

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΤΟΜΕΑΣ Μ.Ν.Ε.Φ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΕΙΔΙΚΕΥΣΗ ΝΕΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑΣ

«Παύλες και αποσιωπητικά»: Λογοκρισία και Λογοτεχνία στα δέσκα χρόνια

(1967-1974)

Βασιλική Κώστα

Επιβλέπων καθηγητής: Γιάννης Παπαθεοδώρου

ΙΩΑΝΝΙΝΑ

2018

Περιεχόμενα

Εισαγωγή.....	3
Πρώτο κεφάλαιο: Ο Ήχος της Σιωπής	
1.1 «Μια κοινή στάση άμυνας ή επίθεσης».....	11
Δεύτερο κεφάλαιο: Η φωνή του ποιητή και η φωνή του λαού: τα πολιτισμικά σύμβολα της αντίστασης	
2.1 «Τώρα γυρίζω στη σιωπή μου».....	28
2.2 «Πρωτότυπη λογοτεχνική εργασία».....	36
Τρίτο κεφάλαιο: Από το γκέτο στο δικαστήριο: η λογοκρισία στη δημόσια σφαίρα	
3.1 Η δημόσια συζήτηση για τη λογοκρισία στο περιοδικό <i>Προσανατολισμοί</i>	45
3.2 «Μαύρες σελίδες»: οι υλικές αποτυπώσεις της λογοκρισίας.....	58
3.3 Η δίκη του <i>Τραμ</i> : η λογοκρισία ως ηθικο-δικαστικός έλεγχος.....	63
Επίλογος.....	77
Παράρτημα.....	81
Βιβλιογραφία.....	101

Ευχαριστίες

Η παρούσα διπλωματική εργασία εκπονήθηκε στο πλαίσιο του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών του Τμήματος Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, με ειδίκευση στη Νέα Ελληνική Φιλολογία.

Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλονται προς τον επόπτη μου κ. Γ. Παπαθεοδώρου για την υπομονετική εποπτεία του. Έδωσε το αρχικό ερέθισμα ενασχόλησής μου με το θέμα της λογοκρισίας, ενώ η συμβολή του στην ολοκλήρωση της παρούσας εργασίας υπήρξε καθοριστική. Η ευγνωμοσύνη μου δύσκολα αποτυπώνεται σε πέντε αράδες.

Ευχαριστώ ακόμη τον κ. Τάκη Καγιαλή για τις επιστημονικές συμβουλές του και για τη διεύρυνση των ερευνητικών μου ενδιαφερόντων. Στο πλαίσιο των σεμιναρίων του μεταπτυχιακού προγράμματος, θα ήθελα να ευχαριστήσω την κ. Αθηνά Βογιατζόγλου για τις γνώσεις που μου παρείχε, καθώς και τον κ. Δημήτρη Καργιώτη για την αρχική ενθάρρυνση έναρξης των μεταπτυχιακών μου σπουδών.

Με τη Βικτωρία Διαμάντη και την Αριάδνη Πίτσια, με τις οποίες ξεκινήσαμε μαζί αυτό το νέο κύκλο σπουδών, μοιράστηκα τις μικρές (ή και μεγάλες) αγωνίες του «master», αλλά και τις χαρές. Ο «καινούργιος μεταπτυχιακός» μου φίλος, Βαγγέλης Τελληγιαννίδης, είχε πάντα μια ανοιχτή αγκαλιά και μια καλή συμβουλή. Η Ξένια Καραμούζα, άκουγε πάντα υπομονετικά και λειτουργούσε ενθαρρυντικά σε όλη τη διάρκεια του μεταπτυχιακού, αλλά και όχι μόνο· την ευχαριστώ πολύ.

Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά τους γονείς μου για την υλική και, κυρίως, ηθική υποστήριξή τους.

Εισαγωγή

Η γένυση του αρχείου είναι προφανώς η περιπλάνηση ανάμεσα στα λόγια των άλλων, η αναζήτηση μιας γλώσσας που διασώζει τις κανονικότητες.

Arlette Farge, *Η γένυση του αρχείου*

Το 2012 η Σουηδική Ακαδημία απονέμει το βραβείο Nobel στον Κινέζο συγγραφέα Mo Yan. Ο Yan συνιστά μια αμφιλεγόμενη προσωπικότητα για το χώρο των διανοουμένων, καθώς μολονότι συχνά το έργο του υπέστη λογοκριτικές παρεμβάσεις (ήδη από τη δημοσίευση του δεύτερου βιβλίου του *Οι κόκκινοι αγροί* το 1987), οι απόψεις που εξέφρασε σχετικά με το θέμα της λογοκρισίας στη λογοτεχνία, με αφορμή την απονομή του Nobel, προκάλεσαν τις αντιδράσεις του λογοτεχνικού κόσμου. Πιο συγκεκριμένα, κατά τη διάρκεια της συνέντευξης τύπου ο συγγραφέας υποστήριξε πως η λογοκρισία είναι τόσο αναγκαία, όσο και ο έλεγχος για την ασφάλεια στα αεροδρόμια, προσθέτοντας ακόμη, πως «η λογοκρισία, καθεαυτή, θα έπρεπε να είναι η ανώτερη αρχή».¹ Ο θόρυβος που προκάλεσαν οι δηλώσεις αυτές αναδεικνύει το πόσο στενά συνυφασμένη με την έννοια της λογοκρισίας είναι η λογοτεχνία. Στην πραγματικότητα, θα έλεγε κανείς, πως πρόκειται για μια παλιά σχέση. Από τη δημόσια καύση των βιβλίων στο Μεσαίωνα και τη σύνταξη καταλόγων από την καθολική εκκλησία με επικίνδυνα για την πίστη βιβλία, μέχρι τις δίκες λογοτεχνών κατά τη διάρκεια του 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα, η λογοτεχνία υπήρξε ένα από τα κατεξοχήν «θύματα» της λογοτεχνίας. Για το χώρο των Λογοτεχνικών Σπουδών, επομένως, η διερεύνηση των όρων που διαμορφώνουν αυτή τη σχέση σε έναν ορισμένο χρόνο και τόπο του λογοτεχνικού παρελθόντος συνιστά ένα ενδιαφέρον πεδίο μελέτης.

Ταυτόχρονα, όμως, δεδομένου ότι η λογοκρισία διαχέεται σε όλα τα επίπεδα της δημόσιας σφαίρας και επηρεάζει ποικίλες όψεις της κοινωνικής ζωής, το φαινόμενο καθίσταται αντικείμενο μελέτης τόσο από την Διανοητική και Πολιτισμική Ιστορία,² όσο και από τις Πολιτικές Επιστήμες.³ Η διεπιστημονικότητα

¹ Βλ. <https://www.theguardian.com/world/2012/dec/07/mo-yan-censorship-nobel> (τελευταία ανάκτηση 20/4/2018).

² Ως ενδεικτικές μελέτες στις οποίες παρατίθεται σχετική εκτενής βιβλιογραφία βλ. Richard Burt (ed.), *The Administration of Aesthetics. Censorship, Political Criticism, and the Public Sphere*, University of

με την οποία περιβάλλεται το φαινόμενο της λογοκρισίας, προσφέρει στην έρευνα ποικίλα και χρήσιμα διανοητικά και μεθοδολογικά εργαλεία. Παράλληλα, φωτίζει σύγχρονες όψεις εφαρμογής της λογοκρισίας, η οποία αποτελεί ένα γεγονός υπαρκτό και στη συγχρονία του 21^{ου} αιώνα. Κατά καιρούς στη δημόσια σφαίρα γίνεται λόγος για περιστατικά περιορισμού της ελεύθερης έκφρασης και καταπάτησης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.⁴ Στη διαχείριση αυτών των περιστατικών σημαντική μπορεί να θεωρηθεί μια ιστορία του «λογοκριτικού παρελθόντος», η οποία οδηγεί στη συνειδητοποίηση των όρων εφαρμογής και δράσης του φαινομένου.

Η λογοκρισία είναι, επίσης, σύμφυτη με την έννοια της εξουσίας, ιδίως στην απολυταρχική και αυταρχική της μορφή. Από αυτή την άποψη ενδιαφέρον παρουσιάζει μια συγκριτολογική μελέτη του φαινομένου σε χώρες που βίωσαν την ιστορική εμπειρία στρατιωτικών δικτατοριών,⁵ προκειμένου να αναδειχθούν οι ομοιότητες και οι διαφοροποιήσεις που παρουσιάζει η εφαρμογή της λογοκρισίας. Η Ελλάδα, ωστόσο, συνιστά μια ιδιαίτερη περίπτωση, καθώς στη διάρκεια ενός αιώνα γνώρισε τρεις δικτατορίες (Πάγκαλου, Μεταξά, Παπαδόπουλου). Αντικείμενο της παρούσας εργασίας αποτελεί η σχέση της λογοκρισίας με τη λογοτεχνία κατά τη διάρκεια της δικτατορίας των Συνταγματαρχών (1967-1974). Η Χούντα έχει χαρακτηριστεί ως ένα «καθεστώς έκτακτης ανάγκης»,⁶ το οποίο υιοθετεί και ενσωματώνει μεθόδους της «καχεκτικής»⁷ δημοκρατίας της μετεμφυλιακής Ελλάδας. Όσον αφορά στις λογοκριτικές πρακτικές παρατηρείται μια συνάφεια με τις μεθόδους της λογοκρισίας κατά τη μεταξική δικτατορία.⁸ Σε ένα ευρύτερο πλαίσιο έρευνας η συστηματική μελέτη της λογοκρισίας στις δύο δικτατορίες, θα προσέφερε νέα ενδιαφέροντα ερευνητικά πορίσματα.

Minnesota Press, Minneapolis – London, 1994· Peter D. McDonald, *The Literature Police. Apartheid Censorship and its Cultural Consequences*, Oxford University Press, New York, 2009.

³ Βλ. ενδεικτικά Catharine A. McKinnon, *Only Words*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1996.

⁴ Μια τέτοια περίπτωση αποτελεί η αποκαθήλωση του εικαστικού έργου Asperges με του εικαστικού Thierry de Cordier, κατά τη διάρκεια της έκθεσης Outlook το Δεκέμβριο του 2003 στην Αθήνα. Το περιστατικό αυτό αποτέλεσε την αφορμή για την έκδοση ενός συλλογικού τόμου σχετικά με τη λογοκρισία στην Ελλάδα. Βλ. Γιάννης Ζιώγας, Λεωνίδας Καραμπίνης, Γιάννης Σταυρακάκης, Δημήτρης Χριστόπουλος (επιμ.), *Όψεις λογοκρισίας στην Ελλάδα*, Εκδόσεις Νεφέλης, Αθήνα, 2008.

⁵ Μια τέτοια μελέτη στο χώρο των πολιτικών επιστημών αποτελεί το έργο του Νίκου Πουλιαντζά για τις δικτατορίες τριών χωρών της Νότιας Ευρώπης. Βλ. αναλυτικά Νίκου Πουλιαντζά, *Η κρίση των δικτατοριών. Πορτογαλία – Ελλάδα – Ισπανία*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 2017.

⁶ Ο. π., σ. 10.

⁷ Σχετικά με τον όρο βλ. Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές 1946-1967*, Πατάκης, Αθήνα, 2001.

⁸ Βλ. σχετικά Γιάννης Γκλαβίνας, «Το φάντασμα της ιστορίας. Το προληπτικό “ψαλίδι” του κράτους», <http://www.efsyn.gr/arthro/proliptiko-psalidi-toy-kratoys> (τελευταία ανάκτηση 15/4/2018).

Η δικτατορία των συνταγματαρχών εγκαθιδρύεται σε μια κρίσιμη για τη χώρα χρονική στιγμή, στο τέλος της «σύντομης δεκαετίας του '60»,⁹ ανακόπτοντας τις κοινωνικές και πολιτισμικές εξελίξεις της προηγούμενης περιόδου, και δημιουργώντας παράλληλα μια ρήξη της δημοκρατικής ομαλότητας.¹⁰ Πρόκειται, επομένως, για ένα αντιφατικό κλίμα, καθώς από τη μια η επιβολή της δικτατορίας λειτουργεί ανασταλτικά για πολλούς τομείς της ελληνικής πραγματικότητας, ταυτόχρονα, όμως, η ελευθεριακή κουλτούρα που διέπει όλη τη δεκαετία των Sixties, αντιστέκεται στην οπισθοδρόμηση που επιχειρούν οι συνταγματάρχες. Το στοιχείο αυτό είναι που καθιστά ιδιαίτερη την εξέταση της εφαρμογή της λογοκρισίας σε αυτή την περίοδο, σε σχέση με προγενέστερες. Ένα ακόμη στοιχείο που διαφοροποιεί το φαινόμενο της λογοκρισίας (και την εξέτασή του) είναι ότι σε αυτήν την περίοδο λαμβάνει μια νέα λογοθετική διάσταση, εισάγεται στο δημόσιο λόγο, κυρίως λόγω της ανάπτυξης ενός διεθνούς δικτύου ευαισθητοποίησης για την καταπάτηση των ελευθεριών και των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Καθοριστικό ρόλο σε αυτό διαδραματίζει ο Τύπος, όπου συχνά φιλοξενούνται δημοσιεύματα καταγγελίας τέτοιων περιστατικών, διαμορφώνοντας με αυτόν τον τρόπο νέες μορφές πολιτισμικής διαμαρτυρίας.

Ανάμεσα στις προσεγγίσεις με βάση τις οποίες, συχνά, εξετάζεται το φαινόμενο της λογοκρισίας είναι η θεώρηση του ως ενός συνεχούς αγώνα ανάμεσα στην ελευθερία της έκφρασης και στην προσπάθεια καταπίεσής της από κάποια μορφή εξουσίας ή θεσμικής αρχής. Και πράγματι, ιδίως όσον αφορά στη λογοτεχνία, η βίαιη εφαρμογή της οδηγεί στην αναστολή της πνευματικής δημιουργίας, για την οποία κάθε περιορισμός της ελευθερίας και της φαντασίας συνιστά εμπόδιο για την

⁹ Ειδικότερα για τη δεκαετία του '60 ο Κωνσταντίνος Τσουκαλάς επισημαίνει ότι «εμφανίζεται ως χαρακτηριστικά μεταβατική, “ενδεχομενική”, “ανοιχτή” και ανολοκλήρωτη», προτείνοντας έτσι το ν όρο «μακρά». Βλ. αναλυτικότερα, Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, «Η ελληνική δεκαετία του '60: “σύντομη ή μακρά”» στο Άλκης Ρήγος, Σεραφείμ Ι. Σεφεριάδης, Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η «σύντομη» δεκαετία του '60. Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, Καστανιώτης, Αθήνα, 2008, σσ. 41-46.

¹⁰ Σχετικά με τη συζήτηση στο χώρο των ιστορικών γύρω από το εάν η δικτατορία του 1967 υπήρξε μια τομή ή μια ρήξη της συνέχειας στην πορεία της νεοελληνικής ιστορίας, ο Αντώνης Λιάκος απορρίπτοντας το ερμηνευτικό σχήμα, σύμφωνα με το οποίο η μεταπολίτευση συνιστά το τέλος της δικτατορίας και προτείνοντας το αντίστροφο σχήμα, της θεώρησης, δηλαδή, της δικτατορίας «ως τον πρόλογο της μεταπολίτευσης», υποστηρίζει πως «το 1974 είναι η μεγάλη τομή στη νεοελληνική ιστορία» καθώς σηματοδοτεί το τέλος της μετεμφυλιακής περιόδου. Τονίζει ακόμη, πως η δικτατορία αποτελεί την έκφραση της σύγκρουσης ανάμεσα στις κοινωνικές και πολιτισμικές αλλαγές που επιφέρει η δεκαετία των '60s και στο πολιτικό καθεστώς που είχε διαμορφωθεί στην Ελλάδα στα μετεμφυλιακά χρόνια. Βλ. Αντώνης Λιάκος, «Η δικτατορία 1967-1974. Τι θέλουμε να μάθουμε;», *Δικτατορία 1967-1974: Η έντυπη αντίσταση. Η έκθεση των ντοκουμέντων – Τα πρακτικά της ημερίδας*, Ε.Σ.Η.Ε.Μ.Θ., Θεσσαλονίκη, 2010, σσ. 89-92.

καλλιτεχνική παραγωγή. Ωστόσο, όπως έχει δείξει ο Michel Foucault στην *Ιστορία της σεξουαλικότητας*,¹¹ μελετώντας τις απαγορεύσεις στο λόγο περί σεξουαλικότητας, παρά το γεγονός ότι πράγματι υπήρξε μια «περιοριστική οικονομία»,¹² η λογοκρισία οδηγεί τελικά σε μια νέα «προτροπή στους λόγους». Με βάση αυτή τη φουκωϊκή άποψη, επιχειρώ να καταδείξω στην εργασία, ότι η λογοκρισία που επιβάλλεται από το δικτατορικό καθεστώς λειτουργεί ως ένας μηχανισμός που επαναπροσδιορίζει τα όρια του λόγου, οδηγεί στην υιοθέτηση ποικίλων ρητορικών τρόπων -μεταξύ των οποίων και η αλληγορία- με αποτέλεσμα τελικά την ανανέωση της λογοτεχνικής γραφής.¹³ Ταυτόχρονα, η λογοκρισία «παράγει» νέους τρόπους πολιτισμικής παρέμβασης των διανοουμένων στη δημόσια σφαίρα. Μια τέτοια περίπτωση συνιστά η κίνηση της «Σιωπής», η οποία υιοθετείται, κατά τη διάρκεια της δικτατορίας των συνταγματαρχών στην Ελλάδα, από μια μεγάλη μερίδα λογοτεχνών. Ο Foucault, αναφερόμενος – με άλλη, βέβαια, αφορμή- στο ζήτημα της σιωπής ως ένα τρόπο λογοκριτικής παρέμβασης επισημαίνει πως «δεν επρόκειτο για απλή επιβολή σιωπής. Επρόκειτο περισσότερο για ένα νέο καθεστώς λόγων. Δεν λέγονται λιγότερα, τουναντίον. Λέγονται όμως με διαφορετικό τρόπο· λέγονται από άλλους ανθρώπους, με αφετηρία άλλες οπτικές γωνίες και για να επιτευχθούν άλλα αποτελέσματα».¹⁴ Αποφεύγοντας, λοιπόν, αξιολογικές χρήσεις σχετικά με το εάν η «Σιωπή» των Ελλήνων διανοουμένων υπήρξε μια δυναμική ή μη κίνηση διαμαρτυρίας, επιχειρείται να αναδειχθεί η σιωπή ως αναπόσπαστο μέρος της νέας λογοθετικής δραστηριότητας, την οποία διαμορφώνουν οι λογοκριτικές πρακτικές του καθεστώτος.

Όπως ήδη αναφέρθηκε η λογοκρισία είναι σύμφυτη με την έννοια της εξουσίας. Χρησιμοποιώντας, λοιπόν, τη μελέτη του Γάλλου κοινωνιολόγου Pierre Bourdieu για τη *Γλώσσα και Συμβολική Εξουσία*,¹⁵ η λογοκρισία εφαρμόζεται ως ένα είδος «συμβολικής εξουσίας» του δικτατορικού καθεστώτος, η οποία οδηγεί στην αναδιαμόρφωση του λογοτεχνικού πεδίου κατά τη διάρκεια της επταετίας. Σύμφωνα και πάλι με τον Bourdieu, ο οποίος προτείνει την «υπέρβαση των διαζευγμάτων»

¹¹ Michel Foucault, *Ιστορία της σεξουαλικότητας. Η βούληση για γνώση*, τόμ. Α', μτφ. Τάσος Μπέτζελος, Πλέθρον, Αθήνα, 2011, σσ. 27-48.

¹² Ο. π., σ. 28.

¹³ Τη «θετική» σημασία της λογοκρισίας επισημαίνει και ο Michael Holquist, αναφερόμενος στο αναγνωστικό κοινό: «Μια ειρωνεία που ορίζει τη λογοκρισία ως παράδοξο είναι ότι αναπόφευκτα οδηγεί στη διαμόρφωση ενός εκλεπτυσμένου κοινού». Βλ. Michael Holquist, "Corrupt Originals: The Paradox of Censorship", *PMLA*, Vol. 109, No 1, January 1994, p. 14.

¹⁴ Ο. π., σ. 39.

¹⁵ Pierre Bourdieu, *Γλώσσα και Συμβολική Εξουσία*, μτφ. Κική Καψαμπέλη, εισαγωγή Νίκος Παναγιωτόπουλος, Ινστιτούτο του βιβλίου – Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα, 1999, ιδίως σσ. 79-90 και 198-234.

ανάμεσα στο λογοτεχνικό κείμενο και τα συγκείμενά του,¹⁶ το λογοτεχνικό πεδίο καθορίζεται από το συσχετισμό των δυνάμεων «μεταξύ δρώντων ή θεσμών που έχουν ως κοινό την κατοχή του απαραίτητου κεφαλαίου για να καταλαμβάνουν κυρίαρχες θέσεις μέσα στα διαφορετικά πεδία (οικονομικό ή πολιτιστικό κυρίως)».¹⁷ Η αλλαγή στο συσχετισμό αυτών των δυνάμεων, επιφέρει αντίστοιχες αναπροσαρμογές στο λογοτεχνικό πεδίο.

Τέλος, βασικό μεθοδολογικό εργαλείο της εργασίας είναι η «πυκνή περιγραφή» (“thick description”)¹⁸ του αρχειακού υλικού, την οποία προτείνει ο Robert Darnton στο βιβλίο του *Censors at Work*. Η «ανθρωπολογική»,¹⁹ όπως ο ίδιος την χαρακτηρίζει, προσέγγιση ενσωματώνει τις δύο αντικρουόμενες σχετικά με τη λογοκρισία απόψεις (την «κανονιστική» “normative” και «σχετικιστική» “relative”) και οδηγεί στην ανάπτυξη ενός νέου μοντέλου ερμηνείας του φαινομένου, καθώς επικεντρώνεται στην ανάλυση της «πρακτικής» του λογοκριτικού μηχανισμού.

Έτσι, το αρχειακό υλικό στο οποίο βασίστηκε η έρευνα για την παρούσα εργασία συνιστά μια «πρακτική» εφαρμογή της λογοκρισίας σε διαφορετικά πεδία. Ειδικότερα, στα Γενικά Αρχεία του Κράτους (ΓΑΚ), όπου φυλάσσεται το αρχείο της Γενικής Γραμματείας Τύπου και Πληροφοριών οι φάκελοι των λογοκριμένων θεατρικών σεναρίων αποτελούν μια οπτική αναπαράσταση της λογοκρισίας, ενώ ταυτόχρονα αποκαλύπτουν τη λογική των ίδιων των λογοκριτών. Το στοιχείο αυτό αναδεικνύεται και μέσα από τον κατάλογο των απαγορευμένων βιβλίων που συντίθεται με απόφαση του Γενικού Επιτελείου Στρατού και δημοσιεύεται στις 21 Αυγούστου 1967. Από το Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο (Ε.Λ.Ι.Α.), αξιοποιήθηκαν τα αρχεία λογοτεχνών, οι οποίοι συμμετείχαν ενεργά στην αντίσταση κατά της Χούντας. Συγκεκριμένα το αρχείο Τατιάνας και Roger Milliex, παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον λόγω του ευρέος δικτύου αλληλογραφίας που αναπτύσσεται με άλλους διανοούμενους, πολλοί από τους οποίους κατά τη διάρκεια της χούντας βρίσκονταν στο εξωτερικό. Επίσης, στο αρχείο Σπύρου Πλασκοβίτη εντοπίζονται

¹⁶ Pierre Bourdieu, *Οι κανόνες της τέχνης. Γένεση και δομή του λογοτεχνικού πεδίου*, μτφ. Έφη Γιαννοπούλου, πρόλογος Νίκος Παναγιωτόπουλος, Πατάκη, 2006, σ. 317.

¹⁷ Ο. π., σ. 329.

¹⁸ Η «πυκνή περιγραφή» αποτελεί ένα μοντέλο ανάλυσης και ερμηνείας της κουλτούρας, η οποία σύμφωνα με τον Clifford Geertz ορίζεται ως εξής: «Ο στόχος είναι να συναγάγουμε ευρύτερα συμπεράσματα από πολύ πυκνά υφασμένα γεγονότα: να υποστηρίξουμε ευρύτερες αποφάνσεις για το ρόλο του πολιτισμού στην κατασκευή της συλλογικής ζωής εμπλέκοντας τις ακριβώς στις περιπλοκές του συγκεκριμένου». Βλ. Clifford Geertz, *Η Ερμηνεία των Πολιτισμών*, μτφ – επιστημονική θεώρηση Θεόδωρος Παραδέλλης, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2003, σ. 39.

¹⁹ Robert Darnton, *Censors at Work. How States Shaped Literature*, The British Library, London, 2014, p. 19.

δημοσιεύματα από τον Τύπο της περιόδου τα οποία αφορούν στη στάση των λογίων και των λογοτεχνών κατά τη διάρκεια της δικτατορίας, φωτίζοντας, έτσι, το πεδίο δράσης των διανοουμένων στη δημόσια σφαίρα. Τέλος, στα Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, μέσα από την έρευνα στις συλλογές του παράνομου αντιδικτατορικού Τύπου,²⁰ καθώς και τη μελέτη του πολιτικού περιοδικού *Προσανατολισμοί* (ως ειδικό «case study» του τρίτου κεφαλαίου της εργασίας), επιχειρείται να αναδειχθεί η σύνδεση της λογοτεχνίας με τα πολιτικά και κοινωνικά συμφραζόμενα της περιόδου.

Για το σκοπό αυτό, η εξέταση του φαινομένου της λογοκρισίας εντάσσεται στο πλαίσιο του Νέου Ιστορικισμού,²¹ ακολουθώντας τη βασική θεωρητική αρχή του περί παράλληλης και ισοβαρούς μελέτης λογοτεχνικών και μη λογοτεχνικών κειμένων.²² Δίνοντας έμφαση τόσο στην «ιστορικότητα των κειμένων», όσο και στην «κειμενικότητα της ιστορίας»,²³ τα λογοτεχνικά κείμενα δεν εξετάζονται μόνο μέσα από μια αισθητική θεώρηση. Μέσω μιας συνολικής μελέτης του λογοτεχνικού φαινομένου, επιχειρείται η διερεύνηση του τρόπου παραγωγής, πρόσληψης και λειτουργίας της λογοτεχνίας μέσα στη συγχρονία της επταετίας και υπό το καθεστώς της απαγόρευσης του λόγου. Στόχος, επομένως, είναι να διαφανεί πως «η λογοτεχνική παραγωγή αποτελεί μια εξόχως σημαίνουσα πολιτισμική αναπαράσταση»,²⁴ η οποία δεν αναπαράγει απλώς τα καλλιτεχνικά προϊόντα σε ένα αυστηρό και περιορισμένο πλαίσιο, αντιθέτως βρίσκεται σε μια διαρκή αλληλεπίδραση με τις ευρύτερες κοινωνικές δομές.

²⁰ Για μια μελέτη του παράνομου αντιδικτατορικού Τύπου βλ. Βαγγέλης Καραμανωλάκης, «Πρώτα ερωτήματα και στοιχεία για τον παράνομο αντιδικτατορικό Τύπο», *Αρχειοτάξιο*, τχ. 5, Μάιος 2003, σσ. 163-176· και του ίδιου «“Ιστορίες της νύχτας 1967-1974”. Καταγραφές και αποτιμήσεις του αντιδικτατορικού αγώνα» στο *Δικτατορία 1967-1974: Η έντυπη αντίσταση ...*, ό. π., σσ. 94-104.

²¹ Για το ρεύμα του Νέου Ιστορικισμού το λογοτεχνικό κείμενο είναι «“τοποθετημένο” (“situated”) εντός των θεσμών, των κοινωνικών πρακτικών και των λόγων (discourses) που απαρτίζουν τη συνολική κουλτούρα ενός συγκεκριμένου τόπου και χρόνου, και [...] αλληλεπιδρά με τους παράγοντες αυτούς τόσο ως προϊόν όσο και ως παραγωγός πολιτισμικών ενεργειών και κωδίκων». Βλ. Μ. Η. Abrams, *Λεξικό Λογοτεχνικών όρων. Θεωρία, Ιστορία, Κριτική Λογοτεχνίας*, μτφ. Γιάννα Δεληβοριά – Σοφία Χατζήϊωαννίδου, Πατάκη, Αθήνα, 2009, σ. 315.

²² Peter Barry, *Γνωριμία με τη θεωρία. Μια εισαγωγή στην πολιτισμική και λογοτεχνική ιστορία*, μτφ. Αναστασία Νάτσινα, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2013, σ. 207.

²³ Για τη φυσιογνωμία και τις θεωρητικές αρχές του Νέου Ιστορικισμού βλ. ενδεικτικά Catherine Gallagher and Steven Greenblatt, *Practicing New Historicism*, The University of Chicago Press, Chicago and London, 2000· ιδίως για την πρακτική εφαρμογή του στη λογοτεχνία pp. 1-19. Για μια διεξοδική παρουσίαση και εφαρμογή των θεωρητικών και μεθοδολογικών αρχών του Νέου Ιστορικισμού βλ. Γιάννης Παπαθεοδώρου, *Ρομαντικά Πεπρωμένα. Ο Αριστοτέλης Βαλαωρίτης ως «εθνικός ποιητής»*, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2009.

²⁴ Παπαθεοδώρου, ό. π., σ. 98.

Η εργασία αρθρώνεται σε τρία κεφάλαια. Στο πρώτο κεφάλαιο το φαινόμενο της λογοκρισίας μελετάται στην πρώτη φάση του, αυτή του προληπτικού ελέγχου. Μέσα από τη συγκρότηση των προληπτικών επιτροπών λογοκρισίας και τη διαμόρφωση ενός αυστηρού νομικού πλαισίου το καθεστώς επιχειρεί την «πανοπτική» επιτήρηση της δημόσιας σφαίρας και το συνολικό έλεγχο της πνευματικής δραστηριότητας. Η πρώτη αντίδραση των διανοουμένων απέναντι στην απαγόρευση του λόγου αποτελεί η υιοθέτηση της κίνησης «Σιωπής», της διακοπής, δηλαδή, της δημοσίευσης οποιασδήποτε μορφής πνευματικής δραστηριότητας. Παρατηρείται, λοιπόν, σταδιακά η διαμόρφωση ενός ενιαίου μετώπου αντίστασης, το οποίο βρίσκεται σε άμεση αλληλεπίδραση με ένα μέρος του δημοκρατικού κόσμου.

Το στοιχείο αυτό αποτυπώνεται με μεγαλύτερη σαφήνεια στο δεύτερο κεφάλαιο της εργασίας, όπου παρακολουθούμε τη σταδιακή μετάβαση από την προληπτική λογοκρισία στη λεγόμενη άρση της. Με κεντρική τη μορφή του ποιητή Γιώργου Σεφέρη, ο οποίος με τη δήλωσή του κατά της Χούντας, στις 28 Μαρτίου 1969, ανάγεται σε σύμβολο του αντιδικτατορικού αγώνα, οι διανοούμενοι προχωρούν για πρώτη φορά ύστερα από τρία χρόνια στη δημοσίευση «πρωτότυπης λογοτεχνικής εργασίας»: πρόκειται για τη συλλογική έκδοση των *Δεκαοχτώ Κειμένων*, τον Ιούλιο του 1970. Εξετάζεται, επίσης, ο τρόπος με τον οποίο οι συμβολικές παρεμβάσεις της διανοήσης επενεργούν στη δημόσια σφαίρα και επηρεάζουν ευρύτερες κοινωνικές ομάδες, κυρίως τη νεολαία και τους φοιτητές.

Τέλος, στο τρίτο κεφάλαιο παρακολουθούμε τη λογοκρισία στη φάση της «φιλελευθεροποίησης» του δικτατορικού καθεστώτος. Μέσα από την περίπτωση δύο περιοδικών, των *Προσανατολισμών* και του *Τραμ*, επιχειρείται να καταδειχθεί ότι ο λογοκριτικός μηχανισμός μεταχειρίζεται πια διαφορετικούς τρόπους κοινωνικού ελέγχου με επιλεκτικές παρεμβάσεις και δικαστικές εμπλοκές. Ταυτόχρονα, η συμμετοχή νέων διανοουμένων στον αντιδικτατορικό αγώνα, δημιουργεί και πάλι νέους όρους και πρακτικές αντίστασης.

Ακολουθώντας, λοιπόν, το σχήμα που προτείνει ο Τάκης Καγιαλής στο βιβλίο του *Η επιθυμία για το μοντέρνο*,²⁵ εξετάζοντας το ρόλο της ελληνικής διανοήσης στη δεκαετία του 1930, στην παρούσα εργασία επιχειρείται να καταδειχθεί πώς οι διαρκείς μετασχηματισμοί της στάσης των διανοουμένων κατά τη διάρκεια της επταετίας επηρεάζουν τη λογοτεχνική παραγωγή και διαμορφώνουν την έννοια της

²⁵ Βλ. Τάκης Καγιαλής, *Η επιθυμία για το Μοντέρνο. Δεσμεύσεις και αξιώσεις της λογοτεχνικής διανοήσης στην Ελλάδα του 1930*, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2007.

πολιτικής και πολιτισμικής αντίστασης. Οι μετασχηματισμοί αυτοί, οι οποίοι συντελούνται υπό το καθεστώς της λογοκρισίας, θα οδηγήσουν στη διαμόρφωση ενός νέου τύπου διανοουμένου της μεταπολίτευσης.

Η προσέγγιση του θέματος με βάση αυτά τα μεθοδολογικά εργαλεία καθιστά δυνατή τη διερεύνηση νέων τρόπων με τους οποίους μπορεί κανείς να μελετήσει τη σχέση της λογοτεχνίας με τη δημόσια σφαίρα, δίνοντας παράλληλα τη δυνατότητα για τον επαναπροσδιορισμό των όρων για το τι θα μπορούσε να σημαίνει σήμερα μια Ιστορία της Λογοτεχνίας, λαμβάνοντας υπόψη τα νέα επιστημονικά και ερευνητικά δεδομένα και τις πολλαπλές (και διαφορετικές σε σχέση με το παρελθόν) διόδους προσέγγισης που αυτά επιτρέπουν.

Πρώτο Κεφάλαιο

Ο Ήχος της Σιωπής

1.1 «Μια κοινή στάση άμυνας ή επίθεσης»

Η αναγγελία του πραξικοπήματος των συνταγματαρχών από το ραδιόφωνο το πρωί της 21^{ης} Απριλίου του 1967, η οποία συνοδεύεται από την απαγόρευση της κυκλοφορίας και τη διακοπή της επικοινωνίας τις πρώτες ώρες της επιβολής του νέου καθεστώτος σε συνδυασμό με τον ήχο των ερπυστριοφόρων, ανακαλούν στη μνήμη πολλών την «ιδεολογία του τρόμου και της ενοχοποίησης», η οποία εκκινεί, όπως επισημαίνει ο Άγγελος Ελεφάντης, από τα χρόνια του Εμφυλίου.²⁶ Η διαφορά, ωστόσο, με την προηγούμενη περίοδο είναι ότι η δικτατορία των συνταγματαρχών διαμορφώνει ένα αυστηρό νομικό πλαίσιο, το οποίο να μεν αποτελεί μια «επίφαση νομιμότητας»,²⁷ διασφαλίζει όμως τη δυνατότητα στο καθεστώς για την εφαρμογή αυταρχικών και κατασταλτικών πρακτικών, οι οποίες αποκτούν μια συνολική και «πανοπτική»²⁸ λειτουργία μέσα στο «καθεστώς έκτακτης ανάγκης».²⁹

Στον πολιτιστικό χώρο, ειδικότερα, το πλήγμα που επιφέρει η ιδεολογία του απριλιανού πραξικοπήματος υπήρξε ισχυρό, με αποτέλεσμα η πνευματική ζωή της χώρας να περιέλθει άμεσα και εξακολουθητικά στην αδράνεια και τον σκοταδισμό. Από την πρώτη στιγμή το καθεστώς επιχειρεί τη φίμωση του Τύπου με την επιβολή της προληπτικής λογοκρισίας,³⁰ η οποία δεν περιορίζεται μόνο στην απαγόρευση της δημοσίευσης ορισμένων πληροφοριών, αλλά καθιστά υποχρεωτική τη δημοσίευση άλλων, επίσημων ή ημιεπίσημων.³¹ Έτσι, εκτός από το κλείσιμο των εφημερίδων της Αριστεράς, *Αυγή* και *Δημοκρατική Αλλαγή*, και την οικειοθελή διακοπή της

²⁶ Βλ. σχετικά Άγγελος Ελεφάντης, «Εθνοφοροσύνη: Η ιδεολογία του τρόμου και της ενοχοποίησης» στο *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*, 4^ο Επιστημονικό Συνέδριο [του Ιδρύματος Σάκη Καράγιωργα], Πάντειον Πανεπιστήμιο, τόμ. 1, 1993, σσ. 645-654.

²⁷ Νίκος Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922-1974). Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, μτφ. Βενετία Σταυροπούλου, Θεμέλιο, Αθήνα, ³1995, σ. 602 και αναλυτικότερα σχετικά με το νομικό πλαίσιο κατά τη διάρκεια της δικτατορίας των συνταγματαρχών, σσ. 601-672.

²⁸ Σχετικά με την έννοια του «πανοπτισμού» βλ. Michel Foucault, *Επιτήρηση και τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής*, μτφ. Καίτη Χατζηδήμου – Ιουλιέττα Ράλλη, θεώρηση Άλκης Σταύρου, Εκδόσεις Ράππα, Αθήνα, 1989, σσ. 259-300.

²⁹ Πουλιαντζά, ό. π.

³⁰ Ιδρύεται με απόφαση του Υπουργού Προεδρίας της Κυβέρνησης, Γ. Παπαδόπουλου, υπ' αριθμ. 19.603/Γ της 29^{ης} Απριλίου 1967. Αλιβιζάτος, ό. π., σ. 612.

³¹ Ο. π.

κυκλοφορίας των εφημερίδων *Η Καθημερινή*, *Μεσημβρινή* και *Ελευθερία*,³² τα πρωτοσέλιδα των εφημερίδων που κυκλοφορούν, δημοσιεύουν τις ειδήσεις που είναι «αρεστές» στο καθεστώς και για αυτό το λόγο είναι πανομοιότυπα.³³

Η λογοκρισία δεν περιορίζεται, ωστόσο, μόνο στον Τύπο, αλλά εφαρμόζεται σε κάθε μορφή τέχνης, στο θέατρο, τον κινηματογράφο και φυσικά στη λογοτεχνία. Σκοπός του καθεστώτος γίνεται ο συνολικός πολιτισμικός έλεγχος³⁴ κάθε καλλιτεχνικού πεδίου στο οποίο μπορεί να αναπτυχθεί η ελεύθερη έκφραση και επομένως η ελεύθερη διακίνηση των ιδεών. Στα δύο άκρα της διεκυστίνδας τίθεται αφενός ό, τι μπορεί να πλήξει την ασφάλεια του καθεστώτος και, αφετέρου ό, τι προσκρούει στις «ελληνοχριστιανικές παραδόσεις» των συνταγματαρχών, οι οποίες συμπεκνώνονται στο τρίπτυχο «Πατρίς, Θρησκεία, Οικογένεια».³⁵ Χαρακτηριστική αυτής της «ελληνοχριστιανικής ηθικής» είναι η ομιλία του υφυπουργού Βύρωνα Σταματόπουλου στους μαθητές της Σχολής Εθνικής Άμυνας, στην οποία η παρέμβαση σε όλες τις εκφάνσεις της πολιτιστικής ζωής παρουσιάζεται ως «δικαίωμα και υποχρέωση του σύγχρονου δημοκρατικού κράτους». Στο δημόσιο λόγο των συνταγματαρχών κάθε είδος αντίστασης ταυτίζεται με τον «κομμουνιστικό κίνδυνο», ενώ παρατηρεί κανείς την ανάγκη να τονίζεται εμφατικά ο (υποτιθέμενος) δημοκρατικός χαρακτήρας του πολιτεύματος και η τήρηση της νομιμότητας. Θα πρέπει να σημειωθεί πως η δήλωση αυτή γίνεται τον Ιούνιο του 1972, όταν δηλαδή η προληπτική λογοκρισία έχει καταργηθεί και το καθεστώς έχει μπει σε μια τροχιά «φιλελευθεροποίησης». Παρ' όλα αυτά το παρακάτω απόσπασμα αναδεικνύει τις προθέσεις των συνταγματαρχών, οι οποίες στην πραγματικότητα παραμένουν σταθερές σε όλη της διάρκεια της επταετίας:

Δεν πρόκειται να επιτρέψωμεν, ούτε εμμέσως, ούτε αμέσως την διάδοσιν των αντεθνικών και αντιδημοκρατικών απόψεων του ολοκληρωτικού κομμουνισμού, είτε μέσω των

³² Σύμφωνα με τον Αλέξανδρο Αργυρίου, η στάση αυτή δηλώνει την περιφρόνηση του «κατεστημένου» προς τις «απλοϊκές, αφελείς και ολοκληρωτικές αντιλήψεις» των συνταγματαρχών. Βλ. Αλέξανδρος Αργυρίου, «Εισαγωγή», *Η Μεταπολεμική Πεζογραφία. Από τον πόλεμο του '40 ως τη δικτατορία του '67*, τόμ. Α', Σοκόλης, Αθήνα, 1988, σ. 310.

³³ Ενδεικτικό του τρόπου με τον οποίο το πραξικόπημα αντιμετωπίστηκε από τον εκδοτικό χώρο, καθώς και για τις σχέσεις του καθεστώτος με τον Τύπο, είναι το άρθρο της εκδότριας της εφημερίδας *Καθημερινή* και *Μεσημβρινή*, Ελένης Βλάχου, η οποία αναπτύσσει μια ισχυρή αντιδικτατορική δράση. Βλ. Ελένη Βλάχου, «Οι συνταγματάρχες και ο τύπος», στο Γιώργος Ν. Γιαννόπουλος – Richard Clogg, *Η Ελλάδα κάτω από το στρατιωτικό ζυγό*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 1976, σσ. 113-135.

³⁴ Βλ. σχετικά Beate Muller (ed.) *Censorship and Cultural Regulation in the Modern Age*, Rodopi, Amsterdam, 2004.

³⁵ Σχετικά με τη συγκρότηση της εν λόγω «συνθηματικής φράσης» βλ. Έφη Γαζή, «Πατρίς, Θρησκεία, Οικογένεια». *Ιστορία ενός συνθήματος (1880-1930)*, Πόλις, Αθήνα, 2011.

εντύπων και των βιβλίων, είτε μέσω του κινηματογράφου και του θεάτρου. Η εφαρμογή των νόμων θα είναι συνεπής, αμερόληπτος και αυστηρά. Η σύγχρονος δημοκρατία δεν θα επιτρέψει εις τους δεδηλωμένους ή κρυπτόμενους αντιπάλους της να εκμεταλλεύονται τας δυνατότητας τας οποίας παρέχει εις κάθε νομιμόφρονα και φιλελεύθερον πολίτην δια να την ανατρέψουν.³⁶

Η στάση των λογοτεχνών και των διανοουμένων απέναντι σε αυτή τη νέα πραγματικότητα που επιχειρείται να επιβληθεί και περιβληθεί με ένα πλαίσιο νομιμότητας, δεν χαρακτηρίζεται από συνέχειες, αλλά από τομές και ρήξεις. Όπως μπορεί να γίνει αντιληπτό τα περιθώρια μιας ριζοσπαστικής αντίδρασης ήταν περιορισμένα, δεδομένων των διώξεων και των εκτοπίσεων που είχε ήδη υποστεί μια μερίδα των πνευματικών ανθρώπων. Ωστόσο, στο ζήτημα της θέσης που παίρνουν οι διανοούμενοι απέναντι στο καθεστώς, αυτό που διαπιστώνεται είναι πως, σε αντιστοίχιση αλλά και σε αντίστιξη με το πολιτικό επίπεδο, επιτυγχάνεται η ένωση μιας ομάδας ανθρώπων με διαφορετικές εμπειρίες και καλλιτεχνικές αφετηρίες, οι οποίοι μάλιστα προέρχονται από διαφορετικούς ιδεολογικούς χώρους. «Αισθανόμαστε και κείνος [Αλέξανδρος Κοτζιάς] που ανήκε πολιτικά στη δεξιά κι εγώ που ανήκα στην αριστερά, το ίδιο εγκαταλελειμμένοι και απροστάτευτοι»,³⁷ αναφέρει η Τατιάνα Μιλλιέξ, αποδίδοντας ακριβώς την κατάργηση και την υπέρβαση των πολιτικών στρατοπέδων και των παραταξιακών διαφωνιών μπροστά στην οριακή εμπειρία μιας δικτατορίας.

Ταυτόχρονα, γίνεται φανερό και η απογοήτευση από το πολιτικό σύστημα: «ό, τι δεν κάνανε τα κόμματα [...] θα το κάνουμε έστω και σαν άτομα, θα προγραμματίσουμε μια κοινή στάση άμυνας ή επίθεσης»,³⁸ αναφέρει ο Σπύρος Πλασκοβίτης. Και η στάση αυτή οργανώνεται το Πάσχα του 1967 (30 Απριλίου), λίγες μέρες μετά την αναγγελία του πραξικοπήματος:

Το ίδιο βράδυ μετά τον Επιτάφιο, βρεθήκαμε πάλι στο σπίτι μου, ο Τσίρκας, ο Πλασκοβίτης, η Νότα [Σάρη] και κοντά στο κρεβάτι της γυψωμένης πάντα Magali, ακούσαμε το διάγγελμα του Μίκη από τη δεύτερη κασέτα – που αργότερα έβγαλε ο Roger από την Ελλάδα. Εκείνο το βράδυ του Επιταφίου που ο θρήνος του γίνηκε και θρήνος δικός μας, έπεσε για πρώτη φορά από τον Τσίρκα η ιδέα μιας επίθεσης

³⁶ *Το Βήμα*, 2. 6. 1972.

³⁷ Τατιάνα Γκρίτση- Μιλλιέξ, «Ημερολόγιο οχτώ ημερών», *Η Λέξη*, τχ. 63-64, Απρίλης- Μάης 1987, σ. 329.

³⁸ Ο. π.

σιωπής από μέρους όλων των πνευματικών ανθρώπων, δηλαδή να μη δημοσιεύσουμε ούτε αράδα ούτε βιβλίο, ούτε περιοδικό λογοτεχνικό να υπάρξει. Αργότερα αυτή η ιδέα ωρίμασε και γίνηκε πράξη όταν εγώ ήμουνα ήδη εκτός Ελλάδας.³⁹

Παραφράζοντας την Catharine A. McKinnon, η σιωπή παρουσιάζεται σε ορισμένες συνθήκες ως ένας λογοκριτικός μηχανισμός που επιβάλλεται από μια μορφή εξουσίας – συχνά κρατική- με στόχο τη φίμωση αδύναμων κοινωνικών ομάδων.⁴⁰ Στην περίπτωση, ωστόσο, των Ελλήνων διανοουμένων παρατηρεί κανείς ότι η κατασταλτική σιωπή (“silencing”)⁴¹ οικειοποιείται ως μέσο αντίδρασης στο αυταρχικό καθεστώς και οδηγεί τελικά στη διαμόρφωση μιας κίνησης, που έμεινε γνωστή ως «Σιωπή» (“silence”). Η ιδέα μιας προγραμματισμένης σιωπής κερδίζει σταδιακά έδαφος και εν τέλει υιοθετείται –κυρίως- από μεταπολεμικούς λογοτέχνες «και μάλιστα από την κατηγορία εκείνων που είχαν λάβει ενεργό μέρος στην Κατοχική Αντίσταση, στις παράνομες οργανώσεις του πολέμου ή και στις στρατιωτικές δυνάμεις του στρατού».⁴² Είναι, λοιπόν, προφανές πως βρισκόμαστε μπροστά στη συγκρότηση ενός κοινού μετώπου, το οποίο διαμορφώνεται τόσο από τις πολιτικές δυνάμεις της χώρας, όσο και από τον πνευματικό κόσμο, με τη συμβολή και του εκδοτικού οργανισμού. Παρακολουθώντας κανείς τα δημοσιεύματα του παράνομου αντιστασιακού Τύπου, διαπιστώνει τη συνεχή έκκληση για ενότητα και «την ανάπτυξη ενός ευρύτατου αντιδικτατορικού κινήματος για την ανατροπή της χούντας».⁴³ Η παράνομη *Αυγή*, ήδη μέσα στον πρώτο χρόνο της δικτατορίας, χαρακτηρίζει -σε άρθρο της με τίτλο «Το πρόβλημα της ενότητας των αντιδικτατορικών δυνάμεων»- την πρόοδο στο ζήτημα της συνεργασίας των πολιτικών δυνάμεων «αργή αλλά σταθερή».⁴⁴ Προς αυτή την κατεύθυνση, αναφέρεται το γεγονός της συγκρότησης του Πατριωτικού Μετώπου από την αριστερά και παράγοντες του κέντρου και της δεξιάς, αλλά και η πρόθεση της «Δημοκρατικής Άμυνας» και της ΕΚ εξωτερικού να συμμετάσχουν σε μια κοινή αντιδικτατορική δράση.

³⁹ Ο. π., σ. 337.

⁴⁰ McKinnon, ό. π., σ. 10.

⁴¹ Σχετικά με την επιβολή της σιωπής ως τρόπου πολιτισμικού ελέγχου βλ. Robert C. Post, *Censorship and Silencing: Practices of Cultural Regulation, Issues and Debates*, Los Angeles, 1998.

⁴² Αργυρίου, ό. π.

⁴³ «Κάτω το ψευδοσύνταγμα», *Η Αυγή*, αριθ. φυλλ. 2, Γενάρης 1968, στο *Αρχειό Παράνομου Αντιστασιακού Τύπου 1967-1974*, έκδοση ΚΚΕ εσωτερικού, Αθήνα, χ. χ., σ. 223 από όπου και οι παραπομπές στο εξής.

⁴⁴ Ο. π.

Γίνεται, λοιπόν, σαφές πως αίρονται οι προηγούμενες ιδεολογικοπολιτικές αντιπαραθέσεις της μετεμφυλιακής περιόδου και η αντίσταση αποκτά έναν δημοκρατικό χαρακτήρα.⁴⁵ Η συνεργασία κομμάτων από διαφορετικούς ιδεολογικούς χώρους, όπως αυτή του Πατριωτικού Μετώπου και του Πανελλήνιου Απελευθερωτικού Κινήματος (ΠΑΚ) «δείχνει την αναπόδραστη πορεία προς την ενότητα όλων των δημοκρατικών δυνάμεων»,⁴⁶ όπως και η συμφωνία για κοινή δράση της ΕΚ και της ΕΡΕ τον Ιούλιο του 1969.⁴⁷ Οι κατασταλτικές πρακτικές, λοιπόν, που εφαρμόζονται από το αυταρχικό καθεστώς της χούντας και οι οποίες δεν περιορίζονται μονάχα στη δίωξη των κομμουνιστών –καθιστώντας, με αυτόν τον τρόπο, σαφές πως ο «κομμουνιστικός κίνδυνος» συνιστά απλώς μια επίφαση- αλλά και σε πολίτες γνωστούς «για το αντικομμουνιστικό τους παρόν και παρελθόν [οι οποίοι] διώχθηκαν και καταδικάστηκαν σε πολύ βαριές ποινές [...] γιατί είχαν αντιταχθεί στο δικτατορικό καθεστώς και είχαν διεκδικήσει την αποκατάσταση της δημοκρατικής ομαλότητας»,⁴⁸ λειτουργούν αντίστροφα για τις επιδιώξεις των “επαναστατών”. Οι πιέσεις της λογοκρισίας και των διώξεων ενισχύουν τις αντικαθεστωτικές κινητοποιήσεις και οδηγούν στη συνύπαρξη διαφορετικών κοινωνικών και πολιτικών ομάδων, αλλά και διαφορετικών γενεών.

Χαρακτηριστική είναι η μεταγενέστερη μαρτυρία του, νέου τότε συγγραφέα, Μένη Κουμανταρέα, ο οποίος είχε δημοσιεύσει τα δύο πρώτα του βιβλία, *Τα μηχανάκια* το 1962 και *Το αρμένισμα* το 1967, για το οποίο μάλιστα είχε καταδικαστεί από τη δικτατορία σε φυλάκιση για «άσεμνες φράσεις», αλλά αθώωθηκε στο τριμελές Εφετείο Αθηνών, καθώς «οι φράσεις μεμονωμένες είναι ωμές μέχρι χυδαιότητας. Το όλον έργο, όμως, δεν είναι άσεμνον...».⁴⁹ Ο Κουμανταρέας, λοιπόν, αναφερόμενος στο 1968, αποδίδει χαρακτηριστικά το κλίμα των συνεχών συζητήσεων και των διεργασιών που γίνονται στο παρασκήνιο: «συγγραφείς κι εκδότες προσπαθούσαμε με κάθε τρόπο να σπάσουμε τη σιωπή, χωρίς να μιλάμε. Μία από τις πρώτες ιδέες που ρίχτηκε ήταν μια συλλογική έκδοση, κάτι ανάμεσα σε ανθολόγιο ή περιοδικό. Θα ήταν, ας πούμε, αν είχε πραγματοποιηθεί, ο πρόδρομος των “18 κειμένων” και της

⁴⁵ Χαρακτηριστικό είναι ότι σε άρθρο της *Αυγής*, η αντίσταση λαμβάνει τον προσδιορισμό «δημοκρατική». Βλ. σχετικά «Ενας χρόνος φασισμού και δημοκρατικής αντίστασης», *Η Αυγή*, Έκτακτη Έκδοση, 17. 4. 1968, ό. π., σ. 227.

⁴⁶ «Ελπιδοφόρο μήνυμα», *Η Αυγή*, αριθ. φυλλ. 7, Γενάρης 1968, ό. π., σ. 233.

⁴⁷ «Η συμφωνία των κομμάτων ΕΚ-ΕΡΕ», *Η Αυγή*, αριθ. φυλλ. 19, Αύγουστος 1969, ό. π., σ. 249.

⁴⁸ Αλβιζάτος, ό. π., σ. 633.

⁴⁹ Για μια περιγραφή της δίκης, η οποία βασίζεται σε σχετικά ρεπορτάζ των εφημερίδων της εποχής βλ. Φίλιππος Φιλίππου, «Η αθώωση του Μένη Κουμανταρέα από το Εφετείο Αθηνών για το Αρμένισμα», *Νέα Εστία*, έτος 89^ο, τόμος 177^ο, τχ. 1867, Δεκέμβριος 2015, σσ. 1095-1100.

“Συνέχειας”. Κύριος εμπνευστής ο Τσίρκας και πρόθυμη να ακολουθήσει η Νανά [Καλλιανέση]». ⁵⁰ Η μαρτυρία αυτή αποδεικνύει πως μερίδα του πνευματικού κόσμου προσπαθεί, ήδη από τα πρώτα χρόνια της δικτατορίας, να βρει έναν τρόπο έκφρασης και αντίδρασης, επιχειρώντας να βρίσκεται εντός των ορίων του καθεστώτος με σκοπό να βγει ταυτόχρονα έξω από αυτά.

Η «Σιωπή», ωστόσο, δεν εκφράζει όλο το φάσμα της διανόησης ⁵¹. για αυτόν τον λόγο παρουσιάζονται διαφωνίες και διαφοροποιήσεις ως προς τη σκοπιμότητα και την αποτελεσματικότητα αυτής της κίνησης. Με αφορμή την έκδοση των *Δεκαοχτώ Κειμένων* το 1970, για την οποία θα γίνει λόγος στο δεύτερο κεφάλαιο της εργασίας, ο Μίκης Θεοδωράκης εμφανίζεται κατηγορηματικά αρνητικός: «ήμουνα εξ αρχής αντίθετος προς το πνευματικό και καλλιτεχνικό μποϋκοτάζ σαν μορφή πάλης κατά της δικτατορίας, γι’ αυτό χαιρετίζω την πρωτοβουλία των ελλήνων συναδέλφων». ⁵² Αντιθέτως, θεωρεί πως «η πνευματική και καλλιτεχνική δημιουργία και η προβολή και διάδοση με κάθε θυσία του ωραίου και αληθινού αποτελεί πράξη βαθύτατα αντιδικτατορική και προφυλάσσει το έθνος από τον ψυχικό μαρασμό που δημιουργεί η παρατεταμένη έλλειψη της ζωντανής εθνικής πνευματικής τροφής». ⁵³ Για τον Αντρέα Λεντάκη, η σιωπή δε σημαίνει πάντα αντίσταση, αλλά ενδεχομένως κρύβει και κάποιον καιροσκοπισμό ή την απουσία έμπνευσης. ⁵⁴ Ως κεντρικό σημείο της διαφωνίας ορίζεται το γεγονός πως με αυτόν τον τρόπο «αφήνεται ελεύθερο το πεδίο στο χώρο των ιδεών στη δικτατορία, γιατί απουσιάζει το ενεργό μέτωπο που με τις συγκεκριμένες ενέργειές του δίνει δύναμη στο λαό, μιας και οι επώνυμοι και οι άνθρωποι που έχουν προβολή και ακτινοβολία αντιμάχονται το καθεστώς δίνοντας έτσι θάρρος αλλά και το παράδειγμα να ακολουθήσουν και οι άλλοι». ⁵⁵

⁵⁰ Μένης Κουμανταρέας, «Και ορθή σαν Κέδρος», *Αντί*, περίοδος Β΄, τχ. 367, 26 Φεβρουαρίου 1988, σ. 37.

⁵¹ «Σωπαίνουν αλλά όχι όλοι» επισημαίνει ο Σταύρος Ζουμπουλάκης φέρνοντας ως παράδειγμα τον Άγγελο Τερζάκη, ο οποίος συνεχίζει την αρθρογραφία του στο *Βήμα*. Βλ. σχετικά Σταύρος Ζουμπουλάκης, «Ο πολιτισμός στα χρόνια της δικτατορίας, τομές και συνέχεια», *Ο Πολίτης*, τχ. 97, Φεβρουάριος 2002, σ. 15. Ταυτόχρονα, όπως αναφέρει ο Αργυρίου «το περιοδικό *Εποχές*, που διηύθυνε ο Άγγ. Τερζάκης, έπαψε να εκδίδεται με τη δικτατορία», στοιχείο που φανερώνει την ασυνέχεια που χαρακτηρίζει τη στάση ορισμένων διανοουμένων. Βλ. σχετικά Αλέξανδρος Αργυρίου, *Ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας και η πρόσληψή της. Όταν η δημοκρατία δοκιμάζεται, υπονομεύεται και καταλύεται (1967-1974 και μέχρι τις μέρες μας)*, τόμ. Ζ΄, εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα, 2007, σ. 312.

⁵² «Ο Μ. Θεοδωράκης για τα 18 Κείμενα», *Ριζοσπάστης Μαχητής*, αριθμ. φυλλ. 23 (28), Σεπτέμβριος 1970, *Αρχείο Παράνομου...*, ό. π., σ. 109.

⁵³ Ο. π.

⁵⁴ Αντρέας Λεντάκης, «Οι διανοούμενοι και οι δικτατορία», *Η Λέξη*, τχ. 63-64, Απρίλης- Μάης 1987, σ. 403.

⁵⁵ Ο. π.

Δίπλα σε αυτές τις διαφωνίες από το χώρο της διανόησης θα πρέπει κανείς να προσθέσει και το γενικευμένο κλίμα φόβου και καχυποψίας που ευνοούσε η ίδια η συνθήκη της δίωξης. Το κλίμα αυτό αποδίδει πολύ καλά η Κίττυ Αρσένη, η οποία αναφέρει χαρακτηριστικά: «“Η επανάσταση” κατάφερε να μας χωρίσει. Δεν ξέρω πώς έγινε αυτό, αλλά τα κατάφερε. [...] Ξαφνικά μπήκε ο φόβος και η δυσπιστία ανάμεσά μας. Ο πλαϊνός μπορεί νάταν χαφιάς, στο δρόμο, στα τρόλεϋ, στα καφενεία, δεν ξέραμε ποιος είναι δίπλα μας. [...] Η ηθική της “Επαναστάσεως” απαιτούσε κατάδοση. Αλλιώς εθεωρείσο συνένοχος».⁵⁶ Στο ίδιο κλίμα, ο Γιώργος Σεφέρης, σε μια από τις λιγοστές καταγεγραμμένες αναφορές του σχετικά με τη δικτατορία, σημειώνει: «Λίγες μέρες αργότερα τα τανκ και τα κανόνια της στρατοκρατίας μαραίνανε τα πάντα, εκτός από το χαφιεδισμό· αυτός φούντωνε σε βαθμό ολωσδιόλου ανυποψίαστο. Ξαφνιάζεται κανείς όταν συλλογιστεί πως έχουμε τέτοιες ικανότητες για τούτο το επιτήδευμα».⁵⁷

Όπως είδαμε, το κεντρικό ζήτημα στα πρώτα αυτά χρόνια της δικτατορίας ήταν η διαμόρφωση ενός λογοτεχνικού ενιαίου «μετώπου», το οποίο θα υπερέβαινε τις ατομικές στάσεις και συμπεριφορές, κυρίως σε ό, τι αφορά τη διάρρηξη της συλλογικότητας, τη διαρκή ανασφάλεια και το φόβο.⁵⁸ Το λογοτεχνικό πεδίο, ωστόσο, χαρακτηρίζεται από τις δικές του ιδιαιτερότητες. Αυτό που αξίζει να τονιστεί, δηλαδή, είναι πως αν και η Σιωπή αποτέλεσε ένα είδος «λόγου» μέσα στις ιδιαίτερες συνθήκες και για τους λόγους που υιοθετήθηκε, αυτό δε σημαίνει πως ήταν η μοναδική στάση πνευματικής και πολιτισμικής αντίστασης. Ορισμένοι συγγραφείς αποφάσισαν να δημοσιεύσουν τα βιβλία τους σε χειρόγραφα ή πολυγραφημένα αντίτυπα, τα οποία κυκλοφορούσαν από χέρι σε χέρι. Υπό αυτούς τους όρους, κυκλοφορούν διηγήματα του Κώστα Ταχτσή, ποιήματα του Βύρωνα Λεοντάρη και της Κατερίνας Αγγελάκη – Ρουκ, καθώς και το θεατρικό έργο *Υπατία* του Θ. Δ. Φραγκόπουλου.⁵⁹ Παράλληλα, «ο προφορικός λόγος έτεινε να αντικαταστήσει τον – απαγορευμένο πια- γραπτό»,⁶⁰ καθώς άρχισαν να διοργανώνονται δημόσιες διαλέξεις

⁵⁶ Κίττυ Αρσένη, *Μπουμπουλίνας 18*, Θεμέλιο, Αθήνα, ²1983, 63.

⁵⁷ Γιώργος Σεφέρης, *Χειρόγραφο Οκτ. '68*, Εισαγωγή – Σημειώσεις Π. Α. Ζάννας, Διάττων, Αθήνα, 1986, σ. 31.

⁵⁸ Για το φόβο ως πολιτική ιδέα και για τον τρόπο που χρησιμοποιείται από την εξουσία βλ. Corey Robin, *Φόβος. Η ιστορία μιας πολιτικής ιδέας*, μτφ. Ιουλία Πεντάζου, επιμ. Παναγιώτης Φραντζής, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2010.

⁵⁹ Θ. Δ. Φραγκόπουλου, *Δίανλοι. Δοκίμια*, Διογένης, Αθήνα, 1974, σ. 173.

⁶⁰ Ο. π., σ. 174.

και λογοτεχνικές παρουσιάσεις, με την υποστήριξη, κυρίως, ξένων μορφωτικών ινστιτούτων, όπως ήταν το γερμανικό Ινστιτούτο Γκαίτε.

Επιπλέον, για ένα μέρος του εκδοτικού χώρου η θεωρούμενη αναποτελεσματικότητα της κίνησης της «Σιωπής», αντιμετωπίζεται με την δημοσίευση μεταφράσεων και την επανέκδοση έργων αρχαίων κλασικών συγγραφέων. Χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι ο Φίλιππος Βλάχος, ιδρυτής και διευθυντής του εκδοτικού οίκου «Κείμενα» και ο εκδοτικός οίκος «Κάλβος», οι οποίοι θεωρούν «ότι η υψηλή ποιότητα των ίδιων των έργων θα αποτελούσε κριτική στο κιτς που προωθούσε το καθεστώς».⁶¹ Η επανέκδοση, λοιπόν, συγγραφέων της αρχαίας και νεοελληνικής γραμματείας στόχο έχει την εκ νέου οικειοποίηση έργων με φιλελεύθερο περιεχόμενο και εθνικό προκάλυμμα. Ενδεικτικά, η έκδοση από τον «Κάλβο» της *Ελληνικής Νομαρχίας*, ενός ανώνυμου έργου του 1806, το οποίο καλεί σε εξέγερση τους υποδουλωμένους Έλληνες κατά των Τούρκων, συνιστά ένα παράδειγμα έμμεσης αντίδρασης προς το καθεστώς. Χαρακτηριστικό της εκδοτικής έκρηξης που σημειώνεται σταδιακά στα χρόνια αυτά, είναι το γεγονός ότι μόνο στη διάρκεια του 1970 ιδρύθηκαν τριάντα εκδοτικοί οίκοι και εκδόθηκαν πάνω από δύο χιλιάδες βιβλία.⁶² Επίσης, ρόλο στη διαδικασία μόρφωσης και αφύπνισης του αναγνωστικού κοινού διαδραματίζει η μετάφραση ξένων συγγραφέων και έργων.⁶³ Ιδιαίτερη κατηγορία αποτελεί η μετάφραση έργων που αναφέρονταν στο «Μάη του '68», καθώς και μαρξιστικών κειμένων, κυρίως από τον εκδοτικό οίκο «Νέοι Στόχοι», γεγονός που φέρνει σε επαφή την ελληνική νεολαία με διανοητές της σοσιαλιστικής και μαρξιστικής σκέψης (Μαρξ, Λένιν), της κοινωνικής θεωρίας (Αλτουσέρ) και της ψυχοσεξουαλικής θεωρίας (Βίλχελμ Ράιχ).⁶⁴ Με αυτόν τον τρόπο, και ενώ η πρωτότυπη λογοτεχνική παραγωγή δεν καθίσταται δυνατή στο

⁶¹ Βλ. σχετικά Karen Van Dyck, *Η Κασσάνδρα και οι λογοκριτές στην ελληνική ποίηση 1967-1990*, μτφ. Παλμύρα Ισμουρίδου, Εκδόσεις Άγρα, 2002, σ. 60.

⁶² Βλ. σχετικά Χρίστος Ζαφείρης, «αντεθνικώς δρώντες...» 1971-1974. *Η Θεσσαλονίκη στα χρόνια της Χούντας και η εξέγερση του Πολυτεχνείου της*, πρόλογος Δημήτρης Α. Φατούρος, εκδόσεις επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, 2011, σ. 104. Για μια παράθεση ορισμένων εκδοτικών οίκων βλ. ό. π., υποσημ. 53, σ. 105.

⁶³ Η μετάφραση ξένων συγγραφέων αποτελεί κατεξοχήν δείγμα πολιτισμικής αντίστασης απέναντι στη λογοκρισία που επιβάλλεται από αυταρχικά καθεστώτα. Ως παράλληλη περίπτωση μπορεί να εξεταστεί η μετάφραση έργων των La Fontaine, Hugo, Lamartine, Goethe κ.ά., στο Ιράκ κατά τη διάρκεια της μοναρχικής διακυβέρνησης της χώρας (1921-1958). Βλ. σχετικά Salah Salim Ali, «Ideology, Censorship, and Literature: Iraq as a Case Study», *Primerjalna književnost* (Ljubljana) 31, Special Issue (2008), pp. 213-220: ιδίως pp. 215-216.

⁶⁴ Για τις μεταφράσεις αυτών των κειμένων, την επίδρασή τους στη νεολαία, αλλά και την αμφισβητούμενη συχνά απόδοσή τους στα ελληνικά βλ. Κωστής Κορνέτης, *Τα παιδιά της δικτατορίας. Φοιτητική Αντίσταση, Πολιτισμικές Πολιτικές και η μακρά δεκαετία του εξήντα στην Ελλάδα*, μτφ. Πελαγία Μαρκέτου, Πόλις, Αθήνα, 2015, σσ. 329-342.

διάστημα του αυστηρού λογοκριτικού ελέγχου, η διακίνηση και η κυκλοφορία των ιδεών δεν παύει.

Η εξουσία των Απριλιανών είχε ωστόσο και άλλους τρόπους να χειραγωγεί την έλλειψη ελευθερίας στο λογοτεχνικό πεδίο. Αν η μία όψη της λογοκρισίας ήταν η καταστολή, η άλλη ήταν η θεσμική ενσωμάτωση ορισμένων λογοτεχνών και η προσπάθεια διαμόρφωσης ενός «παράλληλου» λογοτεχνικού πεδίου, με σκοπό τον εξωραϊσμό της εικόνας του καθεστώτος τόσο στο εσωτερικό της χώρας, όσο και στο διεθνές περιβάλλον, το οποίο από την αρχή της επιβολής της δικτατορίας παρακολουθεί τις εξελίξεις στην Ελλάδα και καταγγέλλει τις αυταρχικές πρακτικές, επιδεικνύοντας ιδιαίτερη ευαισθησία στα ζητήματα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και της ελεύθερης έκφρασης. «Ένα πολύ μικρό μέρος [...] συνεργάστηκε ανοιχτά είτε καλυμμένα με τη Χούντα»,⁶⁵ αναφέρει σχετικά ο Αντρέας Λεντάκης, είτε «από παλιομοδίτικη αντικομμουνιστική νοοτροπία»⁶⁶ είτε επειδή το καθεστώς φρόντιζε να παρέχει ορισμένα προνόμια σε όσους υιοθετούσαν και προέβαλλαν την ιδεολογία του. Το σκοπό αυτό εξυπηρετούσε η καθιέρωση του θεσμού των λογοτεχνικών βραβείων και χορηγιών, ο οποίος συνοδευόταν από την καταβολή μεγάλων χρηματικών ποσών.⁶⁷ Ταυτόχρονα, αυτή «η προσπάθεια παραπλάνησης των αφελών ή κι εξαγοράς της συγγραφικής τους συνείδησης ή με διορισμούς τους σε Κρατικά Θέατρα και Ραδιόφωνα ή με τη μέθοδο της θωπείας καταπιεσμένων φιλοδοξιών για διακρίσεις»,⁶⁸ απέβλεπε στην προβολή του καθεστώτος ως αρωγού της πολιτιστικής ανάπτυξης και στην εκδήλωση ενδιαφέροντος για τους πνευματικούς ανθρώπους ως μια «αναγνώριση του ρόλου τους ως δημιουργών πολιτισμού», όπως επισημαίνει σε ανακοίνωσή της η Εθνική Εταιρεία Λογοτεχνών.⁶⁹

Η περίπτωση των Λογοτεχνικών Βραβείων αποδεικνύει ότι η λογοκρισία αποτελεί ένα ζωντανό θέμα για τη δημόσια σφαίρα της Ελλάδας ακόμα και μετά την αποκατάσταση του δημοκρατικού πολιτεύματος. Πιο συγκεκριμένα, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν δύο δημοσιεύματα της εφημερίδας *Τα Νέα*, στα πρώτα

⁶⁵ Λεντάκης, ό. π., σ. 402.

⁶⁶ Αργυρίου, «Εισαγωγή», ό. π., σ. 311

⁶⁷ Το 1972 το πρώτο Εθνικό Βραβείο Λογοτεχνίας (που δεν δόθηκε εκείνη τη χρονιά) είχε έπαθλο ένα εκατομμύριο δραχμές, ενώ το δεύτερο, με έπαθλο πεντακόσιες χιλιάδες δραχμές, απονεμήθηκε «κατ' ισοτιμία και ισομοιρία στους: Καραντώνη Αντρέα δοκιμογράφο, Ρώμα Διονύσιο πεζογράφο (αμφότερους κριθέντας ότι έχουσαν σοβαρώς συμβάλλει εις την ανάπτυξιν του εντέχνου ελληνικού λόγου και της εν γένει πνευματικής», *Το Βήμα της Κυριακής*, 31. 12. 1972.

⁶⁸ Σπύρος Πλασκοβίτης, «Χρόνια μνήμης και αμνημοσύνης», *Η Λέξη*, τχ. 63-64, Απρίλης- Μάης 1987, σ. 243.

⁶⁹ *Τα Νέα*, 13.1.1973.

χρόνια της μεταπολίτευσης, σχετικά με τον τρόπο απονομής των κρατικών βραβείων. Ανάμεσα στα «ολισθήματα» του θεσμού, θεωρείται και η βράβευση ενός λογοκριτή της χούντας, ο οποίος σύμφωνα με το δημοσίευμα άσκησε τα καθήκοντά του μέχρι το Φεβρουάριο του 1968.⁷⁰ Αναλυτικότερα, στο άρθρο γίνεται λόγος για την καταγγελία της νεοσύστατης Ένωσης Κριτικών του Βιβλίου προς τον υπουργό Πολιτισμού και Επιστημών, η οποία αναφέρει τα εξής: «Βραβεύτηκε με Α΄ βραβείον ο πρώτος λογοκριτής της δικτατορίας Αλκιβιάδης ή Άλκης Γιαννόπουλος δια βιβλίου του που δεν είχε καμμία απήχηση στο αναγνωστικό κοινό και την κριτική».⁷¹ Ανοίγει, έτσι, ένας δημόσιος διάλογος με την απάντηση του Γιαννόπουλου και την ανταπάντηση της Ένωσης, από την οποία συνάγεται ότι επιχείρημα του Γιαννόπουλου υπήρξε ότι έλαβε τη θέση ύστερα από διορισμό και όχι από επιλογή. Μια τέτοια θέση, ανεξαρτήτως αν ελέγχεται ως αληθής ή όχι, επαναφέρει το ζήτημα των σχέσεων ανάμεσα στην εξουσία και τους εκτελεστές της, για την «κοινοτοπία του κακού». Ταυτόχρονα, λαμβάνοντας υπόψη τη συγχρονία της είδησης, αντιλαμβανόμαστε την αίσθηση που προκάλεσε. Βρισκόμαστε, μόλις δυο χρόνια από την ανατροπή της χούντας, σε μια μεταβατική περίοδο, όπου οι μνήμες από τα «δίσεχτα» χρόνια είναι ακόμα νωπές, ιδίως από ένα ζήτημα, όπως η λογοκρισία που είχε άμεσα αποτελέσματα στην πνευματική – και όχι μόνο- ζωή του τόπου. Τέλος, ένα ακόμη στοιχείο που προκαλεί εντύπωση είναι η δημοσίευση του ονόματος ενός λογοκριτή, δεδομένου ότι η σύνθεση των επιτροπών λογοκρισίας για προφανείς λόγους δεν γινόταν γνωστή. Αποτελούνταν, ως επί το πλείστον από αξιωματικούς της Χωροφυλακής, ανώτερους υπαλλήλους της υπηρεσίας Τύπου και ανθρώπους σχετικούς με κάποιο τρόπο με την πνευματική ζωή, χωρίς όμως να γίνεται γνωστή η ταυτότητά τους. Ακόμα και σήμερα το πεδίο αυτό δεν είναι απολύτως διαυγές και μένει να διερευνηθεί περαιτέρω.

Επιστρέφοντας, όμως, στην «πολιτιστική πολιτική» της χούντας,⁷² το 1969 δημοσιεύεται η ποιητική ανθολογία, *Λαϊκή Μούσα*, με υμνητικά στιχουργήματα αφιερωμένα στο καθεστώς, τα οποία παρουσιάζονται ως αυθόρμητες εκδηλώσεις λατρείας των πολιτών⁷³ προς τους δικτάτορες. Δημιουργείται, έτσι, μια επίπλαστη

⁷⁰ *Τα Νέα*, 4.2.1976.

⁷¹ *Τα Νέα*, 2.2.1976.

⁷² Για τον τρόπο με τον οποίο η χούντα αντιμετώπιζε ζητήματα τέχνης βλ. και Ρόδης Ρούφος, «Η κουλτούρα και οι στρατιωτικοί», *Η Ελλάδα κάτω από το στρατιωτικό ζυγό*, ό. π., σσ. 232-255.

⁷³ Ωστόσο, όπως επισημαίνει η Karen Van Dyck, «Η επανάληψη και το ιδιότυπο ύφος αυτής της ανθολογίας μάς κάνει να αναρωτιόμαστε μήπως τα ποιήματα γράφτηκαν κατά παραγγελία», βλ. Van Dyck, ό. π., σ. 48.

εικόνα πνευματικής ελευθερίας και κινητικότητας, η οποία ενισχύεται ακόμη περισσότερο με την απόφαση του Γ. Παπαδόπουλου, τον Μάρτιο της ίδιας χρονιάς, να δημοσιευτούν σε όλες τις εφημερίδες,⁷⁴ -ακόμα και σε περιοδικά μόδας, όπως η *Γυναίκα*-⁷⁵ σε συνέχειες, διηγήματα από την *Ανθολογία πεζογραφίας* του Ηρακλή και Ρένου Αποστολίδη, η οποία είχε παραχωρηθεί στο καθεστώς για «παιδευτικούς σκοπούς».⁷⁶

Στο προπαγανδιστικό έντυπο του Κωνσταντόπουλου η κίνηση αυτή παρουσιάζεται ως ένδειξη φιλελεύθερης διακυβέρνησης καθώς στην ανθολογία περιλαμβάνονται μεταξύ άλλων «9 κομμουνιστάι, 11 αριστεροί, 1 εκτοπισμένος, ένας καταδικασμένος ερήμην ως διαβίων εις το σιδηρούν Παραπέτασμα, 4 αντικυβερνητικοί δρώντες κατά της Επαναστάσεως εις το εξωτερικόν και 1 αναρχικός».⁷⁷ Συνεχίζοντας, το δημοσίευμα αντιπαραβάλλει σε αυτή την ανεκτικότητα που δείχνει η κυβέρνηση των συνταγματαρχών, τον έλεγχο της πνευματικής ζωής από το κομμουνιστικό καθεστώς της Σοβιετικής Ένωσης, φέρνοντας ως παράδειγμα την περίπτωση των συγγραφέων Πάστερνακ και Σολζενίτσιν. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι το συγκεκριμένο δημοσίευμα γράφεται το 1971, δύο χρόνια μετά την έκδοση της *Ανθολογίας*. Η προπαγάνδα του καθεστώτος διατηρεί τον απόηχο της έκδοσης, δεδομένου ότι δεν είχε να προβάλλει οποιαδήποτε άλλη «πρωτοβουλία» στον πνευματικό χώρο.

Η αναδημοσίευση, ωστόσο, της *Ανθολογίας* σταματά όταν δημοσιεύεται το διήγημα του Ρένου Αποστολίδη «ο Α2», με θέμα τον Εμφύλιο, το οποίο δε συνάδει με την εθνικοπατριωτική ιδεολογία των συνταγματαρχών. Ύστερα, λοιπόν, από αυτή την καιροσκοπική άρση της, η λογοκρισία επιβάλλεται εκ νέου χωρίς εξαιρέσεις. Η περίπτωση Αποστολίδη αναδεικνύει με ενάργεια τις αντιφάσεις των λογοκριτικών μηχανισμών, καθώς και την χωρίς κριτήρια δίωξη των διανοουμένων από το καθεστώς. Πιο συγκεκριμένα, οι συνταγματάρχες οδηγούν τον Ρένο Αποστολίδη σε δίκη για τα σχόλια που συνοδεύουν τη δημοσίευση αποσπασμάτων από το *Ημερολόγιο* του Ιωάννη Μεταξά στο περιοδικό *Νέα Ελληνικά*.⁷⁸ Ενδεικτική είναι η

⁷⁴ Εξαίρεση αποτελεί η εφημερίδα *Εστία*, «η οποία άρχισε να δημοσιεύει δική της ανθολογία με διηγήματα στην καθαρεύουσα». Βλ. Αργυρίου, ό. π., 314.

⁷⁵ Φραγκόπουλου, ό. π., σ. 188.

⁷⁶ Αργυρίου, ό. π.

⁷⁷ *Ελεύθερος Κόσμος*, 27.2.1971.

⁷⁸ Βλ. σχετικά Τάσος Κωστόπουλος, Άντα Ψαρρά, Δημήτρης Ψαρράς, «Ο ιός. Το “Ημερολόγιο” ενός μικρού ανδρός», <https://www.efsyn.gr/arthro/imerologio-enos-mikroy-andros> (τελευταία ανάκτηση 27/4/2018).

αναφορά του Αποστολίδη στο περιστατικό σε επιστολή του προς την Τατιάνα Γκρίτση – Μιλλιέξ, όπου επισημαίνει σκωπτικά: «Θα μέ δικάσουν οί μωροί σκῶροι [...] καί ξέρεις τί θα μοῦ κάνουν;.. “Περύβρισα” λέει την “Αρχή” τους! ...Ναι!».⁷⁹

Τα παραδείγματα αυτά αναδεικνύουν στην πραγματικότητα την απουσία ενός οργανωμένου σχεδίου του καθεστώτος σχετικά με τη διαμόρφωση μιας –ορισμένης έστω- καλλιτεχνικής και πνευματικής ζωής. Η Τέχνη χρησιμοποιείται αποκλειστικά και μόνο για προπαγανδιστικούς λόγους,⁸⁰ πιστοποιώντας με αυτόν τον τρόπο πως «το χάσμα ανάμεσα στη δικτατορία και τη διάνοηση»⁸¹ υπήρξε πραγματικά αγεφύρωτο. Ο τρόπος με τον οποίο αντιμετωπίζεται η καλλιτεχνική δημιουργία από τους λογοτέχνες που συνεργάζονται με το καθεστώς δίνεται παραστατικά σε δημοσίευμα της αντιστασιακής εφημερίδας *Ριζοσπάστης – Μαχητής*: «Εξαγριώθηκε ο... συγγραφέας, χουντικός τσανακογλύφτης και αυτουργός της “Αγωγής του Πολίτου” κ. Θ. Παπακωνσταντίνου γιατί η Ακαδημία δεν δέχεται να αναλάβει εργολαβικά τη βράβευση των εκτρωμάτων που... “συγγραφεί”. Και σαν δείγμα και υπόδειγμα της “Αγωγής του Πολίτου” που ενσαρκώνει ο ίδιος, χρησιμοποιεί τον εκβιασμό και τη συκοφαντία δημοσίως...».⁸² Όσον αφορά στην αντίδραση του καθεστώτος απέναντι στη «Σιωπή», πέρα από την προσπάθεια διαμόρφωσης ενός τεχνητού κλίματος λογοτεχνικής ζωής, η οποία αναφέρθηκε παραπάνω, επιχειρείται ταυτόχρονα και η υποβάθμιση της κίνησης αυτής, ως κενή νοήματος, μέσα από τον *Ελεύθερο Κόσμο*, όπου διαβάζουμε τα εξής:

«όσοι, όμως, σιωπούν δημιουργούν την εντύπωσιν ότι θα είχαν να μας ειπούν φοβερά και τρομερά πράγματα, εάν ημπορούσαν να ομιλήσουν. Οι Ισπανοί, δια να δείξουν ότι ακόμα και ένας μωρός που σιωπά ημπορεί να εξαπατήσει το περιβάλλον του, λένουν ότι “ο μωρός που δεν μιλά μοιάζει με το αδειανό συρτάρι που είναι κλειδωμένο”. Ας ανοίξουν, λοιπόν, όλα τα συρτάρια, ακόμη και τα μη αδειανά, δια να μη δημιουργούνται εντυπώσεις».⁸³

Ένας τρόπος καθορισμού των πολιτικών ορίων των λογοκριτών είναι η σύνταξη και η έκδοση καταλόγων απαγορευμένων βιβλίων. Ο πρώτος κατάλογος συντάσσεται

⁷⁹ Επιστολή με ημερομηνία 2 Μαρτίου 1973, Αρχείο Τατιάνας και Roger Millieux, φακ. 1, ΕΛΙΑ.

⁸⁰ Σύμφωνα με δήλωση του συνταγματάρχη Ιωάννη Λαδά στις αρχές του 1971: «Καλή τέχνη είναι αυτή που είναι καλή για τη Μητέρα Πατρίδα. Κακή τέχνη, είναι αυτή που είναι κακή για τη Μητέρα Πατρίδα». Παρατίθεται στο Ρούφος, ό. π., σ. 242.

⁸¹ *Η Αυγή*, αριθ. φυλλ. 7, Γενάρης 1968, *Αρχείο Παράνομου...*, ό. π., σ. 242.

⁸² «Χουντικά ήθη», *Ριζοσπάστης Μαχητής*, αριθμ. φυλλ. 33 (38), Ιούλιος 1971, *Αρχείο Παράνομου...*, ό. π., σ. 149.

⁸³ «Κρίσεις και σχόλια», *Ελεύθερος Κόσμος*, 21.2.1971.

το Μάιο του 1967 και υπογράφεται από το γενικό γραμματέα του Υπουργείου Παιδείας, Α. Παπακωνσταντίνου.⁸⁴ Το σχόλιο του Θεόφιλου Φραγκόπουλου αποτυπώνει τον άκριτο αντικομμουνισμό από τον οποίο διέπεται η λογική των λογοκριτών. Αναφέρει σχετικά: «Ανάμεσα στους απαγορευμένους τίτλους είναι και μερικές αρχαίες τραγωδίες – κληρονομιά του “ελληνοχριστιανικού” πολιτισμού που η στρατιωτική κυβέρνηση επιτίθεται να υποστηρίξει- επειδή οι μεταφραστές τους στα νέα Ελληνικά τυχαίνει νάναι πρόσωπα με αριστερές ιδεολογικές αρχές, ή απομνημονεύματα των ηρώων της Ελληνικής Επανάστασης του 1821 [...] γιατί εκδόθηκαν από εκδοτικούς οίκους αριστερών τάσεων και, φυσικά όλο το έργο ποιητών όπως ο Ρίτσος και Βάρναλης».⁸⁵ Με το ίδιο σκεπτικό συντάσσεται και ο κατάλογος που δημοσιεύεται την 21^η Αυγούστου του 1967, με διαταγή του Γενικού Επιτελείου Στρατού, η οποία υπογράφεται από τον αντιστράτηγο και αρχηγό του ΓΕΣ, Οδυσσέα Αγγελή.⁸⁶ Ο κατάλογος απαγορεύει: «Την εμπορίαν (λιανικήν ή χονδρικήν) ως και την καθ’ οιονδήποτε τρόπον κυκλοφορίαν ή διάθεσιν των εν τη συνημμένη καταστάσει αναφερομένων κομμουνιστικών, φιλοκομμουνιστικών και επικινδύνων δια το ήθος της νεότητος βιβλίων, συγγραμμάτων και εντύπων διατριβών».⁸⁷ Περιλαμβάνονται, λοιπόν, βιβλία και έντυπα που προβάλλουν την κομμουνιστική ιδεολογία και θεωρούνται επικίνδυνα για την πρόκληση «ηθικού πανικού»,⁸⁸ μια έννοια, η οποία, όπως θα φανεί στο τρίτο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας, αναδεικνύεται σε κεντρικό ιδεολογικό όπλο των συνταγματαρχών.

Ειδικότερα στο χώρο της λογοτεχνίας, η λογοκρισία οδηγεί μια σειρά από λογοτέχνες σε δικαστικές περιπέτειες. Εκτός από τον Μένη Κουμανταρέα, που

⁸⁴ Νίκου Μολυβιάτη, «Η πρώτη απόφαση λογοκρισίας της χούντας», *Αντί*, περίοδος Β', τχ. 464, 19 Απριλίου 1991, σ. 28.

⁸⁵ Φραγκόπουλου, ό. π., σ. 172.

⁸⁶ «Στρατιωτικόν Δελτίον Ν – Δ – Α, Υπ' αριθμ. 46», «Στρατιωτικόν Δελτίον Ν – Δ – Α, Υπ' αριθμ. 55», ΓΑΚ. Βλ. εδώ, Παράρτημα, σσ. 81-92.

⁸⁷ Ακόμα και μετά την άρση της προληπτικής λογοκρισίας (Οκτώβριος 1969), αλλά και της ίδιας της κατάργησης του καταλόγου απαγορευμένων βιβλίων το καλοκαίρι του 1970, τέτοιοι κατάλογοι συνεχίζουν να συγκροτούνται όπως «Η Εγκύκλιος της ΓΔΕΑ της 25^{ης} Οκτωβρίου 1971» και η «Πολυγραφημένη Εγκύκλιος Απαγορευμένων Βιβλίων» που μοίρασε η Χωροφυλακή Θεσσαλονίκης στους βιβλιοπώλες τον Γενάρη του 1971. Βλ. σχετικά Λουκάς Αξελός, *Εκδοτική δραστηριότητα και κίνηση των ιδεών στην Ελλάδα. Μια κριτική προσέγγιση της εκδοτικής δραστηριότητας στα χρόνια 1960-1981*, Στοχαστής, Αθήνα, 1984, σσ. 145-156.

⁸⁸ Ως ηθικός πανικός ορίζεται «μια ηθική διατάραξη που επικεντρώνεται σε ισχυρισμούς για παραβίαση άμεσων συμφερόντων – μια ενέργεια ετεροποίησης που άλλοτε εκφράζεται με όρους δαιμονοποίησης κι άλλοτε με ανθρωπιστικά υπονοούμενα και η οποία είναι υπερβολικά δυσανάλογη σε σχέση με το γεγονός ή τις δραστηριότητες των ατόμων που αφορούν. Βλ. Jock Young, «Ηθικός πανικός: Οι Καταβολές του στην Αντίσταση, τη Μνησικακία και η ερμηνεία της Φαντασίας σε Πραγματικότητα», μφ. Βίκυ Βασιλαντωνοπούλου, στο Βασίλης Καρύδης – Αθανάσιος Χουλιάρας (επιμ.), *Ηθικοί Πανικοί, Εξουσία και Δικαιώματα. Σύγχρονες Προσεγγίσεις*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2015, σ. 36.

αναφέρθηκε νωρίτερα, ο Ηλίας Πετρόπουλος καταδικάζεται το 1968 σε πεντάμηνη φυλάκιση για το βιβλίο του *Ρεμπέτικα τραγούδια*, ενώ το 1972 φυλακίζεται ξανά για τα *Καλλιαρντά* και το ποίημα «Σώμα». Το ποίημα αυτό δημοσιεύεται στο περιοδικό *Τραμ* το 1972, στους συντελεστές του οποίου ασκήθηκε επίσης ποινική δίωξη για παράβαση του νόμου «περί Τύπου» με τις κατηγορίες για διαφθορά της κοινής ηθικής και των χρηστών ηθών.⁸⁹ Για το «άσεμνο» μυθιστόρημά του, *Εγώ ειμί Κύριος ο Θεός σου*, δικάζεται και αθώνεται το 1970 και ο Νίκος Κάσδαγλης. Ωστόσο, θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί πως όλες αυτές οι δίκες «περί ασέμων» μεταβάλλονται κάθε φορά σε ένα «πολιτικό γεγονός»⁹⁰ που αναδεικνύει, μεταξύ άλλων, το συντηρητισμό του καθεστώτος. Σε αυτό συμβάλλει αναμφισβήτητα η κάλυψη και προβολή αυτών των δικών από τον Τύπο της περιόδου. Από τα παραπάνω φαίνεται, επίσης, πως η λογοκρισία έχει απτές επιπτώσεις στην κοινωνική ζωή και δεν συνιστά απλώς ένα φαινόμενο που εμπίπτει στη διαμόρφωση μιας πνευματικής πραγματικότητας. Γίνεται ακόμα μέρος των βασανιστηρίων της χούντας. Στη συγκλονιστική μαρτυρία της από την ταράτσα της οδού Μπουμπουλίνας η Κίττυ Αρσένη περιγράφει μια σκηνή με τον περίφημο βασανιστή Λάμπρου, ο οποίος της ζητά τη γνώμη της για τη λογοκρισία λέγοντας δεικτικά πως:

«το θέατρο το έχει παρακάνει, και [ότι] με τους αναρχικοκομμουνιστές της δύσης έθιγε τις βασικές αρχές του ελληνοχριστιανικού, Πατρίς – Θρησκεία – Οικογένεια. “Ο κυρ’ Αριστοφάνης... ο Αριστοφάνης... βέβαια μέγας αρχαίος συγγραφεύς... αλλά όλος ο κόσμος δεν είναι μορφωμένος και... καμιά φορά δεν τον καταλαβαίνει και τον παρεξηγεί... και εν πάσει περιπτώσει λίγη λογοκρισία “εις τα καθ’ ημας” δεν βλάπτει...”»⁹¹

Αντιλαμβάνεται, λοιπόν, κανείς πως η πύκνωση των γεγονότων της λογοκρισίας έχει και προσωπικό αντίκτυπο για τους λογοτέχνες. Για αυτό το λόγο η διακοπή εκδήλωσης οποιασδήποτε πνευματικής δραστηριότητας τα τρία πρώτα χρόνια της δικτατορίας, πέρα από το γεγονός ότι συνιστά ένα είδος διαμαρτυρίας των διανοουμένων απέναντι στην καταστολή του δικαιώματος της ελεύθερης έκφρασης, το οποίο αποτελεί κεντρική προϋπόθεση για την ίδια την έννοια της πνευματικής δημιουργίας, διαθέτει και μια άλλη παράμετρο. Πιο συγκεκριμένα, η αναγκαστική

⁸⁹ Την περίπτωση της δίκης του περιοδικού θα την παρακολουθήσουμε στο τρίτο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας.

⁹⁰ Κουμανταρέας, ό. π., σ. 38.

⁹¹ Αρσένη, ό. π., σ. 62.

υποβολή του έργου τέχνης στο «ψαλίδι» του λογοκριτή εκλαμβάνεται από τους λογοτέχνες ως μια μείωση της καλλιτεχνικής τους αξίας και της ατομικής του αξιοπρέπειας. Η σχετική μαρτυρία του Μένη Κουμανταρέα αποδίδει σε αδρές γραμμές το ανελεύθερο και καταπιεστικό κλίμα ενός αυταρχικού καθεστώτος και μιας «πανοπτικής» λογοκρισίας, αναφέροντας χαρακτηριστικά: «Χρειάστηκε, θυμάμαι, να περάσουμε μέσα από φρουρούς και κλητήρες στα μαύρα. Ακόμα κι η παραμικρή υποψία στολής εκείνες τις μέρες, μας τάραζε. Το κείμενό μου κολυμπούσε στις κόκκινες μολυβιές. Σα να διάβαζα στα περιθώρια : “ακατάλληλο”, “άσεμνο”, “αντεθνικό”. Είχα κι εγώ κοκκινήσει όλος. [...] Το πρόσωπο του ανθρώπου της εξουσίας με κοιτούσε απρόσωπο και απαθές».⁹²

Αυτή η οπτική αναπαράσταση από τα «σημάδια» του ελέγχου της λογοκρισίας αποτυπώνεται στα λογοκριμένα σενάρια των θεατρικών έργων⁹³ που εντοπίζονται στο αρχείο Γενικής Γραμματείας Τύπου και Πληροφοριών. Παρακολουθώντας τις παρεμβάσεις που γίνονται αποκαλύπτεται, ταυτόχρονα, η λογική του λογοκριτικού μηχανισμού. Έτσι, όπως θα ήταν αναμενόμενο, διαγράφονται οποιεσδήποτε αναφορές σε μέλη της κυβέρνησης. Στην επιθεώρηση «Η βίλλα της ανωμαλίας»⁹⁴ των Λαζαρίδη και Ελευθερίου δίνεται σχετική άδεια (16/1/1971) με την προϋπόθεση της διαγραφής των ονομάτων του Παττακού, του Γεωργαλά αλλά και του Θεοδωράκη. Ταυτόχρονα, δεδομένου ότι στις επιθεωρήσεις οι ηθοποιοί δεν ακολουθούν πιστά το σενάριο, υπάρχει η μέριμνα της παρακολούθησης της παράστασης από μέλος της υπηρεσίας προκειμένου να διασφαλιστεί η τήρηση των υποδείξεων. Στο ίδιο πλαίσιο, από το έργο «Σαράντα Καράτια»⁹⁵ (3/10/1968) με πρωταγωνιστές την Έλλη Λαμπέτη και τον Κώστα Καρρά διαγράφεται η φράση «οι δικές σας αρχαιολογίες: τιμή – θρησκεία- οικογένεια» που αποτελεί βέβαια το τρίπτυχο της απριλιανής ιδεολογίας. Επιπλέον, οι λογοκριτές μεριμνούν για τον μη σκανδαλισμό των θεατών διαγράφοντας από το έργο «ΦΑΝΗ»⁹⁶ (10/9/1968) σε μετάφραση του Κωστή Βελμούρα τις –σκανδαλιστικές κατά τα άλλα- λέξεις «τουρλώνει» και «κυλόττα». Η αναφορά στην ομοφυλοφιλία στο «Κουαρτέτο της

⁹² Κουμανταρέας, ό. π., σ. 37.

⁹³ Για τη λογοκρισία στο θέατρο βλ. ενδεικτικά Ευδοκία Δεληπέτρου, «Θέατρο, θεσμοί και αυτολογοκρισία: Παραδείγματα από το Εθνικό Θέατρο» στο Πηνελόπη Πετσίνη – Δημήτρης Χριστόπουλος (επιμ.), *Η λογοκρισία στην Ελλάδα*, Ίδρυμα Ρόζα Λούξεμπουργκ, Αθήνα, 2016, σσ. 19-26.

⁹⁴ Αρ. 10, Κιβ. 116, ΓΑΚ, βλ. εδώ, Παράρτημα [Εικ. 1], σ. 93.

⁹⁵ Αρ. 9, Κιβ. 116, ΓΑΚ, εδώ, Παράρτημα [Εικ. 2], σ. 94.

⁹⁶ Αρ. 7, Κιβ. 116, ΓΑΚ, εδώ, Παράρτημα [Εικ. 3], σ. 95.

ερημιάς και του θανάτου»,⁹⁷ (29/10/1968) προσκρούει στο συντηρητισμό του καθεστώτος για αυτό και απορρίπτεται. Το ίδιο και το ανέβασμα της «Λολίτας»⁹⁸ (1/10/1968). Τέλος, δύο περιπτώσεις παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Στο έργο του Σαίξπηρ «Πολύ κακό για το τίποτα»⁹⁹ (17/10/1968) δίνεται άδεια μολονότι η μετάφραση γίνεται από έναν κομμουνιστή συγγραφέα, τον Βασίλη Ρώτα. Ενδεχομένως, το γεγονός αυτό δε λαμβάνεται υπόψη καθώς πρόκειται για τη μετάφραση ενός ξένου έργου και όχι για μια πρωτότυπη σύνθεση. Διαφορετική και πιο σύνθετη παρουσιάζεται η οπτική του λογοκριτή στην περίπτωση του «Κοριού»¹⁰⁰ (28/9/1970) του Μαγιακόφσκι. Μολονότι πρόκειται για έργο ενός κομμουνιστή συγγραφέα, η σχετική άδεια δίνεται στον Αλέξη Σολομό, με την υπόδειξη μάλιστα: «Νά άνεβῆ καί νά σκεφθοῦμε μήπως μποροῦμε νά τό ἐνισχύσουμε».

Στη φάση του προληπτικού ελέγχου, λοιπόν, η λογοκρισία συνδέεται με την τυπογραφική ένδειξη «Ελογοκρίθη και ενεκρίθη». Πάνω σε αυτήν την ένδειξη θα έλεγε κανείς πως αναβιώνει η «αδεολογία του τρόμου και της ενοχοποίησης»¹⁰¹ του Εμφυλίου, ενώ παράλληλα ο λογοτεχνικός μηχανισμός μοιάζει να έχει βρει τις μεσοπολεμικές του καταβολές, οι οποίες συμπυκνώνονται στο τρίπτυχο: «κομμουνιστικός κίνδυνος, αντεθνικός λόγος, άσεμνη ηθική». Η λογοκρισία μεταβάλλεται έτσι σε ένα γραφειοκρατικό μηχανισμό, η αποτελεσματικότητα του οποίου εξασφαλίζεται και από το νομικό πλαίσιο που διαμορφώνει η χούντα. Όπως είδαμε, οι διανοούμενοι υιοθετούν σε ορισμένες περιπτώσεις διαφορετικούς τρόπους αντίδρασης απέναντι στην πνευματική ανελευθερία που επιβάλλεται από το καθεστώς. Για μια μεγάλη μερίδα, ωστόσο, των πνευματικών ανθρώπων η σιωπή συνιστά τον πιο «θορυβώδη» τρόπο διαμαρτυρίας. Όπως προτείνει ο Roi Wagner – εξετάζοντας το ζήτημα της σιωπής σε ένα διαφορετικό πλαίσιο- προκειμένου να κατανοήσουμε την υιοθέτηση της σιωπής, θα πρέπει σε κάθε περίπτωση να εξετάζονται τα ευρύτερα λογοθετικά συμφραζόμενα καθώς και οι συμμετέχοντες σε αυτά.¹⁰² Στα συμφραζόμενα της δικτατορίας, λοιπόν, η κίνηση της «Σιωπής» των Ελλήνων διανοουμένων αποτελεί μια μορφή διαμαρτυρίας, τόσο απέναντι στην απαγόρευση του λόγου, όσο και στον τρόπο μεταχείρισής του από τους

⁹⁷ Αρ. 9, Κιβ. 116, ΓΑΚ, εδώ, Παράρτημα [Εικ. 4-5], σσ. 96-97.

⁹⁸ Αρ. 7, Κιβ. 116, ΓΑΚ, εδώ, Παράρτημα [Εικ. 6], σσ. 98.

⁹⁹ Αρ. 9, Κιβ. 116, ΓΑΚ

¹⁰⁰ Αρ. 22, Κιβ. 131, ΓΑΚ, εδώ, Παράρτημα [Εικ. 7-8], σσ. 99-100.

¹⁰¹ Βλ. εδώ, υποσημ. 26.

¹⁰² Roi Wagner, "Silence as Resistance before the Subject, or Could the Subaltern Remain Silent?", *Theory, Culture & Society*, November 5, 2012, p. 2.

συνταγματάρχες.¹⁰³ Όπως έχει δείξει ο Michel Foucault, η σιωπή είναι ένα σύμφυτο με την έννοια του λόγου στοιχείο, το οποίο επαναπροσδιορίζει τους όρους του λογοθετικού πεδίου και καθιερώνει νέους τρόπους επιτέλεσης του λόγου.¹⁰⁴ Η «Σιωπή», λοιπόν, θα μπορούσε να εκληφθεί ως συμβολική μορφή «αντι – βίας»,¹⁰⁵ που αρθρώνει λόγο, υιοθετώντας, όμως διαφορετικά μέσα.

Παράλληλα, θα πρέπει να σημειωθεί, πως πρόκειται για μια κίνηση που αίρει προηγούμενες ιδεολογικές αντιπαραθέσεις και διαμορφώνει σταδιακά ένα ενιαίο μέτωπο στο χώρο της διανόησης. Το στοιχείο αυτό θα καταδειχθεί εμφανέστερα στο επόμενο κεφάλαιο της εργασίας, με τη δήλωση του Γιώργου Σεφέρη κατά της Χούντας και τη συλλογική έκδοση των *Δεκαοχτώ Κειμένων*.

¹⁰³ Σχετικά με το ζήτημα αυτό βλ. Van Dyck, ό, π., σσ. 49-53.

¹⁰⁴ Βλ. σχετικά Michel Foucault, *The Archaeology of Knowledge*, Routledge, London, 2002, pp. 50-51.

¹⁰⁵ Ο. π., σ. 51.

Δεύτερο Κεφάλαιο

Η φωνή του ποιητή και η φωνή του λαού: τα πολιτισμικά σύμβολα της αντίστασης

2.1 «Τώρα γυρίζω στη σιωπή μου»

Στις 28 Μαρτίου του 1969 μεταδίδεται από το ραδιόφωνο, κατ' αντιστοιχία με την αναγγελία του πραξικοπήματος της 21^{ης} Απριλίου, η περίφημη δήλωση του ποιητή Γιώργου Σεφέρη κατά της δικτατορίας: η κατά ορισμένους «τόσο πολύ και αδικαιολόγητα καθυστερημένη»¹⁰⁶ δήλωση. Μόνο που αυτή τη φορά η ανακοίνωση δεν γίνεται από τον εθνικό ραδιοφωνικό σταθμό της Ελλάδας, που υπήρξε από τα πρώτα νευραλγικά σημεία τα οποία κατελήφθησαν από τους συνταγματάρχες, αλλά από τους ξένους ραδιοφωνικούς σταθμούς. Προτού, ωστόσο, εξεταστούν οι όροι κάτω από τους οποίους πραγματοποιήθηκε η δήλωση, αλλά και η σημασία που είχε για τη συγχρονία εκείνων των χρόνων, χρήσιμο θα ήταν να καθοριστεί το πλαίσιο που τελικά οδήγησε σε αυτή.

Η αποστασιοποίηση του Σεφέρη από τα κομματικά πράγματα είναι μια στάση σταθερή την οποία υπηρέτησε με συνέπεια σε όλη τη διάρκεια της ζωής του¹⁰⁷ και η οποία ξεκινά, όπως επισημαίνει ο ίδιος, από το τέλος του κινήματος του '35: «Από τότε, μόνο σε δύο γεγονότα της ιστορίας δόθηκα ολόκληρος, ψυχή και σώμα: στον περασμένο πόλεμο και στο θέμα της Κύπρου»,¹⁰⁸ αναφέρει. Η στάση αυτή καθώς και η δυσπιστία ως προς την αποτελεσματικότητα (ή και την αναγκαιότητα) της παρέμβασης των διανοουμένων στα ζητήματα της δημόσιας σφαίρας αποτυπώνεται σε ένα κείμενο χρονολογημένο το Νοέμβριο του 1966 –δηλαδή περίπου μισό χρόνο πριν από το πραξικόπημα- αλλά δημοσιευμένο στο περιοδικό *Εποχές* τον Ιανουάριο του 1967, όπου αναφέρει: «Τις προάλλες ένας μεσόκοπος λογοτέχνης μου έφερε να υπογράψω ένα μανιφέστο. Αρνήθηκα. “Θ’ αφήσουμε λοιπόν να γίνει δικτατορία;” με ρώτησε. Του είπα: “Η δικτατορία θα είναι η χαριστική βολή για τον τόπο. Αλλά

¹⁰⁶ Λεντάκης, ό, π.

¹⁰⁷ Για τη σχέση του Σεφέρη με την πολιτική βλ. Αλέξανδρος Ξύδης, «Ο πολιτικός Σεφέρης», στο *Κύκλος Σεφέρη*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (Σχολή Μωραΐτη), Αθήνα, 1980, σσ. 105-123.

¹⁰⁸ Γιώργος Σεφέρης, «Η συνομιλία με το Φαβρίκιο», *Εποχές*, τχ. 45, Ιανουάριος 1967, σ. 6.

πιστεύω πως τις δικτατορίες δεν τις σταματούν μανιφέστα διανοουμένων”. Η αποστροφή που αισθάνομαι για τους κομματικούς ελλαδικούς τρόπους είναι ανείπωτη».¹⁰⁹

Με μια άλλη ευκαιρία, σε μια συζήτηση με τον Αμερικανό νεοελληνιστή Edmund Keeley, ο Σεφέρης απορρίπτοντας τη σύνδεση της ποίησης με την πολιτική, δηλώνει: «Εννοείς αυτό που είπα για το προπαγανδιστικό γράψιμο, ή το “στρατευμένο” γράψιμο, ή όπως ονομάζεται το είδος αυτό γραψίματος στην εποχή μας. Πιστεύω ότι κάτι το πραγματικό, σχετικά με το συναίσθημα, πρέπει να δουλεύεται σαν συναίσθημα».¹¹⁰ Η συζήτηση αυτή γίνεται το Δεκέμβριο του 1968, λίγο πριν ο Σεφέρης επιστρέψει στην Ελλάδα, ύστερα από την τρίμηνη παραμονή του στην Αμερική, όπου είχε βρεθεί έπειτα από πρόσκληση του Ινστιτούτου Προχωρημένων Σπουδών του Princeton.

Τέλος, αξίζει να αναφερθεί η μαρτυρία της Τατιάνας Γκρίτση - Μιλλιέξ, όταν λίγες μέρες μετά το πραξικόπημα, ζήτησε τη βοήθειά του για την αποφυλάκιση του Κοσμά Πολίτη, ο οποίος είχε συλληφθεί από το καθεστώς. Αναφέρει σχετικά: «Ο Roger αποφάσισε να τηλεφωνήσει στον Σεφέρη. Ο ποιητής απάντησε υπεροπτικά: “Μ’ αυτούς τους κυρίους δεν έχω επαφή, δεν τους γνωρίζω, δεν μπορώ να κάνω τίποτα”».¹¹¹ Φαίνεται, επομένως, πως δεν πρόκειται απλώς για μια αποστασιοποιημένη στάση, αλλά για την αποφυγή οποιουδήποτε είδους ανάμειξης με την εξουσία των συνταγματαρχών.¹¹²

Ωστόσο, όταν πια επιστρέφει στην Ελλάδα φαίνεται πως κάτι έχει αλλάξει¹¹³ και αποφασίζει να αρθρώσει δημόσια τη φωνή διαμαρτυρίας του. Σύμφωνα, βέβαια, με όσα αναφέρει η Μαρώ Σεφέρη το 1986 σε συνέντευξή της στο περιοδικό *Η Λέξη*, ο Σεφέρης σκεφτόταν ήδη από τον καιρό που βρισκόταν στο Princeton μια τέτοια

¹⁰⁹ Ο. π.

¹¹⁰ Edmund Keeley, *Συζήτηση με τον Γιώργο Σεφέρη*, μτφ. Λίνα Κάσδαγλη, Άγρα, Αθήνα, 1982, σσ. 59-61. Η συζήτηση αρχικά είχε δημοσιευθεί στο περιοδικό *The Paris Review* το φθινόπωρο του 1970, ενώ στο πλαίσιο των αφιερωμάτων μετά το θάνατο του ποιητή αναδημοσιεύεται από *Το Βήμα της Κυριακής*, στις 13 Ιουνίου 1971.

¹¹¹ Μιλλιέξ, ό. π., σ. 334.

¹¹² Οι «ρωγμές», ωστόσο, στη στάση του ποιητή φαίνονται και από το γεγονός ότι, όταν στα πρώτα χρόνια της δικτατορίας μέλη του ΠΑΜ του ζήτησαν (μέσω του Στρατή Τσίρκα) συνεργασία με την εφημερίδα *Νέα Ελλάδα*, ο Σεφέρης αρνείται, λέγοντας πως δεν ήθελε εκείνη τη στιγμή να γράψει κάτι προτείνει όμως ο ίδιος τη δημοσίευση του ποιήματός του «Θερινό ήλιοστάσι». Βλ. «Οι πολιτικοί κρατούμενοι για τον Σεφέρη», *Αντί*, περίοδος Β΄, τχ. 64, 5 Φλεβάρη 1977, σ. 38.

¹¹³ Σύμφωνα με τον Κώστα Ταχτσή καθοριστικό ρόλο στην αλλαγή αυτή διαδραμάτισε το ταξίδι στην Αμερική· αφενός λόγω των πιεστικών ερωτήσεων που έλαβε από τους ξένους φοιτητές σχετικά με τη στάση του απέναντι στο καθεστώς, και αφετέρου λόγω της γεωγραφικής απόστασης που τον βοήθησε, ίσως, να δει τα πράγματα πιο «μακροσκοπικά». Βλ. σχετικά Κώστας Ταχτσής, «Οι δισταγμοί του Σεφέρη», ό. π., σ. 23.

κίνηση, αλλά τελικά αποφάσισε να γίνει από την Ελλάδα.¹¹⁴ Αναφέρει, επίσης, πως ο ποιητής αρνήθηκε τη συμμετοχή σε μια συλλογική διαμαρτυρία, «αναλαμβάνοντας μόνος του όλη την ευθύνη».¹¹⁵

Ο Σεφέρης γνωρίζει πως το κείμενο της δήλωσής του δεν πρόκειται να δημοσιευθεί σε καμία ελληνική εφημερίδα λόγω της λογοκρισίας· όπως και γίνεται. Το κείμενο, λοιπόν, μαγνητοφωνημένο σε κασέτα στέλνεται στην Ελληνική Υπηρεσία του BBC και έτσι η φωνή του ποιητή ακούγεται –πραγματικά– σε όλη την Ευρώπη, καθώς στη συνέχεια αναμεταδίδεται από το ραδιοφωνικό σταθμό του Παρισιού και τη γερμανική Deutsche Welle. Το κείμενο διανέμεται, βέβαια, και στον Τύπο, ωστόσο αυτό που αξίζει να σημειωθεί είναι η ιδιαιτερότητα της επιλογής του ραδιοφώνου ως μέσου για τη μετάδοση του αντιδικτατορικού μηνύματος του Σεφέρη. Πέρα από το γεγονός ότι το ραδιόφωνο εισάγει το μήνυμα σε ευρύτερα περιβάλλοντα και εντάσσει το λόγο σε νέα δίκτυα κυκλοφορίας, συνιστά ταυτόχρονα ένα νέο εκφραστικό τρόπο, ο οποίος παράγεται από τον ίδιο το λογοκριτικό μηχανισμό που θέτει αυστηρούς περιορισμούς στην ελεύθερη έκφραση. Με άλλα λόγια, σε αυτή την περίπτωση η λογοκρισία οδηγεί στην επινόηση νέων εναλλακτικών δρόμων πολιτισμικής αντίδρασης.

Η επίδραση της δήλωσης στο εσωτερικό της χώρας είναι άμεση, χωρίς βέβαια η πρόσληψή της να είναι ενιαία από όλους τους χώρους. Όπως ήταν αναμενόμενο, το καθεστώς επιχειρεί να υποβαθμίσει τη σημασία της δήλωσης, όπως είχε κάνει και στην περίπτωση της «Σιωπής». Το ρόλο αυτό αναλαμβάνει και πάλι ο Σάββας Κωνσταντόπουλος λίγες μέρες μετά την ανακοίνωση της δήλωσης. Παρουσιάζοντας ως αδικαιολόγητη την αντίδραση του ποιητή, γράφει σχετικά:

«Τον ημπόδισε κανείς να γράφη ποιήματα ή φιλολογικά δοκίμια; Τον παρηνώχλησε η εξουσία εις την πνευματικήν του δραστηριότητα; Εισήλθεν το κράτος εις τον χώρον των πνευματικών του εμπνεύσεων και εις την τεχνικήν της εκφράσεως και των συναισθημάτων του; Η αλήθεια επι του προκειμένου είναι ότι ουδείς ησχολήθη με τον κ. Γ. Σεφέρη. Είχε την ευχέρεια να σκέπτεται και να γράφη. Μόνος του απεφάσισεν να σιωπήσῃ. Δεν τον ηνάγκασε το κράτος εις

¹¹⁴ Μαρώ Σεφέρη, «Αναμνήσεις από τη ζωή μου με τον Γιώργο Σεφέρη (συνομιλία με τον Αντώνη Φωστιέρη και τον Θανάση Νιάρχο)», *Η Λέξη*, τχ. 53, Μάρτης - Απρίλης 1986, σ. 205.

¹¹⁵ Ο. π.

αδράνειαν. Ο ίδιος επέβαλε εις τον εαυτόν του αυτοπεριορισμό. Ηδύνατο να γράφει ό, τι θέλει και όπως το θέλει».¹¹⁶

Το 1971, απαντώντας στον ραδιοφωνικό σταθμό του ΚΚΕ για την αποσιώπηση από το καθεστώς της βράβευσης του Σεφέρη με το Nobel, αναφέρει για τον ποιητή: «μας υποχρέωσε [η αναφορά του ΚΚΕ] να ενθυμηθώμεν πολύ δυσάρεστα δι' αυτόν και τους αυθέντας του πράγματα και έδωσε λαβήν δι' ωρισμένας συγκρίσεις, που θα ήτο συμφέρον του να αποφύγη. Επί παραδείγματι, ο Σεφέρης ουδέν έπαθεν εν Ελλάδι και εξέδωσε και έργα του δια τα οποία ουδείς τον ηνώχλησε».¹¹⁷ Παράλληλα επιχειρείται μια υποτίμηση του ποιητικού του έργου, καθώς υποστήριζαν «ότι το βραβείο του δόθηκε χαριστικά χωρίς να το αξίζει, χάρις στη διπλωματική του ιδιότητα».¹¹⁸ Οι συνταγματάρχες δεν είχαν περιθώρια δραστηκότερης αντίδρασης, δεδομένου του κύρους που είχε αποκτήσει ο ποιητής τόσο σε τοπικό, όσο και σε διεθνές επίπεδο, λόγω και της βράβευσής του το 1963. Παράλληλα, ο αντιδικτατορικός αγώνας στο εξωτερικό είχε αποκτήσει ισχυρό χαρακτήρα, τον οποίο αναμφισβήτητα ενίσχυσε η κίνηση του Σεφέρη. Έτσι, περιορίζονται σε εκφοβιστικές επισκέψεις στο σπίτι του ποιητή. Παρ' όλα αυτά, ως εκδήλωση ισχύος, προχώρησαν στην αφαίρεση του διπλωματικού του διαβατηρίου.¹¹⁹ Σχετικά με αυτό το περιστατικό η Μαρώ Σεφέρη σημειώνει τα εξής:

«Λίγο αργότερα όμως, ο Πιπινέλης μας πήρε τα διαβατήρια για να μη μπορούμε να ταξιδέψουμε κι αυτό μας έφερε πολλές δυσκολίες. Όταν αρρώστησε ο Σεφέρης, οι εφημερίδες έγραψαν πως δεν μας επέτρεπαν οι αρχές να βγούμε από την Ελλάδα για να πάμε σε γιατρούς. Ο Παττακός τότε αντέδρασε λέγοντας : “Αυτός ο κύριος ψεύδεται, διότι αν θέλει μπορεί να πάει οπουδήποτε”. Όταν λοιπόν ήρθε ένας γάλλος γιατρός και είπε στον Σεφέρη πως πρέπει οπωσδήποτε να πάει στη Γαλλία για εξετάσεις, εγώ πήγα στην Μπουμπουλίνας με την εφημερίδα του Παττακού στο χέρι και τους είπα : “Αφού λέμε ψέμματα, δώστε μας διαβατήριο να φύγουμε. Ποιος λέει ψέμματα, εμείς ή ο κύριος Παττακός”. Ήταν κάποιος Μάρκος εκεί, καπετάν- Ένας της Μπουμπουλίνας, ο οποίος

¹¹⁶ *Ελεύθερος Κόσμος*, 1.4.1969.

¹¹⁷ *Ελεύθερος Κόσμος*, 27.2.1971.

¹¹⁸ Αργυρίου, *Ιστορία της ελληνικής...*, ό. π., σ. 85.

¹¹⁹ Η είδηση της στέρησης του διαβατηρίου καλύπτεται και από τον Τύπο της Αριστεράς, κάνοντας λόγο για «Διαμαρτυρίες για τη στέρηση διαβατηρίων του ποιητή Σεφέρη, του καθηγητού κ. Βλάχου, του τ. πρεσβευτή κ. Ξύδη», τονίζοντας παράλληλα την ενημέρωση του ξένου από Έλληνες δημοσιογράφους σχετικά με την καταστολή της ελεύθερης έκφρασης στη χώρα. Βλ. σχετικά *Ριζοσπάστης Μαχητής*, αριθμ. φυλλ. 20 (25), Ιούνιος 1970, *Αρχείο Παράνομου...*, ό. π., σ. 96.

μου φέρθηκε πολύ ευγενικά. Μου λέει “έννοια σου, θα τα κανονίσω όλα εγώ”, και μετά τέσσερις μέρες μας έστειλαν τα διαβατήρια για να φύγουμε στη Γαλλία». ¹²⁰

Από την άλλη πλευρά, η κίνηση του Σεφέρη λειτουργεί ως ένας ιστός που ενισχύει ακόμα περισσότερο τις συσπειρωτικές δυνάμεις για ένα ενεργό κομμάτι της διανοήσης και ένα τμήμα του δημοκρατικού πολιτικού κόσμου. Οι ιδεολογικοί, ή άλλοι, διχασμοί παραμερίζονται. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι ο Γιάννης Ρίτσος, ο οποίος -εξόριστος από το καθεστώς- στο άκουσμα της δήλωσης του ποιητή «έγραψε στον Σαββίδη παραγγέλλοντάς του να πει στον Σεφέρη πως ήταν υπερήφανος και συγκινημένος για την πράξη του», ¹²¹ μολονότι οι δύο ποιητές δεν είχαν ποτέ κάποια διαπροσωπική σχέση, σύμφωνα με τη μαρτυρία της Μαρώς. Η δήλωση, λοιπόν, φτάνει παντού. Χαρακτηριστική για την ευρεία πρόσληψή της είναι η μαρτυρία του Σπύρου Πλασκοβίτη: «Το Μάρτη του 1969, εξόριστος στην Κάσο, βγαίνοντας από το καλυβόσπιτό μου για ένα μικρό περίπατο κοντά στα βράχια της παραλίας, πληροφορήθηκα από ένα εργάτη του Δήμου, που έσκαβε και με προφύλαξη μου πέταξε την καλημέρα του, πως “κάποιος σπουδαίος άνθρωπος... ιγγλέζος ποιητής ή κάτι σαν τέτοιο... Σέφερ... Ζέφερ ή τ’ όνομά του...” ακούστηκε από το ραδιόφωνο να χτυπάει τους “λεβέντες”». ¹²²

Η φωνή του ποιητή φτάνει ακόμα και στις φυλακές, όπου ένας μεγάλος αριθμός πολιτών είχε οδηγηθεί ύστερα από τις διώξεις του καθεστώτος εναντίον όσων δεν ασπάζονταν την «εθνικόφρονα» ιδεολογία. Οι πολιτικοί κρατούμενοι, ωστόσο, αποτέλεσαν μια δυναμική κοινωνική ομάδα που επεδίωξε ο εγκλεισμός της να μην οδηγήσει στην απομόνωση από την υπόλοιπη κοινωνία. ¹²³ Χαρακτηριστική αυτής της στάσης είναι η απόφαση της έκδοσης ενός μηνιαίου περιοδικού με πολιτικό και πολιτιστικό περιεχόμενο και τίτλο «Τετράδια» το Σεπτέμβρη του 1969 στις φυλακές Αβέρωφ, η έκδοση του οποίου συνεχίστηκε στις φυλακές Κορυδαλλού μέχρι το 1973. ¹²⁴ Το τεύχος 22 του περιοδικού, το Σεπτέμβρη του 1972, είναι αφιερωμένο στον Γιώργο Σεφέρη. Το τεύχος βγαίνει από τις φυλακές και στέλνεται παράνομα στη

¹²⁰ Μαρώ Σεφέρη, ό. π.

¹²¹ Ο. π., σ. 193.

¹²² Πλασκοβίτης, ό. π., σ. 247.

¹²³ Για αυτό το λόγο αναπτύσσονται –παράνομα ή νόμιμα- δίκτυα επικοινωνίας με τον «έξω» κόσμο. Βλ. σχετικά Νίκος Κιάος, «Ενημέρωση στη φυλακή και Τύπος της φυλακής», *Δικτατορία 1967-1974...*, ό. π., σσ. 151-157 (ιδίως σσ. 151-152).

¹²⁴ Για μια παρουσίαση των συνθηκών έκδοσης, των συντελεστών και του περιεχομένου του περιοδικού, βλ. Θανάσης Καλαφάτης, «“Τετράδια”: Το περιοδικό της φυλακής 1969-1973. Συντελεστές και θεματική», στο Βασίλης Καρδάσης, Αρτέμης Ψαρομηλίγκος (επιμ.), *Δεσμώτες της χούντας: 7.840 ονόματα*, Ε Ιστορικά- Ελευθεροτυπία, Αθήνα, 2009, σσ. 23-36.

Μαρώ Σεφέρη. Ένα τέτοιο αφιέρωμα από ένα περιοδικό που εκδίδεται σε ιδιαίτερες συνθήκες, με σαφή στόχευση και ιδεολογικό προσδιορισμό θα μπορούσε να θεωρηθεί «παραφωνία».¹²⁵ Στην πραγματικότητα, όμως, φανερώνει τη διάσταση που αποκτά ο Σεφέρης ως συμβολική μορφή του αντιδικτατορικού αγώνα.

Στο αφιέρωμα, λοιπόν, περιλαμβάνονται στίχοι από το ποιητικό έργο του Σεφέρη που συνοδεύονται από σχόλια, ενώ ανθολογούνται ολόκληρα τα ποιήματα «Επί Άσπαλάθων» και «Ελένη». Περιλαμβάνεται επίσης ένα χρονολόγιο της ζωής του, ενώ βέβαια αναδημοσιεύεται η δήλωση με σχόλια του Γιάννη Καούνη. Ο Καούνης επισημαίνοντας την τομή που συνιστά η δήλωση για την προσωπική πορεία του ποιητή αναφέρει: «Ο ποιητής Σεφέρης [...] έρχεται από το δρόμο της αναζήτησης του γνήσιου ποιητικού λόγου στο πεδίο του πολιτικού αγώνα».¹²⁶ Ιδιαίτερο ενδιαφέρον, ωστόσο, παρουσιάζουν οι απαντήσεις των πολιτικών κρατουμένων στην ερώτηση «Τι είναι για σένα ο Γ. Σεφέρης;». Από το σύνολό τους διαπιστώνει κανείς πως το κεντρικό σημείο αναφοράς δεν είναι η ποίηση, αλλά η δημόσια παρουσία του Σεφέρη κυρίως μέσω του αντιδικτατορικού του μηνύματος. Οι περισσότεροι δεν τον γνωρίζουν καν προτού κάνει τη δήλωση· ούτε και την ποίηση του. «Τον Γ. Σεφέρη δεν τον ήξερα ούτε σαν άνθρωπο, ούτε σαν ποιητή», λέει ο Μιχ. Π.: «Πρώτη φορά είχαμε δει τ' όνομά του –πριν μέρες– στις εφημερίδες. Δεν είχαμε ιδέα για το έργο του», αναφέρει ο Κ.Τ. Άλλοι πάλι, όπως ο Ν.Κ., τον ήξεραν ως Σεφεριάδη και είχαν διαμορφώσει μια αρνητική εικόνα λόγω της διπλωματικής του ιδιότητας: «Εκείνη την εποχή εμείς οι νέοι –τότε– αριστεροί δημοκράτες, θεωρούσαμε όλους όσους σχετίζονταν “επίσημα” με το κυπριακό κι έδωσαν τη λύση με τις γνωστές Συμφωνίες, σαν προδότες». Η δήλωση, ωστόσο, προκαλεί το ρίγος και τη συγκίνησή τους. Ο Σεφέρης αποκτά μια διπλή ιδιότητα «του ποιητή και του αντιδικτατορικού ανθρώπου», όπως αναφέρει ο Σ. Τσ. Γίνεται, ακόμα, μέρος του αγώνα των πολιτικών κρατουμένων για την αμνηστία, η οποία δίνεται τελικά το 1973. Χαρακτηριστική είναι η απάντηση του Μ. Π.: «Θα θυμάμαι πάντα με τι συγκίνηση διάβασα το σημείωμα του Στρατή Τσίρκα στο “Βήμα” που αναφερότανε στην τελευταία συνάντηση με τον ποιητή. “Λίγα κάνουμε για τους πολιτικούς κρατούμενους” έλεγε ο

¹²⁵ Νίκος Γιανναδάκης, «“Τετράδια '72”»: Μια μαρτυρία», *Η Λέξη*, τχ. 53, Μάρτης - Απρίλης 1986, σ. 409.

¹²⁶ «Οι πολιτικοί κρατούμενοι...», ό. π., σ. 40.

Σεφέρης. Πόση ευαισθησία κρύβουν τα λόγια αυτά για τη μοίρα του λαού μας και τα προβλήματα του τόπου!». ¹²⁷

Μένοντας στην πρόσληψη της δήλωσης από την Αριστερά διαπιστώνουμε πως και ο παράνομος Τύπος την αποδέχεται θετικά. Τον Απρίλιο του 1969, η *Αυγή* αναδημοσιεύει το κείμενο με το χαρακτηριστικό τίτλο «Η φωνή του ποιητή Σεφέρη είναι η φωνή του λαού». Κλείνοντας το άρθρο, διαβάζουμε: «Σχόλια δεν χρειάζονται. Η πολεμική του κατευθυνόμενου τύπου κατά του ποιητή προκαλεί αηδία και περιφρόνηση». ¹²⁸ Όπως διαπιστώνεται, ο σχολιασμός της δήλωσης από την εφημερίδα απουσιάζει, δείχνοντας έτσι πόσο ισχυρό υπήρξε το ίδιο το περιεχόμενο του μηνύματος του ποιητή κατά της χούντας.

Το γεγονός ότι η δήλωση απελευθερώνει νέες δυνάμεις καταγγελίας της λογοκρισίας, γίνεται σαφές από ένα εκτενές δημοσίευμα της εφημερίδας *Θούριος*, όπου αναφέρεται: «φαίνεται ξεκάθαρα πως το κίνημα των διανοουμένων αρχίζει και παίρνει γιγαντιαίες διαστάσεις». ¹²⁹ Πράγματι, παρακολουθώντας κανείς τα δημοσιεύματα των εφημερίδων διαπιστώνει πως οι διαμαρτυρίες πυκνώνουν. Στις 23 Μαρτίου 1971, δημοσιεύεται η διακήρυξη 133 διανοουμένων (μεταξύ των οποίων και ο Σεφέρης) για την προάσπιση των ατομικών δικαιωμάτων και ελευθεριών, διεκδικώντας παράλληλα την αποκατάσταση του δημοκρατικού πολιτεύματος. ¹³⁰ Στην εφημερίδα *Ριζοσπάστης – Μαχητής* καθιερώνονται στήλες με τίτλο «Καλλιτέχνες και συγγραφείς» και «Οι πνευματικοί άνθρωποι», στις οποίες γίνεται λόγος για τις αντιδράσεις της διανοήσης απέναντι στο καθεστώς και για την προάσπιση των δικαιωμάτων τους, τα οποία καταπατούνται με «έκτακτους νόμους» που θεσπίζει η δικτατορία.

Ωστόσο, «η πρώτη δημόσια προβεβλημένη και συλλογική πράξη διανοουμένων εναντίον της χούντας [...] το πρώτο επίσημο και συλλογικό σπάσιμο της σιωπής», ¹³¹ ήταν η διαμαρτυρία δεκαοχτώ συγγραφέων, ¹³² στις 23 Απριλίου

¹²⁷ Οι απαντήσεις των πολιτικών κρατούμενων αντλούνται από τη δημοσίευση μέρους των «Τετραδίων» από το περιοδικό *Αντί*. Βλ. ό. π., σσ. 37-40.

¹²⁸ *Η Αυγή*, αριθ. φυλλ. 15, Απρίλης 1969, *Αρχειό Παράνομου...*, ό. π., σ. 243.

¹²⁹ *Θούριος*, αριθ. φυλλ. 11, Μάης 1969. Παρατίθεται στο 1967-1974. *Ο παράνομος αντιδικτατορικός τύπος: Εφημερίδες – αφίσες – προκηρύξεις*, Ε Ιστορικά – Ελευθεροτυπία, Αθήνα, 2002, σ. 67.

¹³⁰ Το κείμενο διαμαρτυρίας παρατίθεται στο Παύλος Α. Ζάννας, *Ημερολόγιο φυλακής*, προλόγισμα Δ. Ν. Μαρωνίτης, επιμ. Αλ. Π. Ζάννας, μτφ. Οντέτ Βαρόν Βασάρ – Άρης Μαραγκόπουλος, Ερμής, Αθήνα, 2000, σσ. 229-231.

¹³¹ Δημήτρης Παπανικολάου, «Η τέχνη της χειρονομίας: ξαναδιαβάζοντας τα *Δεκαοχτώ Κείμενα*», *Νέα Εστία*, τχ. 1743, Μάρτιος 2002, σ. 445.

¹³² Αβέρωφ Μιχαήλα, Αργυρίου Αλέξανδρος, Βαλτινός Θανάσης, Γεραλής Γιώργος, Δεπούνητας Ιάσων, Ιακωβίδη Λιλή, Κολιότσος Παντελής, Κάσδαγλη Λίνα, Κάσδαγλης Νίκος, Κονδύλης Φώντας,

1969, για την ακούσια συμπερίληψη τους στην *Ανθολογία* Αποστολίδη και την υποχρεωτική δημοσίευση των έργων τους χωρίς τη δική τους έγκριση. Το κείμενο διαμαρτυρίας συνιστά μια φανερή καταδίκη των καταπιεστικών δομών του δικτατορικού καθεστώτος, και ιδιαίτερα της λογοκρισίας που έχει επιβληθεί, που οδηγούν στην πνευματική ασφυξία. Μετά από τρία χρόνια σιωπής, λοιπόν, η ομάδα αυτή των μεταπολεμικών¹³³ συγγραφέων, εκπροσωπώντας την ελληνική διανόηση, αρθρώνει το δικό της λόγο. Χαρακτηριστικό είναι το απόσπασμα: «Ελεύθερη πνευματική ζωή δεν μπορεί να υπάρξει όσο λειτουργεί λογοκρισία, που νεκρώνει τη γόνιμη ανταλλαγή ιδεών και εμποδίζει τον άφοβο διάλογο· όσο απαγορεύονται βιβλία· όσο διώκονται πνευματικοί άνθρωποι για μόνες τις πεποιθήσεις τους».¹³⁴ Ο κομβικός ρόλος που διαδραμάτισε στη συνείδησή τους η παρέμβαση Σεφέρη αποτυπώνεται και στο κείμενο της διαμαρτυρίας: «Τιμούμε τον Γιώργο Σεφέρη, γιατί πρώτος επισήμανε τους κινδύνους, που αυξάνουν όσο παρατείνεται η σημερινή κατάσταση. Ελπίζουμε, η φωνή του μεγάλου ποιητή να μην αποδειχθεί φωνή Κασσάνδρας».¹³⁵ Η κίνηση των δεκαοχτώ συγγραφέων υποστηρίζεται και από την οικογένεια του Γιώργου Θεοτοκά και τον Μενέλαο Λουντέμη, οι οποίοι διαμαρτύρονται για τη «δικτατορικῶ δικαίω» δημοσίευση των διηγημάτων. «Αυτό που κάνει η χούντα δεν είναι ελευθερία του λόγου αλλά διασυρμός του... στη σημερινή Ελλάδα δεν ανθούν τα γράμματα, αλλά τα ρόπαλα», τονίζει ο Λουντέμης.¹³⁶ Το κείμενο, φυσικά, μέσα στο καθεστώς της λογοκρισίας δεν θα μπορούσε να δημοσιευτεί σε κάποια ελληνική εφημερίδα. Για αυτό δίνεται στους ξένους ανταποκριτές και μια περίληψή του δημοσιεύεται στην εφημερίδα *Le Monde* στις 8 Μαΐου 1969.

Το καθεστώς δεν αντιδρά δημοσίως σε αυτήν την κίνηση. Η Γενική Ασφάλεια, όμως, καλεί τους συγγραφείς για «διερευνητικές» ερωτήσεις και τις απαραίτητες συστάσεις. Το κλίμα, ωστόσο, έχει αλλάξει. Οι διανοούμενοι αντιστέκονται πια με άμεσους και φανερούς τρόπους. Έτσι, λοιπόν, η τομή που προκαλεί η δήλωση Σεφέρη στη λογοτεχνική ατμόσφαιρα της δικτατορίας, σε

Κοτζιάς Αλέξανδρος, Κουμανταρέας Μένης, Κουφόπουλος Τάκης, Μητροπούλου Κωστούλα, Ρούφος Ρόδης, Ταχτσής Κώστας, Τσιτσέλη Καίη, Φραγκόπουλος Θ. Δ.

¹³³ Όπως επισημαίνει και ο Αλέξανδρος Αργυρίου ο χαρακτηρισμός δεν είναι αντιπροσωπευτικός καθώς τη διαμαρτυρία υπογράφουν η Μιχαήλα Αβέρωφ και η Λίλη Ιακωβίδη. Βλ. Αργυρίου, «Εισαγωγή», ό. π., σ. 315.

¹³⁴ Παρατίθεται στο Αργυρίου, «Εισαγωγή», ό. π., σ. 316.

¹³⁵ Ό. π.

¹³⁶ Βλ. σχετικά *Θούριος*, ό. π.

συνδυασμό με την άρση της προληπτικής λογοκρισίας, τον Οκτώβριο του 1969, οδηγεί στο πρώτο συλλογικό σπάσιμο της σιωπής των διανοουμένων και στη δημοσίευση πρωτότυπης παραγωγής. Πρόκειται, βέβαια, για την έκδοση των *Δεκαοχτώ Κειμένων*, τον Ιούλιο του 1970.

2.2 «Πρωτότυπη λογοτεχνική εργασία»

Με την άρση της προληπτικής λογοκρισίας οι διανοούμενοι που είχαν επιλέξει τη σιωπή βρίσκονται μπροστά στο δίλημμα της συνέχισης ή της διακοπής της. Το κλίμα, ωστόσο, όπως είχε διαμορφωθεί ύστερα από τη δήλωση Σεφέρη διέλυσε τις όποιες αμφιβολίες και «με κάποιο τρόπο σήμανε το ξεκίνημα για τη δεύτερη φάση της αντίστασης στον πνευματικό τομέα».¹³⁷ Η δεύτερη αυτή φάση, λοιπόν, σηματοδοτείται με τα *Δεκαοχτώ Κείμενα*, τον Ιούλιο του 1970.¹³⁸

Ο πρόλογος που προτάσσεται της έκδοσης είναι ενδεικτικός των προθέσεων της συγγραφικής ομάδας, δικαιολογώντας παράλληλα την αλλαγή της στάσης, ενώ, ταυτόχρονα, τονίζεται εμφατικά ο ομαδικός χαρακτήρας της έκδοσης, χάρη στον οποίο αίρονται παλαιότερες ιδεολογικές διαφωνίες και ενσωματώνονται δημιουργικά οι διαφορετικές τεχνοτροπίες και καλλιτεχνικές απόψεις:

«Παρουσιάζοντας για πρώτη φορά, ύστερα από τρία χρόνια, πρωτότυπη λογοτεχνική εργασία σε τούτο τον τόμο, πιστεύουμε ότι συμβάλλουμε σε μian απόπειρα επανατοποθέτησης του προβλήματος του Έλληνα δημιουργού κάτω απ' τις σημερινές συνθήκες. Η άρση της προληπτικής λογοκρισίας δεν αρκεί για τη χειραφέτηση της πνευματικής ζωής ενός τόπου, όταν μεγάλες ζωτικές περιοχές εξακολουθούν να περιβάλλονται από πλέγματα που καθιστούν ανέφικτη την εξαντλητική περιγραφή και αξιολόγησή τους. [...] Την κοινή μας τούτη πίστη και διεκδίκηση, που μας ενώνει πέρα από διαφορές αντιλήψεων και τεχνοτροπιών, έρχεται να υπογραμμίσει η σημερινή ομαδική μας παρουσία. Κρίναμε ταιριαστό να προτάξουμε τιμητικά στα δικά μας κείμενα ένα ποίημα του Σεφέρη, δημοσιευμένο σε ξένες χώρες αλλά ανέκδοτο στη γλώσσα του».¹³⁹

¹³⁷ Πλασκοβίτης, ό. π., σ. 247.

¹³⁸ Για ένα χρονολόγιο της έκδοσης βλ. Φραγκόπουλου, ό. π., σσ. 188-193.

¹³⁹ *Δεκαοχτώ κείμενα*, Κέδρος, Αθήνα, 1970, σ. 12.

Η συστέγαση δεκαοχτώ συγγραφέων και κειμένων¹⁴⁰ σε μια συλλογική έκδοση βρίσκει την άμεση υποστήριξη του εκδοτικού οίκου «Κέδρου» και της Νανάς Καλλιανέση. Στο σημείο αυτό αξίζει να τονιστεί ο ιδιαίτερος ρόλος που διαδραματίζει ο εκδοτικός οργανισμός στον αντιδικτατορικό αγώνα, παρά τις δυσκολίες που υφίστατο. Όπως εύστοχα παρατηρεί ο Μένης Κουμανταρέας, αναφερόμενος στην εκδότρια του «Κέδρου»: «Η παράξενη ισορροπία του να είσαι εκδότης λογοτεχνίας και συγχρόνως να κρατάς μια στάση απέναντι σ' ένα καθεστώς. Ο αγώνας να συμβιβάσεις *λογοτεχνία και πολιτική*. Η πεμπτουσία ίσως του “Κέδρου”».¹⁴¹

Αυτό, που θα πρέπει να επισημανθεί, ωστόσο, είναι το γεγονός πως η άρση της προληπτικής λογοκρισίας δεν έχει απτά αποτελέσματα ως προς το δικαίωμα της ελεύθερης έκφρασης, αλλά συνιστά απλώς μια επίφαση στο πλαίσιο της λεγόμενης φιλελευθεροποίησης του καθεστώτος. Στην πραγματικότητα, «η απειλή της ΕΣΑ κρεμόταν πάνω από το κεφάλι όποιου έγραφε».¹⁴² Για αυτό το λόγο ο τίτλος της έκδοσης -όπως και η Δήλωση των 18 συγγραφέων- είναι σύμφωνος με τους κανόνες της λογοκρισίας που απαιτούν «οι τίτλοι των βιβλίων να ανταποκρίνονται ακριβώς στο περιεχόμενο τους».¹⁴³ Επιπλέον οι συγγραφείς που οργανώνουν την κίνηση υποβάλλονται σε αυτολογοκρισία, η οποία θα πρέπει να θεωρηθεί ως άμεσο παράγωγο της επιβεβλημένης λογοκρισίας. Πιο συγκεκριμένα, ο Αλέξανδρος Αργυρίου μεταφέροντας το παρασκήνιο που προηγήθηκε της έκδοσης, σημειώνει σχετικά:

«Από τα δεκαέξι κείμενα μερικά από τα ποιήματα του “Στόχου” του Μανόλη Αναγνωστάκη και το “Ημερολόγιο της Δικτατορίας” που είχε δώσει ο Νίκος Κάσδαγλης, θεωρήθηκαν επικίνδυνα από το νομικό σύμβουλο της ομάδας, τον Αναστ. Πεπονή. Συνεκτιμήθηκε δε ότι τα δυο αυτά κείμενα, τα οποία προφανώς υπερέβαιναν τα όρια ανοχής της δικτατορίας, θα οδηγούσαν, εκτός των άλλων συνεπειών, σε κατάσχεση της έκδοσης, αποτέλεσμα που θα αναιρούσε την προσπάθεια και θα εξαφάνιζε τη σημασία της».¹⁴⁴

¹⁴⁰ Αρχικά τα οι συγγραφείς ήταν 16, μαζί αυτό του Σπύρου Πλασκοβίτη που βρισκόταν στη φυλακή και το ποίημα του Σεφέρη «Οι γάτες τ' Άη Νικόλα» διαμορφώνεται το τελικό σύνολο.

¹⁴¹ Κουμανταρέας, ό. π., σ. 38. (υπογράμμιση δική μου)

¹⁴² Πλασκοβίτης, ό. π., σ. 248.

¹⁴³ Van Dyck, ό. π., σ. 50.

¹⁴⁴ Αργυρίου, ό. π., σ. 318.

Μολονότι μιλάμε για μια «πρωτότυπη λογοτεχνική εργασία», στόχος της έκδοσης δεν ήταν η καλλιτεχνική αρτιότητα και η αισθητική κατοχύρωση στα λογοτεχνικά πράγματα, αντιθέτως -εξετάζοντας τα συμφραζόμενα μέσα στα οποία εκδίδεται- διαπιστώνουμε πως «επρόκειτο για μια χειρονομία “πολιτική”». ¹⁴⁵ Άμεσο ζητούμενο ήταν η καταγγελία των καταπιεστικών δομών του κράτους και η φανερή και άμεση ρήξη με αυτές. Ο αντιδικτατορικός χαρακτήρας της έκδοσης ενισχύεται και από τη δημοσίευση του ποιήματος του Σεφέρη «Οι γάτες τ’ Άη Νικόλα» ¹⁴⁶, το οποίο όπως επισημαίνει και ο Δημήτρης Παπανικολάου στοιχειοθετείται «με στοιχεία διπλάσια από όλα τα άλλα κείμενα», ¹⁴⁷ καθιστώντας έτσι και τυπογραφικά εμφανή τη «συνομιλία» με τον ποιητή. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να αναφερθεί ότι η πρώτη γραφή του ποιήματος, σύμφωνα με τον ίδιο τον Σεφέρη, ανάγεται στη δεκαετία του 1950 και προοριζόταν για τη συλλογή *Ημερολόγιο καταστρώματος γ’*, αλλά ολοκληρώθηκε στις 5 Φεβρουαρίου 1969, όπως μαρτυρεί η ένδειξη στο τέλος του ποιήματος. Πρόκειται, επομένως, για ένα ποίημα γραμμένο μέσα σε διαφορετικά συμφραζόμενα, το οποίο λαμβάνει μια νέα σημασιοδότηση και έναν επικαιρικό συμβολισμό, ακόμα κι αν όπως δηλώνει ο ποιητής: «Και συνέβη να αποκτήσει το ποίημα κάποιους συμβολισμούς, τους οποίους δεν μπορώ να φορτωθώ εγώ». ¹⁴⁸ Ταυτόχρονα, η έκδοση των *Δεκαοχτώ Κειμένων* συνιστά μια δοκιμασία του ίδιου του λόγου, ο οποίος εξωθείται στην επινόηση διαφορετικών τρόπων έκφρασης επαναπροσδιορίζοντας τα όριά του. Και σε αυτή την περίπτωση, επομένως, η λογοκρισία έχει ως αποτέλεσμα την παραγωγή μιας νέας πολιτισμικής αντίδρασης, η οποία καταλήγει σε ένα είδος πολιτικής αλληγορίας. ¹⁴⁹

Στο πεδίο της δημόσιας σφαίρας η έκδοση δημιουργεί «θόρυβο»· η πρόσληψή της ωστόσο – όπως και οι προηγούμενες αντιδικτατορικές κινήσεις των διανοουμένων- είναι διαφορετική. Το καθεστώς αντιδρά στον «θόρυβο» της έκδοσης με σιωπή, μην

¹⁴⁵ Ο. π.

¹⁴⁶ Για τη χρήση της αλληγορίας στο ποίημα καθώς και τη σχέση του με την αντιδικτατορική δήλωση του Σεφέρη βλ. Katerina Krikos Davis, “Cats, Snakes and Poetry: A Study of Seferis ‘The Cats of Saint Nicholas’ ”, *Journal of Modern Greek Studies*, Volume 2, Number 2, October 1984. pp. 225-240.

¹⁴⁷ Παπανικολάου, ό. π., σ. 446.

¹⁴⁸ Γιώργος Σεφέρης – Ανν Φίλιπ, *Συνομιλία*, μτφ. Νίκος Μπακουνάκης, εισ. Πάνος Παιονίδης, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα, 1991, σ. 71.

¹⁴⁹ Σχετικά με το διαφορετικό τρόπο χρήσης της αλληγορίας από τους συγγραφείς του τόμου βλ. αναλυτικότερα Van Dyck, «Λέγοντας την αλήθεια για τα Δεκαοχτώ Κείμενα», ό. π., σσ. 80-97 και Παπανικολάου, ό. π., σσ. 445-460. Επίσης, ειδικότερα για τα ποιήματα του Σεφέρη, Σινόπουλου, Αναγνωστάκη βλ. Άννα – Μαρία Σιχάνη, «Θρυμματίζοντας το γύψο της Χούντας: Ο λόγος κι η σιωπή στα Δεκαοχτώ Κείμενα (1970)», στο *Πρακτικά 6^{ης} Συνάντησης Εργασίας Μεταπτυχιακών Φοιτητών του Τμήματος Φιλολογίας*, τόμ. Β’, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 13-15 Μαΐου 2011, σσ. 296-303.

εκτιμώντας μάλλον σωστά την απήχηση που θα είχε. Από την πλευρά της η Αριστερά διαμέσου του Τύπου χαιρετίζει την κίνηση. Όπως διαβάζουμε στο *Ριζοσπάστη* – *Μαχητή*: «Οι καλύτεροι εκπρόσωποι της διανοήσής μας αντιστέκονται στην τυραννία. Αξιόλογη αντιδικτατορική εκδήλωση στις συνθήκες μας στάθηκε η έκδοση των 18 κειμένων των ελλήνων συγγραφέων».¹⁵⁰ Επίσης, ενδεικτική της απήχησης που είχε η έκδοση είναι η μετάφρασή της στα αγγλικά το 1973. Με την αφορμή αυτή αναδημοσιεύεται στο *Βήμα της Κυριακής* η κριτική του τόμου από τους *Times* Λονδίνου. Όπως φαίνεται από τα εύστοχα σχόλια του συντάκτη του άρθρου για την επικαιρότητα στην Ελλάδα, η ενημέρωσή του είναι πολύ καλή. Μεταξύ των διθυραμβικών, θα έλεγε κανείς, σχολίων τόσο για το περιεχόμενο όσο και τους συγγραφείς της έκδοσης, αναφέρει πως τα *Δεκαοχτώ Κείμενα* αντιπροσώπευαν «ένα ενωμένο μέτωπο συγγραφέων από ευρύ πολιτικό φάσμα, και γύρω από το βιβλίο τους και τη δύσκολη διανομή του συντάχθηκε μια νέα γενιά και ένα νέο κοινό μέτωπο».¹⁵¹

Γίνεται, λοιπόν, φανερή η συμβολική διάσταση που αποκτούν τα *Δεκαοχτώ Κείμενα* αρθρώνοντας το λόγο τους κατά της λογοκρισίας και των άλλων μορφών καταπίεσης της δικτατορίας.¹⁵² Ταυτόχρονα, όμως, αποτελούν και μια εκδοτική επιτυχία δίνοντας μια νέα ώθηση στον εκδοτικό χώρο¹⁵³ και καθορίζοντας «ένα ολόκληρο είδος βιβλίων που εκδόθηκαν κατά την περίοδο 1970-1974 και τα οποία θα μπορούσαμε συλλήβδην να ονομάσουμε “συλλογικές εκδόσεις με προφανή αντιδικτατορικό χαρακτήρα”».¹⁵⁴ Πρόκειται για τα *Νέα Κείμενα* και για τα *Νέα Κείμενα 2* που εκδίδονται το 1971. Οι συνεργασίες των λογοτεχνών σε αυτά διευρύνονται, περιλαμβάνοντας κείμενα αριστερών λογοτεχνών. Ο λόγος επιχειρεί μια μεγαλύτερη υπέρβαση των ορίων ανοχής των συνταγματαρχών.

Ο ξένος Τύπος καλύπτει με συνεχή δημοσιεύματα την εκδοτική αυτή έκρηξη¹⁵⁵ κάνοντας λόγο για αντιστασιακή λογοτεχνία (“resistentalist literature”). Οι

¹⁵⁰ *Ριζοσπάστης Μαχητής*, αριθμ. φυλλ. 24 (29), Γενάρης 1971, *Αρχείο Παράνομου...*, ό. π., σ. 123.

¹⁵¹ Το *Βήμα της Κυριακής*, 2.10.1973.

¹⁵² Στο ερμηνευτικό σχήμα του Δ. Ν. Μαρωνίτη η ανάλυση των *Δεκαοχτώ Κειμένων* γίνεται κυρίως μέσω της διερεύνησης των σχέσεων μεταξύ συγγραφέα και εξουσίας. Βλ. Δ. Ν. Μαρωνίτης, *Μέτρα και Μικρά*, Κέδρος, Αθήνα, 1987, σσ. 210-222.

¹⁵³ Ειδικότερα για τον εκδοτικό οίκο «Κέδρος» ο Μένης Κουμανταρέας εύστοχα παρατηρεί: «Φαίνεται παράδοξο. Αλλά η δικτατορία ήταν αυτή που οδήγησε τον “Κέδρο” στη μεγάλη του ακμή», Κουμανταρέας, ό. π., σ. 38.

¹⁵⁴ Παπανικολάου, ό. π., σ. 446.

¹⁵⁵ Τον Μάρτιο του 1971 ο Αλέξανδρος Αργυρίου σε επιφυλλίδα του στο *Βήμα* παρατηρεί πως «είναι ένα φαινόμενο το οποίο αντικαθρεφτίζει τη δίψα ενός ευρύτερου κοινού για επικοινωνία με τα σύγχρονα ρεύματα, όταν η δραστηριότητα των μέσων μαζικής ενημέρωσης τείνει να του αποσπάσει την προσοχή με προϊόντα κατώτερης στάθμης». Βλ. Αλέξανδρος Αργυρίου, «Οι εκδόσεις και η

διανοούμενοι διαμορφώνουν μια νέα κοινότητα αντίστασης με σκοπό την καταδίκη του καθεστώτος μέσα από την πνευματική δημιουργία. Ο χαρακτηριστικός τίτλος του δημοσιεύματος «Greek writers publish attack on regime»,¹⁵⁶ τονίζει αυτή ακριβώς την πρόθεση των συγγραφέων. Η απήχηση και η δημοσιότητα που συγκεντρώνουν οι εκδόσεις, προκαλούν τελικά την αντίδραση του καθεστώτος και ο γνωστός πια Σάββας Κωνσταντόπουλος αναλαμβάνει να καταδείξει την ισχυρή θέση της κυβέρνησης έναντι των αντιφρονούντων, τονίζοντας παράλληλα την (υποτιθέμενη) φιλελεύθερη διακυβέρνηση που επιτρέπει την ανάπτυξη του διαλόγου και τις διαφορετικές φωνές, απαντώντας κυρίως στα δημοσιεύματα του ξένου Τύπου:

«Αυτό που δεν αντιλαμβάνονται ωρισμένοι εις το εξωτερικόν είναι ότι η Επανάστασις δεν φοβείται τας ιδέας ούτε τον διάλογον. Πολύ δε ολιγώτερον φοβείται την χρεοκοπημένην κομμουνιστικήν ιδεολογίαν. Η θέσις της εναντίον των αντιπάλων της είναι ισχυρά και τα επιχειρήματά της απρόσβλητα».¹⁵⁷

Εξάλλου, σε άλλο δημοσίευμα του *Ελεύθερου Κόσμου* για τα *Νέα Κείμενα* ακυρώνει το αντιστασιακό περιεχόμενο της έκδοσης, τονίζοντας σε αντίστιξη τη λογοτεχνική της αξία, στοιχείο που δεν αναφέρεται σε κανέναν από τους προλόγους των εκδόσεων ως άμεση στόχευση:

«Η περί ης ο λόγος έκδοσις, αποτελεί μάλλον μίαν φιλολογικὴν... ρωσικὴν σαλάταν, εις την οποίαν συνυπάρχουν κομμουνιστικά και αντικομμουνιστικά κείμενα, καθαρὰ λογοτεχνία και πνευματικοὶ ακροβατισμοί, που αν αποδεικνύουν κάτι, αυτό είναι σύγχυσις και ασυνέπεια».¹⁵⁸

Φαίνεται, όμως, πως ο απόηχος των εκδοτικών αυτών κινήσεων δεν μπορεί να μετριασθεί μόνο μέσα από τον κατευθυνόμενο Τύπο. Απόδειξη είναι το γεγονός πως ο Γ. Γεωργαλάς, εκπρόσωπος της κυβέρνησης, τοποθετείται δημόσια για την έκδοση των *Νέων Κειμένων*, επιχειρώντας να θέσει το ζήτημα στις σωστές – για την κυβέρνηση- βάσεις. Ακολουθείται και πάλι η συνηθισμένη ρητορική. Αρνείται, δηλαδή, τον αντιστασιακό χαρακτήρα της έκδοσης λέγοντας πως «εις τα βιβλιοπωλεία κυκλοφορούν βιβλία πολύ επιθετικότερα», επιχειρώντας παράλληλα να

απήχισή τους (Εφημερίδα *Το Βήμα*, 6.3.1971), *Αναψηλαφήσεις σε δύσκολους καιρούς*, Κέδρος, Αθήνα, 1986, σ. 32.

¹⁵⁶ Το δημοσίευμα της ξένης εφημερίδας βρίσκεται στο αρχείο Σπύρου Πλασκοβίτη, φακ. 31.1, Ε.Λ.Ι.Α.

¹⁵⁷ *Ελεύθερος Κόσμος*, 27.2.1971

¹⁵⁸ *Ελεύθερος Κόσμος*, 21.3.1971.

δείξει την ανεκτικότητα του καθεστώτος απέναντι σε όσους αντιδρούν εναντίον του. Σύμφωνα, με τον Γεωργαλά η εκδοτική επιτυχία του εγχειρήματος δεν είναι αυτή που ισχυρίζεται «ο γνωστός δια τας κομμουνιστικές πεποιθήσεις του» εκδοτικός οίκος, αναφερόμενος φυσικά στον «Κέδρο». Τέλος, προκειμένου να ενισχύσει το επιχείρημά για τον υποτιθέμενο αντιστασιακό χαρακτήρα του βιβλίου, καταφέρεται εναντίον ορισμένων συντελεστών της έκδοσης, τους οποίους κατηγορεί για ψευδή αριστεροσύνη. Αναφέρει σκωπτικά: «Είναι χαρακτηριστικόν ότι μεταξύ των συνεργαζομένων εις τα κείμενα αυτά υπάρχει και μια Κυρία, η οποία εγεννήθη στην Μασσαλία, έζησε στην Αγγλία, τη Νιγηρία, το Πακιστάν, γράφει εις την αγγλικήν, και τώρα εμφανίζεται ως αντιστασιακή, έχουσα λόγον επί των ελληνικών υποθέσεων».¹⁵⁹ Μολονότι στην απάντηση του Γεωργαλά η «Κυρία» παραμένει ανώνυμη, τα χαρακτηριστικά που αποδίδονται ταιριάζουν στην Καίη Τσιτσέλη, η οποία εκτός από τη συμμετοχή της στα *Δεκαοχτώ Κείμενα* με το διήγημα «Μικρός διάλογος», ανήκε, επίσης, στην ομάδα των δεκαοχτώ συγγραφέων που είχαν υπογράψει τη δήλωση διαμαρτυρίας κατά της δικτατορίας, τον Απρίλιο του 1969. Λόγω της αντιστασιακής της δράσης η Χούντα τής αφαίρεσε το διαβατήριό, καθιστώντας την, έτσι, «όμηρο» του καθεστώτος.

Γίνεται, λοιπόν, φανερό πως στη νέα φάση του αντιδικτατορικού αγώνα, οι διανοούμενοι, επιλέγοντας πια το λόγο –στον οποίο έχουν ενσωματωθεί οι κανόνες της λογοκρισίας- και όχι τη σιωπή διαμορφώνουν ένα νέο είδος πολιτισμικής παρέμβασης στη δημόσια σφαίρα. Τα αποτελέσματα αυτής της παρέμβασης γίνονται εμφανή στις 22 Σεπτεμβρίου 1971· στην κηδεία του Γιώργου Σεφέρη. Τα χαρακτηριστικά της ομάδας των διανοουμένων, η διαγενεακότητα, η συνύπαρξη διαφορετικών ιδεολογιών, η αίσθηση ενός κοινού σκοπού, μεταφέρονται στη βάση της ελληνικής κοινωνίας.

Το συγκεντρωμένο πλήθος τραγουδά απαγορευμένα τραγούδια του αυτοεξόριστου Μίκη Θεοδωράκη, μεταξύ των οποίων μελοποιημένα ποιήματα του Σεφέρη, όπως η «Άρνηση». Κυριαρχούν συνθήματα όπως «αθάνατος», «ελευθερία», «δημοκρατία».¹⁶⁰ Η κηδεία ως δημόσια τελετουργία λαμβάνει, έτσι, το χαρακτήρα μιας μαζικής αντιδικτατορικής εκδήλωσης, σε μια περίοδο που ο στρατιωτικός νόμος απαγόρευε τις ανοιχτές συγκεντρώσεις και διαδηλώσεις. Όπως παρατηρεί σχετικά η

¹⁵⁹ Οι δηλώσεις Γεωργαλά δημοσιεύονται στην εφημερίδα *Ακρόπολις*, 18.3.1971.

¹⁶⁰ Ηχητικό ντοκουμέντο από την κηδεία του Γιώργου Σεφέρη: <https://www.youtube.com/watch?v=ANtbnw7TkA> (τελευταία ανάκτηση 19/4/2018).

Doug McAdam, για τον τρόπο με τον οποίο οι κηδείες πολιτικών προσώπων πυροδοτούν την αντίδραση των κοινωνικών κινημάτων: «Με τη μετατροπή της πομπής σε δημόσιο θρήνο, οι διοργανωτές των κινημάτων οικειοποιούνται μακροχρόνια πολιτισμικά σύμβολα, τα οποία τίθενται στην υπηρεσία του κινήματος διαμαρτυρίας. [...] Η πολιτισμική νομιμοποίηση που σχετίζεται με την πομπή ενθαρρύνει τη συμμετοχή, ενώ παράλληλα περιορίζει τις προσπάθειες των αρχών για κοινωνικό έλεγχο».¹⁶¹ Το ασφυκτικό πλαίσιο που είχε διαμορφώσει η δικτατορική κυβέρνηση, φαίνεται πως σε ένα μεγάλο μέρος της ελληνικής κοινωνίας δημιουργούσε την ανάγκη διαμαρτυρίας, η οποία, όμως, χρειαζόταν την κατάλληλη αφορμή για να εκφραστεί. Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνει η μαρτυρία της φοιτήτριας τότε, Κατερίνας Ντέτσικα, η οποία αναφέρει σχετικά: «Νομίζω ότι το επιδιώκαμε κιόλας. Δηλαδή περιμέναμε, πώς να σου πω – αν είναι δυνατόν, μακάβριο αυτό που λέω τώρα-, να πεθάνει ένας τέτοιας εμβέλειας άνθρωπος για να μπορέσουμε κι εμείς να εκφραστούμε, να εκφράσουμε αυτή μας την αντιχουντική σαφώς διάθεση».¹⁶²

Το κλίμα αυτό αποτυπώνεται και στα πρωτοσέλιδα των εφημερίδων, στα οποία τονίζεται «η επιβλητική παρουσία της νεολαίας»¹⁶³ και το γεγονός ότι συγκεντρώθηκαν «προσωπικότητες του πολιτικού, επιστημονικού και καλλιτεχνικού κόσμου αλλά και απλοί άνθρωποι του λαού, με τη φόρμα της δουλειάς».¹⁶⁴ Οι εφημερίδες του κεντρώου χώρου καλύπτουν την είδηση της κηδείας με αφιερωματικά δημοσιεύματα, τα οποία επικεντρώνονται κυρίως στο ποιητικό έργο του Σεφέρη.¹⁶⁵ Αντιθέτως ο Τύπος της Αριστεράς εστιάζει στον αντιστασιακό χαρακτήρα που λαμβάνει η κηδεία. Διαβάζουμε στο *Ριζοσπάστη - Μαχητή*: «Ο λαός της Αθήνας έδωσε αγωνιστικό αντιστασιακό περιεχόμενο στην κηδεία του Γ. Σεφέρη»,¹⁶⁶ ενώ τονίζεται πως η κηδεία λειτούργησε ως «ενιαία μαζική αντιδικτατορική διαδήλωση που θύμιζε την κηδεία του μεγάλου εθνικού ποιητή Κωστή Παλαμά στα χρόνια της ναζιστικής κατοχής»,¹⁶⁷ εξισώνοντας με αυτόν τον τρόπο τη ναζιστική κατοχή της χώρας με το αυταρχικό καθεστώς των συνταγματαρχών. Ως ένα υπόγειο σχόλιο,

¹⁶¹ Doug McAdam, “Culture and Social Movements”, στο Enrique Larana, Hank Johnston, and Joseph R. Gusfield (ed.), *New Social Movements. From Ideology to Identity*, Temple University Press, Philadelphia, 1994, p. 38.

¹⁶² Κορνέτης, ό. π., σ. 235.

¹⁶³ *Το Βήμα*, 23.9.1971.

¹⁶⁴ *Τα Νέα*, 23.9.1971.

¹⁶⁵ Ενδεικτικά αναφέρονται το άρθρο του Κ.Θ. Δημαρά στο *Βήμα* στις 21.9.1971 και του Αλέξανδρου Αργυρίου στις 22.9.1971.

¹⁶⁶ *Ριζοσπάστης - Μαχητής*, αριθμ. φυλλ. 35-36 (40-41), Σεπτέμβρης – Οκτώβρης 1971, *Αρχειό Παράνομου...*, ό. π., σ. 158.

¹⁶⁷ Ό. π., σ. 155.

ωστόσο, της συμβολικής αξίας που αποκτά η κηδεία γίνεται στις εφημερίδες *Το Βήμα* και *Τα Νέα*, οι οποίες δημοσιεύουν φωτογραφίες από την κατάθεση στεφάνων από τον Μίκη Θεοδωράκη και από τους πολιτικούς κρατούμενους των φυλακών Αλικαρνασσού, δηλώνοντας έτσι την ευρεία αποδοχή που είχε η προσωπικότητα του Σεφέρη. Στη σφαίρα του συμβολικού ανάγεται, επίσης, η πρώτη δημοσίευση του ποιήματος «Επί Άσπαλάθων» στα ελληνικά, το τελευταίο ποίημα που έγραψε ο Σεφέρης, λόγω του αντιδικτατορικού περιεχομένου.

Στα χρόνια αυτά η ελληνική διάνοηση δοκιμάζει διαφορετικούς τρόπους αντίστασης απέναντι στη λογοκρισία του καθεστώτος, οι οποίοι υπαγορεύονται κάθε φορά από τα ίδια τα κοινωνικά και πολιτικά συμφραζόμενα. Η οριακή εμπειρία της δικτατορίας αίρει τον παλαιότερο διχασμό, αφενός μεταξύ εμφυλιακής Αριστεράς και εμφυλιακής Δεξιάς, και αφετέρου -στο χώρο της λογοτεχνίας- μεταξύ ορισμένων εκπρόσωπων της «γενιάς του '30» και της μεταπολεμικής γενιάς, κυρίαρχο στοιχείο της προηγούμενης περιόδου.

Διαπιστώθηκε ότι η «Σιωπή» υπήρξε πράγματι η πρώτη αντίδραση και ότι οι συγγραφείς περίμεναν «έτοιμοι για κάτι πιο αποφασιστικό μόλις έρθει η κατάλληλη ώρα». ¹⁶⁸ Στη συνέχεια, μεταβαίνοντας στην επόμενη φάση αντίστασης δοκιμάζουν εκ νέου τα όρια του λόγου και επανατοποθετούν το ζήτημα της πολιτισμικής παρέμβασης σε καινούργια βάση, κυρίως με την παραγωγή μιας «αντιστασιακής λογοτεχνίας». Με αυτόν τον τρόπο επιτυγχάνεται η αναδιαμόρφωση του λογοτεχνικού πεδίου τόσο στο επίπεδο της καλλιτεχνικής παραγωγής, καθώς ενσωματώνεται μια ποικιλία λογοτεχνικών ρευμάτων και τάσεων, όσο και στο επίπεδο της ανάγνωσης, καθώς διαμορφώνεται ένα νέο αναγνωστικό κοινό. Τα *Δεκαοχτώ Κείμενα* οδηγούν σε μια σειρά από «αντιδικτατορικές εκδόσεις» με τη λογοτεχνία να καθίσταται ένα προνομιακό όχημα αντίστασης. Έτσι, η «κυκλοφορία» της λογοτεχνίας γνωρίζει νέους τρόπους και δίκτυα πρόσληψης, παραδείγματος χάριν μέσα από τις δημόσιες τελετουργίες και τα περιοδικά της φυλακής, εξοικειώνοντας το κοινό με κείμενα και συγγραφείς, που έως τότε, παρέμεναν στον κύκλο της λόγιας κουλτούρας. Ταυτόχρονα, όμως, οι νέες αυτές αναγνωστικές κοινότητες συνιστούν και «κοινότητες πολιτικής διαμαρτυρίας», που εκφράζονται με ποικίλες αφορμές.

Καθοριστικό ρόλο σε όλη αυτή την πορεία της αντιστασιακής δράσης, διαδραματίζει η δημόσια παρουσία του Γιώργου Σεφέρη, ο οποίος – παρ' όλες τις

¹⁶⁸ Πλασκοβίτης, ό. π. σ. 245.

«ρωγμές» που εντοπίστηκαν στη στάση του- γίνεται εν τέλει «ένας αγωνιστής της ελευθερίας»¹⁶⁹ και αποκτά μια συμβολική διάσταση. Ωστόσο, η λογοκρισία εξακολουθεί να αποτελεί ένα πεδίο συγκρούσεων και συνεχών μεταβολών του λόγου, ακόμα και όταν πια έχει επέλθει η λεγόμενη άρση της. Το στοιχείο αυτό θα καταδειχθεί εμφανέστερα στο επόμενο κεφάλαιο.

¹⁶⁹ «Οι πολιτικοί κρατούμενοι...», ό. π., σ. 39.

Τρίτο Κεφάλαιο

Από το γκέτο στο δικαστήριο: η λογοκρισία στη δημόσια σφαίρα

3.1 Η δημόσια συζήτηση για τη λογοκρισία στο περιοδικό *Προσανατολισμοί*

Τον Οκτώβριο του 1969 η Χούντα αποφασίζει την άρση της προληπτικής λογοκρισίας. Ο «θεσμός» περνά με αυτόν τον τρόπο στην επόμενη φάση του, αυτή του κατασταλτικού ελέγχου. Η άρση, ωστόσο, συνοδεύεται από ένα νέο Νόμο περί Τύπου,¹⁷⁰ ο οποίος τίθεται σε εφαρμογή τον Ιανουάριο του 1970, και παρουσιάζεται από μέλη της κυβέρνησης ως μέρος της εξυγίανσης του έντυπου χώρου. «Η προμετωπίς του νέου Νόμου», αναφέρουν, «κατά τας λύσεις τας οποίας επιδιώκει, είναι η ελευθερία του Τύπου. Βεβαίως όχι εκείνη που ταυτίζεται με την έννοια της ασυδοσίας, η οποία απορρέει από την πρόθεσιν υψηλού κέρδους, εν αγνοία του δημοσίου συμφέροντος και του σεβασμού της προσωπικότητας των πολιτών».¹⁷¹ Η πολιτική πρόθεση ελέγχου είναι επομένως και πάλι εμφανής, καθώς υπεύθυνη για τον καθορισμό του «δημοσίου συμφέροντος» είναι, βεβαίως, η δικτατορική κυβέρνηση, η οποία συνεχίζει να έχει μια «πανοπτική» θέαση της δημόσιας σφαίρας, παρά το γεγονός ότι το καθεστώς βρίσκεται σε μια διαδικασία υποτιθέμενης «φιλελευθεροποίησης». Ο Γεώργιος Παπαδόπουλος, χρησιμοποιώντας την περίφημη μεταφορά του γύψου, δηλώνει: «Εβγάλαμεν τόν γύψον καί βάλαμεν νάρθηκαν καί θέλομεν τή βοήθεια των συγγενών νά κάνει τά πρώτα βήματα. Ελπίζομεν νά μήν πέση καί σπάση ξανά τό πόδι του».¹⁷²

Ο Τύπος, λοιπόν, συνεχίζει να βρίσκεται υπό καθεστώς φίμωσης, αλλά με διαφορετικούς πια όρους. Η ίδια κατάσταση διαμορφώνεται και στο χώρο της λογοτεχνίας. Μολονότι, όπως είδαμε, η πνευματική δραστηριότητα μετά τα τρία πρώτα χρόνια της Χούντας ενεργοποιείται εκ νέου, δίνοντας παράλληλα μια νέα ώθηση στον εκδοτικό χώρο, ο λογοκριτικός μηχανισμός δεν παύει να είναι παρών. Προσχέδια μυθιστορημάτων και χειρόγραφα της Τατιάνας Γκρίτση – Μιλλιέξ κατασχέθηκαν και καταστράφηκαν από το καθεστώς. Η ίδια αναφέρει σχετικά: «σπαραχτική για ένα συγγραφέα η καταστροφή όλου του τού Αρχείου, των τριών

¹⁷⁰ Σχετικά με τις διατάξεις που περιλαμβάνει ο νόμος, βλ. Αλιβιζάτος, ό. π., σσ. 645-649.

¹⁷¹ *Το Βήμα της Κυριακής*, 16.11.1969.

¹⁷² *Το Βήμα*, 4.10.1969.

τελειωμένων μυθιστορημάτων του (που δεν ξαναγράφηκαν ποτέ), μεταφράσεων, ημερολογίων, σημειώσεων πολύτιμων της μνήμης, γραμμάτων πολύτιμων από συγγραφείς και καλλιτέχνες». ¹⁷³ Ο Κώστας Μουρσελάς διώκεται για τα έργα του «Στάση λεωφορείου» και «Το αυγό», ενώ η παράσταση του θεατρικού έργου του Ιάκωβου Καμπανέλλη, «Το μεγάλο μας τσίρκο» (1973), διακόπτεται και οι συντελεστές της παράστασης, Κώστας Καζάκος και Τζένη Καρέζη, οδηγούνται σε φυλάκιση.

Χαρακτηριστική είναι ακόμα η διατήρηση των καταλόγων απαγορευμένων βιβλίων, παρά το γεγονός ότι το καθεστώς διακηρύσσει την κατάργησή τους. Το περιοδικό *Index on Censorship*, τον Ιούνιο του 1972, δημοσιεύει ένα άρθρο με τίτλο “Books Banned in Greece”, αφορμή του οποίου στάθηκε ένα δημοσίευμα της εφημερίδας *Το Βήμα* το οποίο αναφερόταν στη μαρτυρία ενός ξένου δημοσιογράφου για την ύπαρξη μιας λίστας «κομμουνιστικών» και «αντικυβερνητικών» βιβλίων με ημερομηνία 25 Οκτωβρίου 1971. Η απάντηση της κυβέρνησης έρχεται διαμέσου του Βύρωνα Σταματόπουλου, ο οποίος αναφέρει πως «η δημοσίευση, η κυκλοφορία και η μετάφραση των βιβλίων ήταν απολύτως ελεύθερη», ενώ επικαλούμενος το άρθρο 14 του συντάγματος του 1969, επισημαίνει τη θεσμικά κατοχυρωμένη δυνατότητα της κυβέρνησης να λαμβάνει μέτρα προκειμένου για την αντιμετώπιση της κομμουνιστικής προπαγάνδας, διακηρύσσοντας, τέλος, πως «ο κομμουνισμός είναι ο μεγαλύτερος εχθρός της δημοκρατίας». ¹⁷⁴

Πράγματι, στη λίστα που παραθέτει το περιοδικό, μπορεί κανείς να διαπιστώσει ως κοινή συνισταμένη της λογικής της απαγόρευσης, το αριστερό περιεχόμενο ενός βιβλίου ή την αριστερή ιδεολογία του συγγραφέα. Μεταξύ, λοιπόν, των ξένων συγγραφέων που βρίσκονται στη λίστα είναι ο Ροζέ Γκαρωντύ, με τα βιβλία, *Για ένα ρεαλισμό χωρίς όρια: Κάφκα – Πικάσο*, καθώς, όπως αναγράφεται, οι δυο προσωπικότητες αναλύονται από μια μαρξιστική οπτική και το *Η μεγάλη καμπή του σοσιαλισμού*. Περιλαμβάνεται, επίσης, ο Χέρμπερτ Μαρκούζε με το βιβλίο *Έρωσ και πολιτισμός*, επειδή ο συγγραφέας ανήκει στη νέα αριστερά. Η ίδια αιτιολογία προτάσσεται και για τον Ζαν – Πολ Σαρτρ και το βιβλίο του *Τι είναι λογοτεχνία. Η κυρία με το σκυλάκι και άλλες ιστορίες* του Άντον Τσέχωφ, απαγορεύεται καθώς συνιστά μια σκόπιμη προβολή της ρωσικής λογοτεχνίας. Από τους Έλληνες

¹⁷³ Γκρίτση – Μιλλιέξ, ό. π., σ. 338.

¹⁷⁴ Κωνσταντίνος Τζήκας, «Τα αγαπημένα βιβλία των λογοκριτών. Βιβλία που λογοκρίθηκαν επί Χούντας και δικτατορίας Μεταξά», <http://www.athensvoice.gr/culture/book/26020-ta-agapimena-vivlia-ton-logokriton-22> (τελευταία ανάκτηση 15/4/2018).

συγγραφείς, στη «μαύρη λίστα» περιλαμβάνονται λόγω της αριστερής τους ιδεολογίας, ο Βασίλης Ραφαηλίδης με τα *12 μαθήματα για τον κινηματογράφο* και ο Μάρκος Αυγέρης με την *Εισαγωγή στην ελληνική ποίηση*. Στη λίστα εντοπίζονται ακόμη τα *Νέα Κείμενα* λόγω του αντικυβερνητικού τους περιεχομένου, ενώ για τον ίδιο λόγο απαγορεύεται και το βιβλίο του Γεωργίου Ράλλη *Αλήθεια για τους Έλληνες πολιτικούς*, μολονότι ο Ράλλης υπήρξε πολιτικός της δεξιάς παράταξης. Χαρακτηριστική, τέλος, είναι η απαγόρευση των απομνημονευμάτων του Κολοκοτρώνη, καθώς η επιμέλεια της έκδοσης είχε γίνει από τον αριστερό Τάσο Βουρνά.¹⁷⁵ Αναδεικνύεται, επομένως, πως η σύνταξη καταλόγων συνεχίζει να αποτελεί μια πρακτική αντιμετώπισης της εξάπλωσης των κομμουνιστικών ιδεών στο κοινωνικό σώμα, στοιχείο το οποίο σύμφωνα με τον Δημήτρη Σωτηρόπουλου, συνιστά την κύρια πηγή της προνοιακής ιδεολογίας των συνταγματαρχών.¹⁷⁶

Το ίδιο περιοδικό στο πρώτο του τεύχος είχε δημοσιεύσει ένα είδος χρονικού, καταγράφοντας εκδοχές περιορισμού ή πλήρους καταστράτηγησης της ελευθερίας της έκφρασης σε διάφορες χώρες, μεταξύ των οποίων βέβαια και η Ελλάδα. Μολονότι ο ξένος Τύπος φιλοξενεί σε όλη τη διάρκεια της Χούντας δημοσιεύματα σχετικά με την πνευματική ανελευθερία που επικρατεί στην χώρα, η συμπερίληψή της σε ένα περιοδικό ειδικά αφιερωμένο στη λογοκρισία, συνιστά ένα είδος άτυπης «καταλογογράφησης» της ελληνικής περίπτωσης στο διεθνή χάρτη, συγκεντρώνοντας, έτσι, ακόμα μεγαλύτερη προβολή. Το άρθρο αναφέρεται στη παύση των καθηκόντων του καθηγητή Θεοφάνη Κακριδή από την έδρα Κλασικής φιλολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων ύστερα από τη δημοσίευση επιστολής του στο *Βήμα*, τον Ιούλιο του 1971, υπέρ της αμνηστίας των πολιτικών κρατουμένων. Η κατηγορία στοιχειοθετείται στη βάση της δημόσιας έκφρασης απόψεων που αμφισβητούν το καθεστώς και δε συνάδουν με το κύρος και τη θέση του ως εκπαιδευτικού. Κάνει λόγο, επίσης, για τον Στυλιανό Περράκη –δικηγόρο και ποιητή– ο οποίος, το Νοέμβριο του 1971, καταδικάστηκε σε φυλάκιση δεκαπέντε μηνών για τη δημοσίευση μιας συλλογής σατιρικών ποιημάτων, με την κατηγορία ότι το έργο εκφράζει την περιφρόνηση του συγγραφέα προς το αστυνομικό σώμα, προχωρώντας παράλληλα στην κατάσχεση όλου του έργου του. Στην απολογία του ο Περράκης

¹⁷⁵ Ο. π.

¹⁷⁶ Δημήτρης Α. Σωτηρόπουλος, «“Ο μπουρλοτιέρης κομμουνιστής και ο πένης και νήστις εργάτης”»: η κοινωνική πολιτική της δικτατορίας», στο Γιάννα Αθανασάτου, Άλκης Ρήγος, Σεραφείμ Σεφεριάδης (εισ. – επιμ.), *Η Δικτατορία 1967-1974. Πολιτικές πρακτικές – Ιδεολογικός λόγος – Αντίσταση*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα, 1999, σ. 123.

κατέθεσε πως με αφορμή τα στρατιωτικά κινήματα διεθνώς αλλά και στην Ελλάδα, επιχείρησε μέσω της σάτιρας την υπεράσπιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Επιπλέον, αναφέρονται οι διώξεις τις οποίες υφίστανται εκδότες εφημερίδων, όπως ο Λοΐζος Ανδρέας Δάνος, εκδότης της εφημερίδας *Νέος Ανένδοτος*, και ο Γιάννης Χόρν, εκδότης της εφημερίδας *Athens News*. Τέλος, το περιοδικό καταγγέλλει τη συνέχεια της ισχύος του νόμου 509, παρά την καταδίκη από τον Διεθνή Οργανισμό Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων.¹⁷⁷

Γίνεται, λοιπόν, φανερό ότι ακόμα και με την αλλαγή του νομοθετικού πλαισίου τόσο οι δημοσιογράφοι όσο και οι δημιουργοί παραμένουν εκτεθειμένοι απέναντι στις νομικές κυρώσεις που επιφέρει η μη συμμόρφωσή τους με την ιδεολογία του καθεστώτος. Εξάλλου, όπως φαίνεται και από τις δηλώσεις της κυβέρνησης των συνταγματαρχών, το κλίμα τρομοκρατίας και φόβου συνεχίζει να καλλιεργείται: «Ακόμη ειδικότερα δια τας περιπτώσεις που ο Τύπος θα χρησιμοποιηθή ως όργανο εξυβρίσεως, δυσφημήσεων και συκοφαντικών δυσφημήσεων, είμεθα με τον νόμον εις θέσιν να κάμωμεν ώστε να σκέπτεται σοβαρώς εκείνος ο οποίος θα θελήση να διαπράξη το αδίκημα αυτό, πρίν προβή εις την καταχώρισιν του δημοσιεύματος».¹⁷⁸ Διαπιστώνεται, δηλαδή, ότι παρόλο που έχουν καταργηθεί οι επιτροπές προληπτικού ελέγχου, το καθεστώς μεταχειρίζεται άλλους τρόπους επιτήρησης του δημόσιου λόγου και πραγματοποιείται η μετάβαση από τη λογοκρισία, στην αυτολογοκρισία. Ο ρόλος του λογοκριτή ανατίθεται στους ίδιους τους παραγωγούς του λόγου, οι οποίοι είναι υπεύθυνοι να διερευνήσουν τα όρια ανεκτικότητας του καθεστώτος και υποχρεώνονται να διαβλέψουν τι μπορεί να ενταχθεί σε αυτά και τι όχι.

Οι αντιδράσεις, ωστόσο, απέναντι στο καθεστώς ολοένα και πυκνώνουν. Το 1973 η ομάδα των συγγραφέων που είχε δημοσιεύσει τα *Δεκαοχτώ Κείμενα* προχωρά στην έκδοση του περιοδικού *Η Συνέχεια*, το οποίο έχει ένα σαφή αντιδικτατορικό χαρακτήρα και συνιστά «το τελευταίο ομαδικό εκδοτικό εγχείρημα της πρώτης μεταπολεμικής γενιάς».¹⁷⁹ Ακόμη και ο τίτλος υποδηλώνει την πρόθεση της συνέχειας με τις προηγούμενες εκδόσεις του «Κέδρου».¹⁸⁰ Το περιοδικό εκδίδει οκτώ

¹⁷⁷ “Index”, *Index on Censorship*, Volume 1, Issue 1, March 1972, pp. 83-84.

¹⁷⁸ *Το Βήμα της Κυριακής*, ό. π.

¹⁷⁹ Γιώργος Ζεβελάκης, «Ο κλεφτοπόλεμος με τη νομιμότητα: Περιοδικά που αντιστάθηκαν στη δικτατορία», *Δικτατορία 1967-1974...*, ό. π., σ. 140.

¹⁸⁰ Παράλληλα, όπως σημειώνει ο Δ. Ν. Μαρωνίτης, «το βαφτιστικό της ήθελε να είναι λοξή παραπομπή και στον πιο τίμιο ποιητή της μεταπολεμικής μας ποίησης –τον Μανόλη Αναγνωστάκη»,

συνολικά τεύχη, ενώ η έκδοση του ένατου τεύχους ματαιώνεται από τη δικτατορία Ιωαννίδη.¹⁸¹ Η οργάνωση των διανοομένων κάτω από την κοινή ομπρέλα της αντίστασης απέναντι στο καθεστώς, σε συνδυασμό με το κλίμα περιορισμένης ανοχής που αρχίζει να διαμορφώνεται, δημιουργεί εστίες αμφισβήτησης της Χούντας από ευρύτερες κοινωνικές ομάδες. Ειδικότερα, κατά την περίοδο αυτή το φοιτητικό αντιδικτατορικό κίνημα γνωρίζει ίσως τη μεγαλύτερη άνθησή του,¹⁸² ενώ σημαντικό ρόλο στον αντιδικτατορικό αγώνα διαδραματίζει η ίδρυση της Εταιρείας Μελέτης Ελληνικών Προβλημάτων (ΕΜΕΠ)¹⁸³ και της Ελληνοευρωπαϊκής Κίνησης Νέων (ΕΚΙΝ).

Ταυτόχρονα, μετά το 1970 η εκδοτική κίνηση στο χώρο του εντύπου παρουσιάζει αξιοσημείωτη άνθηση. Η έκδοση βραχύβιων περιοδικών συναρτάται άμεσα με τις κοινωνικές και πολιτικές εξελίξεις και λειτουργεί ως ένα μέσο παρέμβασης και καταγγελίας του καθεστώτος.¹⁸⁴ Δεδομένου, όμως, ότι τα όρια ανοχής του καθεστώτος δεν είναι καθορισμένα, ορισμένες κινήσεις αντίδρασης οδηγούνται σε άμεση καταστολή. Τέτοια είναι η περίπτωση του περιοδικού *Αντί* με εκδότη τον Χρήστο Παπουτσάκη.¹⁸⁵ Το ριζοσπαστικό περιεχόμενο του πρώτου τεύχους, που δημοσιεύεται το Μάιο του 1972, επιφέρει την άσκηση ποινικής δίωξης στα μέλη του περιοδικού, καθώς και την κατάσχεση όλων των τευχών που είχαν κυκλοφορήσει, αλλά και του δεύτερου τεύχους, το οποίο είχε ήδη σχεδιαστεί και δεν κυκλοφόρησε ποτέ.¹⁸⁶

βλ. Δ. Ν. Μαρωνίτης, «η Συνέχεια», *Πλην και συν. 159 πολιτιστικά μονότονα*, Διάττων, Αθήνα, 1993, σ. 227.

¹⁸¹ Σχετικά με την ταυτότητα και τη συμβολή του περιοδικού στη λογοτεχνία και την ανάπτυξη ενός κριτικού λόγου, βλ. Δημήτρης Παπαγεωργιάκης, *Το περιοδικό Η Συνέχεια (1973). Λογοτεχνία και κριτική*, Μεταπτυχιακή εργασία, Τμήμα Φιλολογίας, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα, 2001.

¹⁸² Για τη φοιτητική αντίσταση κατά τη διάρκεια της δικτατορίας βλ. Κωστής Κορνέτης, *Τα παιδιά της δικτατορίας. Φοιτητική Αντίσταση, Πολιτισμικές Πολιτικές και η μακρά δεκαετία του εξήντα στην Ελλάδα*, μτφ. Πελαγία Μαρκέτου, Πόλις, Αθήνα, 2015· καθώς και Άλκης Ρήγος, «Φοιτητικό κίνημα και δικτατορία», *Η δικτατορία 1967-1974. Πολιτικές πρακτικές ...*, ό. π., σσ. 224-251, όπου και παρατίθεται ενδεικτική βιβλιογραφία βλ. υποσημ. 2, σ. 224.

¹⁸³ Σχετικά με την ίδρυση, τις εκδηλώσεις αλλά και τα γεγονότα που οδήγησαν στη διάλυση της ΕΜΕΠ βλ. Δήμητρα Σαμίου, *Η Εταιρεία Μελέτης Ελληνικών Προβλημάτων (ΕΜΕΠ) και η ιδιαίτερη συμβολή της στον αντιδικτατορικό αγώνα (1970-1972)*, Εκδόσεις Ασίνη, Αθήνα, 2017.

¹⁸⁴ Για μια καταγραφή των λογοτεχνικών περιοδικών της περιόδου βλ. Αργυρίου, *Ιστορία της ελληνικής...*, ό. π., σσ. 17-21.

¹⁸⁵ Για την παρουσία του Χρήστου Παπουτσάκη στον εκδοτικό χώρο κατά τη διάρκεια της δικτατορίας βλ. Ελισάβετ Αρσενίου, *Νοσταλγοί και πλαστοουργοί. Έντυπα, κείμενα και κινήματα στη μεταπολεμική λογοτεχνία*, Τυπωθήτω, Αθήνα, 2003, σσ. 372-380.

¹⁸⁶ Σχετικά με την ίδρυση του *Αντί*, την περιπέτεια του πρώτου τεύχους και τα περιεχόμενα του δεύτερου αδημοσίετου τεύχους βλ. Κώστας Καραβίδας, *Το περιοδικό Αντί και η συμβολή του στην ανάδειξη της νέας ελληνικής λογοτεχνίας. Η σημασία της ζωντανής μαρτυρίας*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Τμήμα Εκπαίδευσης και Αγωγής στην Προσχολική Ηλικία, Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθήνας, Αθήνα, 2014, σσ. 46-64.

Στο χώρο του πολιτικού εντύπου¹⁸⁷ το περιοδικό *Προσανατολισμοί*, το οποίο δημοσιεύεται την ίδια χρονική περίοδο με το *Αντί*, διατηρεί, επίσης, μια στάση αμφισβήτησης της Χούντας, παραμένοντας όμως εντός των ορίων της σχετικής ελευθερίας που προσφέρει το καθεστώς και καταφέρνοντας έτσι να δημοσιεύσει συνολικά 23 τεύχη. Η αναστολή της έκδοσης πραγματοποιείται στις αρχές του 1974, όταν η μετάβαση στη δικτατορία Ιωαννίδη οδηγεί στη σκλήρυνση της στάσης του καθεστώτος. Στον πυρήνα της συντακτικής ομάδας του περιοδικού ανήκουν οι Τάσος Χριστοδουλάκης, Περικλής Πάγκαλος και Γιάννης Τζανετάκος· νέοι διανοούμενοι με αντιδικτατορική δράση και ανάμειξη με το φοιτητικό κίνημα.¹⁸⁸ Το περιοδικό ως «μηνιαία πολιτική και κοινωνική επιθεώρηση» υπερασπίζεται τη δημοκρατική ομαλότητα, ο δρόμος για την οποία περνά μέσα από τον ευρωπαϊκό προσανατολισμό της χώρας. Διεκδικεί, επίσης, έναν παρεμβατικό ρόλο σε κοινωνικά ζητήματα, όπως είναι η αμνηστία υπέρ των πολιτικών κρατουμένων και η υπεράσπιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, καθιστώντας την έκδοσή του «μια ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΠΡΑΞΗ, μέσα σ' ένα χωρόχρονο σχεδόν απόλυτης πολιτικής απραξίας»,¹⁸⁹ όπως δηλώνεται στον απολογισμό του πρώτου χρόνου παρουσίας του. Μια τέτοια παρέμβαση του περιοδικού συνιστά και η διεξαγωγή της έρευνας για τη λογοκρισία, την οποία θα παρακολουθήσουμε στη συνέχεια αυτού του κεφαλαίου.

Αυτό που διαπιστώνεται, επομένως, είναι ότι οι σχέσεις ανάμεσα στο καθεστώς και τον πνευματικό και εκδοτικό χώρο, ακολουθούν μια συνεχώς μεταβαλλόμενη και εναλλασσόμενη πορεία. Οι πολλαπλές πρακτικές αντίστασης διαμορφώνονται σύμφωνα με τα κοινωνικά και πολιτικά συμφραζόμενα, χωρίς και πάλι αυτό να σημαίνει πως δεν προκύπτουν προσκόμματα τόσο στην έκδοση των καλλιτεχνικών έργων, όσο και στην ελεύθερη κυκλοφορία των εντύπων. Επιπλέον, μολονότι η άρση της προληπτικής λογοκρισίας συνδέεται με την κατ' επίφαση φιλελευθεροποίηση του καθεστώτος, διαμορφώνει νέους όρους μέσα από τους οποίους μπορεί να εξεταστεί το φαινόμενο της λογοκρισίας. Ειδικότερα, αν δεχθούμε ότι ο σωφρονισμός αποτελεί «μια γενική διάσταση όλων των κοινωνικών ελέγχων που χαρακτηρίζουν κοινωνίες σαν τις δικές μας» και συνιστά, έτσι, ένα στοιχείο το

¹⁸⁷ Για μια παρουσίαση των πολιτικών εντύπων κατά τη διάρκεια της δικτατορίας βλ. Καραβίδας, ό. π., σσ. 39-40 καθώς και Ζεβελάκης, ό. π., σ. 140.

¹⁸⁸ Ο Γιάννης Τζανετάκος και ο Περικλής Πάγκαλος είχαν διατελέσει πρόεδροι της ΕΦΕΕ το '63-'64 και '65-'66 αντίστοιχα.

¹⁸⁹ «Ένας χρόνος παρουσίας», *Προσανατολισμοί*, τχ. 13, Απρίλιος 1973, σ. 5.

οποίο «φέρει ολόκληρη η κοινωνία»,¹⁹⁰ μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι στη νέα αυτή φάση, η λογοκρισία συνδέεται με το φαινόμενο του σωφρονισμού. Η κατάργηση των επιτροπών προληπτικού ελέγχου δηλώνει ότι στόχος δεν είναι πλέον μόνο η απαγόρευση της ελεύθερης κυκλοφορίας του λόγου και των ιδεών, αλλά ότι με τη διεύρυνση των ορίων αυτής της ελευθερίας, επιχειρείται η «ιδεολογική διείσδυση»¹⁹¹ του καθεστώτος μέσα στο κοινωνικό σύστημα με τη χρήση διαφορετικών πρακτικών. Οι παρεμβάσεις στον έντυπο λόγο συνιστούν μια τέτοια πρακτική, με ενδεικτική την περίπτωση του περιοδικού *Προσανατολισμοί*.

Το περιοδικό, από το έκτο τεύχος του, το Σεπτέμβριο του 1972, ξεκινά μια σειρά ερευνών «που θα έχει», όπως επισημαίνει το ίδιο το περιοδικό, «σαν αντικείμενο τη μελέτη των πιο ζωτικών και καυτών προβλημάτων της ελληνικής πραγματικότητας».¹⁹² Στο πλαίσιο αυτό δημοσιεύεται, τον Ιανουάριο του 1973, μια έρευνα σχετικά με τη λογοκρισία. Το ζήτημα καλύπτεται από μια σφαιρική άποψη, καθώς οι συμμετέχοντες¹⁹³ εκπροσωπούν διαφορετικούς χώρους της πνευματικής ζωής, ενώ αρκετοί από αυτούς έχουν υπάρξει «θύματα» του λογοκριτικού μηχανισμού. Πιο συγκεκριμένα, λαμβάνοντας ως ενδεικτικό παράδειγμα τη δίκη του Μένη Κουμανταρέα κατά τη διάρκεια της δικτατορίας για *Το Αρμένισμα* με την κατηγορία της παράβασης του νόμου περί ασέμων, διαπιστώνουμε την ύπαρξη ενός «δικτύου διασυνδέσεων» (“intellectual network”)¹⁹⁴ ορισμένων πνευματικών ανθρώπων, πυρήνας του οποίου είναι η λογοκρισία. Συνήγορος υπεράσπισης στη δίκη ήταν ο Γεώργιος Κουμάντος, το βιβλίο του οποίου, «Ανώτερη Εκπαίδευση», περιλαμβάνεται στη λίστα των απαγορευμένων βιβλίων της Χούντας, η οποία είχε συνταχθεί τον Οκτώβριο του 1971.¹⁹⁵ Ως αιτιολογία προβάλλεται η κριτική που ασκεί στο σύστημα της ανώτερης εκπαίδευσης και η αριστερή του ιδεολογία.¹⁹⁶ Επιπλέον, στη δίκη του Κουμανταρέα, μεταξύ των υπερασπιστών του, εμφανίζεται και ο

¹⁹⁰ Michel Foucault, *Η τιμωρητική κοινωνία. Παραδόσεις στο Κολλέγιο της Γαλλίας (1972-73)*, μτφ. Πάνος Αγγελόπουλος, Πλέθρον, Αθήνα, 2016, σ. 94.

¹⁹¹ Ο. π., σ. 89.

¹⁹² *Προσανατολισμοί*, τχ. 6, Σεπτέμβριος 1972, σ. 7.

¹⁹³ Γεώργιος Κουμάντος, Νικόλαος Λούρος, Αλέξης Μινωτής, Μέντης Μποστταντζόγλου, Αλέξανδρος Μυράτ, Θανάσης Παπαγεωργίου, Βασίλης Ραφαηλίδης, Γιώργος Σκούρτης, Βάσος Βασιλείου, Μένης Κουμανταρέας, Στέφανος Ληναίος, Κώστας Μητρόπουλος, Κώστας Μουρσελάς, Παύλος Παλαιολόγος, Αλέξανδρος Σακελλαρόπουλος, Χρήστος Σαρτζετάκης.

¹⁹⁴ Σχετικά με τον όρο βλ. David Gartman, *Culture, Class, and Critical Theory. Between Bourdieu and the Frankfurt School*, Routledge, New York and London, 2013, p. 103.

¹⁹⁵ “Books Banned in Greece”, *Index on Censorship*, Volume 1, Issue 2, June 1972, p. 135.

¹⁹⁶ Ο Γεώργιος Κουμάντος είχε υπάρξει επίσης μέλος της ΕΜΕΠ. Επιπλέον, κατά τη διάρκεια της δικτατορίας δημοσίευσε μια σειρά άρθρων στα οποία καταγγέλλει τις καταπιεστικές πρακτικές του καθεστώτος ιδίως όσον αφορά στα ατομικά δικαιώματα.

Αλέξης Μινωτής. Το γεγονός ότι τα πρόσωπα αυτά εκφράζουν την άποψη τους για τη λογοκρισία στους *Προσανατολισμούς*, δεν είναι επομένως τυχαίο. Σε όλη τη διάρκεια της δικτατορίας εκφέρουν ένα δημόσιο λόγο αμφισβήτησης των κατασταλτικών μηχανισμών του καθεστώτος στο επίπεδο της ελεύθερης έκφρασης του λόγου. Παρατηρείται, επομένως, πως η συζήτηση γύρω από τη λογοκρισία δεν τίθεται σε μια θεωρητική βάση έκθεσης απόψεων, αλλά για τους συμμετέχοντες σε αυτή λαμβάνει και μια «βιωματική» διάσταση.

Στον πνευματικό χώρο, λοιπόν, μια μερίδα διανοουμένων επιδιώκει τη συγκρότηση ενός νέου λογοθετικού πεδίου (*discursive field*) γύρω από την έννοια της λογοκρισίας, παράγοντας ένα δημόσιο λόγο ο οποίος, εξυπηρετεί συγκεκριμένους σκοπούς· έχει μια ορισμένη στόχευση: την κατάργηση της λογοκρισίας. Ο λόγος περί λογοκρισίας, ωστόσο, δεν παρουσιάζεται ως μια ανάγκη όλων των διανοουμένων, όπως φαίνεται και από το σχόλιο του περιοδικού σχετικά με όσους αρνήθηκαν τη συμμετοχή τους στην έρευνα: «Οι δικαιολογίες πολλές και ποικίλες. “Εύλογες”, σοβαροφανείς, “χαριτωμένες”, “βολικές” και τα τοιαύτα... Κατάφεραν όμως κάτι σημαντικό: Μας έπεισαν ότι οι “πνευματικοί άνθρωποι”, “πνευματικές κορυφές και ηγεσίες” και λοιποί ηχηροί παρόμοιοι, άμα το θελήσουν, γίνονται αυστηρότεροι λογοκριτές του εαυτού τους απ’ τον οποιονδήποτε “εντεταλμένο” γραφειοκράτη ή “σατανικό” νομοθέτη... Ταύτα και μόνον».¹⁹⁷ Γίνεται, με αυτόν τον τρόπο, εμφανές ότι η λογοκρισία έχει οδηγήσει ένα μέρος της διανόησης στην εσωστρέφεια, με αποτέλεσμα, όπως αναφέρει ο Γιώργος Σκούρτης, «να παίρνει τα χαρακτηριστικά ενός “Πνευματικού γκέττου”».¹⁹⁸ Σύμφωνα, με τον Μέντη Μποστάντζόγλου αυτή εξάλλου είναι και η επιδίωξη της λογοκρισίας, η δημιουργία μιας κάστας «ελάχιστων “πνευματικών” και συνεπώς ακίνδυνων ανθρώπων».¹⁹⁹

Το γεγονός, ωστόσο, ότι η έρευνα διεξάγεται από ένα πολιτικό έντυπο, καθιστά σαφές πως η λογοκρισία δεν αποτελεί ένα φαινόμενο που απασχολεί μονάχα μια ελίτ πνευματικών ανθρώπων που διαμαρτύρεται για την καταπάτηση των δικαιωμάτων της από το αυταρχικό καθεστώς της Χούντας. Ο δρόμος, για μια δημόσια έκθεση του προβλήματος, είχε ανοίξει, βεβαίως, από την ομάδα των λογοτεχνών των *Δεκαοχτώ Κειμένων* και των άλλων αντιδικτατορικών εκδόσεων του «Κέδρου». Σε αυτή την περίπτωση, ωστόσο, ο λόγος περί λογοκρισίας αποκτά μια νέα σημασιодότηση.

¹⁹⁷ *Προσανατολισμοί*, τχ. 10, Ιανουάριος 1973, σ. 12.

¹⁹⁸ *Ο. π.*, σ. 9.

¹⁹⁹ *Ο. π.*, σ. 7.

Επιχειρεί να καταδείξει πως η λογοκρισία διαθλάται σε όλα τα επίπεδα της κοινωνικής ζωής. Όπως σημειώνει και ο δημοσιογράφος Βάσος Βασιλείου δεν υπήρξε απλώς ένας γραφειοκρατικός μηχανισμός, αντιθέτως:

«Έγινε πολύποδας της δημόσιας ζωής, ως κατασκοπεύουσα και αστυνομεύουσα, την διαδικασία της υπαλληλικής ιεραρχίας, των εκκλησιαστικών κηρυγμάτων από του άμβωνος, των ακαδημαϊκών παραδόσεων από της έδρας, της εκλογής των καθηγητών στα ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα, των αρχαιρεσιών στους σπουδαστικούς συλλόγους, των μορφωτικών σωματείων, των επιστημονικών αξιολογήσεων της πορείας της οικονομίας, αλλά και της πιο λυμφατικής ζωής των ιδεών».²⁰⁰

Σύμφωνα, πάλι, με τον Κώστα Μουρσελά: «η λογοκρισία βλάπτει όχι μόνο τους δημιουργούς, όχι μόνο το λαό και τον πολιτισμό ενός έθνους [...] βλάπτει ακριβώς το ίδιο και τους λογοκριτές. Παγιδεύονται οι ίδιοι. Προετοιμάζουν μια γενιά προβάτων, αφελών, αποβλακωμένων. Αποβλακώνονται και εκείνοι και εμείς και τα παιδιά “ημών” και εκείνων».²⁰¹ Οι επιδράσεις, επομένως, είναι αρνητικές ακόμη και για όσους συγκροτούν τον ίδιο το λογοκριτικό μηχανισμό. Σε αυτό το σημείο, θα πρέπει να επισημανθεί πως οι σχέσεις ανάμεσα σε λογοκριτές και «λογοκριμένους» δεν βασίζονται στο μανιχαϊκό δίπολο επιβολής της εξουσίας και υποταγής ή αντίδρασης σε αυτή. Ο Βασιλείου περιγράφοντας ένα περιστατικό, κατά το οποίο ένα καταγγελτικό σχόλιο του για το θεσμό της λογοκρισίας τυπώνεται εν τέλει στην εφημερίδα *Βραδυνή*, αναδεικνύει τις «ρωγμές» του λογοκριτικού μηχανισμού, ερμηνεύοντας την κίνηση αυτή ως δηλωτική του γεγονότος ότι «ως και αυτοί [...] βδελύσσονται την κατάντια τους, ως εργαλεία καταναγκασμού, με το ένοχο υπονοούμενο ότι αν φαλκίδευαν ή έσκιζαν τα γραφτά μας, το έπρατταν και οι ίδιοι... “λόγω άνωτέρας βίας”».²⁰²

Ιδιαίτερα, όμως, στο πολιτισμικό επίπεδο η λογοκρισία οδηγεί στη στασιμότητα και την αδράνεια. Όπως επισημαίνει ο Γεώργιος Κουμάντος: «η πείρα δείχνει ότι ποτέ η λογοκρισία δεν εμπόδισε την κυκλοφορία καλλιτεχνικών υποπροϊόντων, μάλλον την ευνοεί».²⁰³ Στην περίπτωση της δικτατορίας των συνταγματαρχών η άποψη αυτή επιβεβαιώνεται πλήρως, καθώς – όπως διαπιστώθηκε και στο πρώτο κεφάλαιο αυτής της εργασίας- το «παράλληλο» λογοτεχνικό πεδίο που επιχείρησε το

²⁰⁰ Ο. π., σ. 10.

²⁰¹ Ο. π., σ. 11.

²⁰² Ο. π., σ. 10.

²⁰³ Ο. π., σ. 6.

καθεστώς να διαμορφώσει, και το οποίο είχε ως στόχο τη συγκάλυψη των καταπιεστικών πρακτικών που εφάρμοζε και της ανελευθερίας που κυριαρχούσε στην πνευματική ζωή, οδήγησε στην παραγωγή καλλιτεχνικών προϊόντων χαμηλής ποιότητας, όπως ήταν για παράδειγμα τα στιχουργήματα της *Λαϊκής Μούσας*.²⁰⁴ Από την άλλη στο πεδίο της δημόσιας σφαίρας η οικειοποίηση των ΜΜΕ²⁰⁵ είχε, σύμφωνα με τον Θανάση Παπαγεωργίου, ως αποτέλεσμα «να διοχετεύονται στο κοινό [...] η στερεοτυπία της σκέψης και του γούστου και να διαφημίζονται ορισμένα πολιτικά σύμβολα και πρόσωπα».²⁰⁶

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν, επίσης, οι απαντήσεις των διανοουμένων στην ερώτηση σχετικά με το «πώς μπορεί να αμυνθεί ο δημιουργός» απέναντι στη λογοκρισία. Στη βάση των απαντήσεων βρίσκεται η άποψη ότι η ίδια η δημιουργία αποτελεί την άμυνα του δημιουργού. Ο Αλέξης Μινωτής αναφέρει σχετικά: «Ο δημιουργός μπορεί να αμυνθεί θετικά μόνο αν γράψει ή πράττει καλά και γνήσια φιλελεύθερα έργα».²⁰⁷ Με μια πιο παρεμβατική διάθεση ο Στέφανος Ληναίος τονίζει πως: «Ο δημιουργός με το μόνο τρόπο που μπορεί ν' αμυνθεί είναι ν' αγνοεί τη Λογοκρισία. Να γράφει σαν να μην υπάρχει, να δημιουργεί όπως νιώθει. Κι αν του απαγορεύει η Λογοκρισία την ύπαρξή του [...] να αγωνίζεται να την καταργήσει».²⁰⁸ Λαμβάνοντας, ωστόσο, υπόψη πως το καθεστώς της λογοκρισίας είναι μια νομικά επιβεβλημένη κατάσταση, η οποία δεν μπορεί να αγνοηθεί, δεδομένου ότι επιφέρει άμεσες ποινικές κυρώσεις, ορισμένοι από τους συμμετέχοντες προτάσσουν μεν τη δημιουργία ως το μοναδικό τρόπο αντίδρασης, υιοθετώντας, όμως, έναν αλληγορικό τρόπο έκφρασης της. Ο δημοσιογράφος Παύλος Παλαιολόγος αναφέρει σχετικά: «κέρδος θα είναι αν με καθεστώς λογοκρισίας επιτύχης να περάσης κάποια σκέψη σου ανάμεσα από τις γραμμές», θεωρώντας παράλληλα πως αυτή η αναγκαστική επιβολή του τι πρέπει να λέγεται και τι όχι «κάνει τον δημοσιογράφο

²⁰⁴ Χαρακτηριστικοί είναι οι στίχοι από ορισμένα ποιήματα της ανθολογίας: «Κι έτσι, εξημέρωσε η αυγή/ 21^η ΑΠΡΙΛΙΟΥ,/ ημέραν για μας ιστορικήν/ σωτηρία των Ελλήνων», παρατίθεται στο Van Dyc, ό. π., σ. 48. Τα στιχουργήματα αυτά αναφέρονται συχνά στα ίδια τα μέλη της δικτατορικής κυβέρνησης: «Κύριε Παπαδόπουλε, να ζήσης χίλια χρόνια γιατί προσφέρεις στο λαό αγάπη και συμπόνια», «Λεβέντη Παπαδόπουλε, αετέ μου Μακαρέζο και παλικάρι Παττακέ με δάφνες φορτωμένο», «Ελάτε να ενισχύσουμε τον νέο κυβερνήτη, τον Γιώργο Παπαδόπουλο που πήρε το τιμόνι/ θ' αναστηθούν παλιοί καιροί και δοξασμένοι χρόνοι». Βλ. Χρήστος Σιάφκος, «Το κιτς των δικτατόρων», <http://www.enet.gr/?i=news.el.article&id=359066> (τελευταία ανάκτηση 15/3/2018).

²⁰⁵ Για το θέμα της οικειοποίησης των ΜΜΕ και για τα αποτελέσματα που είχε τελικά για το καθεστώς βλ. Μαρία Κομνηνού, «Τηλεόραση και κινηματογράφος : η διαμάχη για την ηγεμονία στην περίοδο της δικτατορίας 1967-1974», *Η Δικτατορία 1967-1974. Πολιτικές πρακτικές ...*, ό. π., σσ. 174-183.

²⁰⁶ *Προσανατολισμοί*, ό. π., σ. 8.

²⁰⁷ *Προσανατολισμοί*, ό. π., σ. 7.

²⁰⁸ Ό. π., σ. 11.

διπλωματικώτερο, επινοητικώτερο σε φραστικά σχήματα που του επιτρέπουν να εκδηλώνη δια μέσου των γραμμών τι σκέψεις του». ²⁰⁹ Το ίδιο ισχύει και για τη λογοτεχνία, όπως φαίνεται από την απάντηση του Μένη Κουμανταρέα, ο οποίος ισχυρίζεται ότι ο τρόπος άμυνας του δημιουργού «είναι η τακτική της στρουθοκαμήλου. Δηλαδή, να κρύβει το κεφάλι του μέσα στην άμμο, και ν' αφήνει τα πόδια του να μιλάν». ²¹⁰ Επομένως, η αποδοχή της λογοκρισίας ως ενός «έξωθεν» και «από τα άνω» ελέγχου, και δευτερευόντως η ενσωμάτωση των κανόνων του, έχει ως αποτέλεσμα την παραγωγή ενός κωδικοποιημένου και μεταφορικού λόγου, ο οποίος επιτρέπει την αντίδραση στο μηχανισμό της εξουσίας και έχει ως στόχο την κατάργησή του.

Μολονότι, λοιπόν, οι όροι της δημιουργίας τίθενται σε διαφορετικές βάσεις από τους δημιουργούς, κοινή συνισταμένη αποτελεί η παραγωγή πνευματικής δραστηριότητας ως τρόπου αντίδρασης στη λογοκρισία. Σε αυτή τη στάση μπορεί κανείς να ανιχνεύσει το παράδειγμα των λογοτεχνών των *Δεκαοχτώ Κειμένων*, οι οποίοι, στον πρόλογο που προτάσσεται της έκδοσης, τονίζουν με ότι την «πρωτότυπη λογοτεχνική εργασία» επιχειρούν την επαναδιαπραγμάτευση του ρόλου του δημιουργού μέσα στις ιδιαίτερες συνθήκες καταστολής του λόγου. Διαφαίνεται, επομένως, πως το «σπάσιμο της σιωπής» που επιχειρήθηκε τον Ιούλιο του 1970, μπολιάζεται στη συνείδηση μεγάλου μέρους της διανόησης, η οποία οικειοποιείται το σχήμα αυτό ως έναν τρόπο πολιτισμικής αντίστασης.

Όπως είδαμε παραπάνω, το ενιαίο αντιδικτατορικό μέτωπο που συγκροτήθηκε στα πρώτα χρόνια της δικτατορίας, τόσο στο επίπεδο της διανόησης, όσο και στο επίπεδο της πολιτικής φαίνεται να βρίσκονται σε μια άμεση αλληλεπίδραση. Ωστόσο, σε ορισμένες απόψεις που παρουσιάζονται στην έρευνα, παρατηρείται ότι η «πολιτική» διάσταση που λαμβάνει ο αγώνας για τη διεκδίκηση της πνευματικής ελευθερίας, ενισχύεται ακόμα περισσότερο, καθώς συνδέεται αναπόσπαστα με τον αγώνα για την αποκατάσταση του πολιτεύματος και την επιστροφή στη δημοκρατική ομαλότητα. Όπως επισημαίνει ο Γεώργιος Κουμάντος: «Όπου [...] η λογοκρισία είναι ένα από τα γνωρίσματα της ανελευθερίας του καθεστώτος, τότε ο αγώνας για την κατάργηση της λογοκρισίας είναι αχώριστος από τον αγώνα για την καθίδρυση της δημοκρατίας. Τακτικές φάσεις του αγώνα αυτού μπορούν να αποτελέσουν και η συγκάλυψη (για τη διάδοση ορισμένων ιδεών) και η πρόκληση (για την αποκάλυψη

²⁰⁹ Ο. π., σ. 12.

²¹⁰ Ο. π., σ. 10.

της αληθινής ποιότητας του καθεστώτος). Στόχος παραμένει η δημοκρατία». ²¹¹ Όπως φάνηκε και από τη στάση των διανοουμένων κατά τη διάρκεια της επταετίας, ο αγώνας ενάντια στη λογοκρισία υιοθετεί κάθε φορά διαφορετικές μεθόδους· από τη «Σιωπή» στην πρωτότυπη δημιουργία. Ανάμεσα στα νέα χαρακτηριστικά, ωστόσο, που του αποδίδονται από ορισμένους διανοουμένους που συμμετέχουν στην έρευνα των *Προσανατολισμών*, η δημιουργία ως αυτόνομος τρόπος αντίδρασης, δεν εξαντλεί τα όρια της αντίστασης. Για τον Γιώργο Σκούρτη, ο περιορισμός της συζήτησης στο πλαίσιο μιας ελίτ, δεν λύνει το πρόβλημα, αντιθέτως το διαιωνίζει: «Κι έτσι καταλήγουμε να τα λέμε και να τ' ακούμε “μεταξύ” μας, δηλαδή... κουβέντα να γίνεται. Κι όταν οι έρευνες καταλήγουν σε “κουβέντα”, η λογοκρισία κάνει τα “στραβά μάτια”. “Αστους να φωνάζουνε” (Μελετημένα πράγματα)». ²¹² Η μεμονωμένη δράση και η ατομική διαχείριση του ζητήματος δεν συνιστά αποτελεσματική λύση, σύμφωνα με τον Θανάση Παπαγεωργίου: «Μόνο οργανωμένα, σαν μέλος μιας εταιρείας ή συλλόγου ο δημιουργός, που πλήττεται απ' το θεσμό της λογοκρισίας, μπορεί ν' αμυνθεί». ²¹³ Ακριβώς επειδή οι λογοτέχνες αποτελούν έναν κλάδο της κοινωνικής δραστηριότητας, ²¹⁴ η αντίδρασή τους απέναντι στα προβλήματα που απασχολούν το κοινωνικό σύνολο, δεν μπορεί να διαφέρει από την αντίδραση που θα είχε κάθε άλλο μέλος της κοινωνίας. Όπως αναφέρει ο Βασίλης Ραφαηλίδης: «Ο “δημιουργός” μπορεί να αμυνθεί όπως ακριβώς και κάθε διωκόμενος. Πάντως, όχι με γραπτές και προφορικές διαμαρτυρίες». ²¹⁵

Στο νέο στάδιο του κατασταλτικού ελέγχου που εφαρμόζεται από το καθεστώς, η έκφραση του δημόσιου λόγου δεν υπόκειται πια στην προληπτική λογοκρισία, αλλά στην αυτολογοκρισία των εκφραστών του, η οποία, όμως, και πάλι εμμέσως επιβάλλεται από «τα άνω». Για τους λογοτέχνες η τακτική της αυτολογοκρισίας είναι ήδη ενσωματωμένη στη γραφή, καθώς όπως σημειώνει σχετικά και ο Μένης Κουμανταρέας: «Ο δημιουργός διαθέτει ήδη τόσους μηχανισμούς στο υποσυνείδητό του για να λογοκρίνεται ο ίδιος». ²¹⁶ Στο αυταρχικό πλαίσιο, ωστόσο, που διαμορφώνει η δικτατορία, η διαδικασία αυτή δεν εξυπηρετεί αισθητικούς σκοπούς, αλλά εκπορεύεται από το φόβο των κυρώσεων που

²¹¹ *Προσανατολισμοί*, ό. π., σ. 6.

²¹² Ο. π., σ. 9.

²¹³ Ο. π., σ. 8.

²¹⁴ Κώστας Κουλουφάκος, «Λογοτέχνες και δικτατορία», *Η Λέξη*, τχ. 63-64, Απρίλης- Μάης 1987, σ. 413.

²¹⁵ *Προσανατολισμοί*, ό. π., σ. 8.

²¹⁶ Ο. π., σ. 10.

επιβάλλονται από την εξουσία.²¹⁷ Η αυτολογοκρισία, μάλιστα, σύμφωνα με τον Κώστα Μητρόπουλο, συνιστά μια περισσότερο επικίνδυνη μορφή λογοκρισίας, ακριβώς διότι λανθάνει και δεν μπορεί να εντοπιστεί.²¹⁸

Ομαδοποιώντας, λοιπόν, τις απόψεις των διανοουμένων που λαμβάνουν μέρος στην έρευνα, παρατηρείται η διαφορετική τυπολογία των απαντήσεων. Ειδικότερα, από μια μερίδα των συμμετεχόντων υποστηρίζεται εμφατικά η δημιουργία ως άμυνα απέναντι στην καταπίεση του λόγου, είτε με άμεσες αναφορές στο καθεστώς της λογοκρισίας, είτε υιοθετώντας έναν αλληγορικό τρόπο γραφής. Η πρόταξη του λόγου και της γραφής αναδεικνύεται ως βασικός τρόπος αντίστασης από τους συγγραφείς των *Δεκαοχτώ Κειμένων*, προβάλλοντας την ιδέα μιας «λογοτεχνίας που πράττει»,²¹⁹ μέσα από την υιοθέτηση κυρίως του αλληγορικού τρόπου έκφρασης. Παράλληλα, ωστόσο, τονίζεται η ανάγκη της υπέρβασης του πνευματικού γκέτο, το οποίο έχει διαμορφώσει η συνθήκη της λογοκρισίας. Έτσι, ο αγώνας των διανοουμένων για την κατάργηση της λογοκρισίας συνδέεται με τον αγώνα για την κατάργηση της δικτατορίας. Προβάλλονται με αυτόν τον τρόπο στο κατεξοχήν όπλο της διάνοησης, την πνευματική δημιουργία, τα χαρακτηριστικά ενός νέου είδους «πολιτικοποίησης της κουλτούρας».

²¹⁷ Για τον τρόπο με τον οποίο οι πρακτικές διώξεων οδηγούν στην αυτολογοκρισία των συγγραφέων βλ. Eric Alexander Nordby, *Literature and Self – Censorship in a Post – Rushdie World*, A Thesis Presented to the Department of Literature, Area Studies, and European Languages Faculty of Humanities, University of Oslo, May 2015.

²¹⁸ *Προσανατολισμοί*, ό. π., σ. 11.

²¹⁹ Παπανικολάου, ό. π., σ. 452.

3.2 «Μαύρες σελίδες»: οι υλικές αποτυπώσεις της λογοκρισίας

Το ίδιο το περιοδικό ακριβώς λόγω του αντιδικτατορικού του χαρακτήρα αντιμετώπιζει συχνά προσκόμματα στην ελεύθερη διακίνησή του. Ήδη από το δεύτερο τεύχος επιχειρείται η παρέμβαση στον τρόπο λειτουργίας του μέσα από την εκμετάλλευση μιας ειδικής διάταξης του Νόμου περί Τύπου, η οποία αφορά στους δασμούς χαρτιού των εντύπων. Όπως δηλώνεται στο σχετικό δημοσίευμα: «η αρμόδια κρατική υπηρεσία δεν εγκρίνει την ατέλεια εισαγωγικών δασμών του χαρτιού που χρειάζεται για την εκτύπωση του περιοδικού μας. Δε γνωρίζουμε την αιτιολογία, γιατί δε μας κοινοποιήθηκε άμεσα η απόφαση».²²⁰ Όπως εξηγείται στο άρθρο, μολονότι το περιοδικό λόγω του περιεχομένου του ανήκει στην κατηγορία των «ειδικών περιοδικών» και δικαιούται ατέλειας 100%, η κατάταξή του στην κατηγορία «περιοδικών γενικού περιεχομένου» θα του απέδιδε ατέλεια ως 50%, η οποία όμως δίνεται, σύμφωνα με διάταξη του νόμου, σε όσα περιοδικά «κριθή ότι συμβάλλουν ικανώς εις την ανύψωσιν του πνευματικού επιπέδου του αναγνωστικού κοινού» (άρθρο 21 § 1 του Ν.Δ. 346/69). Το περιοδικό αρκείται στην ενημέρωση του κοινού επισημαίνοντας, ωστόσο, δεικτικά: «Προφανώς, εμείς δεν “ανυψώνουμε”. Υπάρχουν, λοιπόν, περιπτώσεις που τα σχόλια περιττεύουν... Γι’ αυτό κι εμείς απλά ενημερώνουμε...».²²¹ Παρατηρείται, λοιπόν, ότι δίπλα στην έννοια της λογοκρισίας, το καθεστώς αναπτύσσει μια σειρά από νομικές διατάξεις, οι οποίες επιτρέπουν μια έμμεση παρέμβαση στον εκδοτικό χώρο. Στην πραγματικότητα, ο έλεγχος των υλικών παραμέτρων της τυποεκδοτικής λειτουργίας στόχο έχει την «εξόντωση» ορισμένων εντύπων, τα οποία αδυνατούν να αντεπεξέλθουν στη διαχείριση των οικονομικών τους. Με αυτόν τον τρόπο η λογοκρισία γίνεται ένας μηχανισμός επιτήρησης που στοχεύει πια όχι στον έλεγχο της παράβασης, αλλά της ίδιας της παραγωγής και κυκλοφορίας του λόγου στο αρχικό του στάδιο, εφαρμόζοντας υλικές μορφές καταναγκασμού της ελευθερίας του Τύπου.

Δραστικότερη παρέμβαση, ωστόσο, θα πρέπει να θεωρηθεί η σύλληψη ενός από τους βασικούς συντελεστές της έκδοσης του περιοδικού, του Περικλή Πάγκαλου,²²² τον Απρίλιο του 1973. Όπως δηλώνεται σε άρθρο της συντακτικής

²²⁰ Προσανατολισμοί, τχ. 2, Μάιος 1972, σ. 5.

²²¹ Ο. π.

²²² Ο Περικλής Πάγκαλος (1942-2002) υπήρξε μέλος της ΟΝΕΚ και της ΕΔΗΝ, ενώ κατά τη διάρκεια των Ιουλιανών συμμετείχε ενεργά στις διαδηλώσεις υπέρ της συνταγματικής νομιμότητας. Ως

ομάδας: «δεν υπήρξε αρμόδια ανακοίνωση για το ποια αρχή τον συνέλαβε, γιατί κατηγορείται, που κρατείται κ.λπ.».²²³ Δεδομένου ότι ο Πάγκαλος, όπως έγινε αργότερα γνωστό, κρατήθηκε στο ΕΑΤ – ΕΣΑ για τρεις μήνες, και στο επόμενο τεύχος του περιοδικού δημοσιεύεται άρθρο σχετικά με τη σύλληψη του, στο οποίο με αφορμή το συγκεκριμένο περιστατικό γίνεται λόγος και για το μεγάλο αριθμό «των χωρίς δίκη αλλά και χωρίς συγκεκριμένη κατηγορία κρατουμένων».²²⁴ Το ίδιο διάστημα, τον Απρίλιο του 1973 συλλαμβάνεται και ο Δ. Ν. Μαρωνίτης, ένας από τους τρεις εκδότες και βασικό μέλος της συντακτικής ομάδας του περιοδικού *Η Συνέχεια*. Η στήλη «Πέτρες και Στίγματα» στην οποία θα δημοσιευόταν το άρθρο του Μαρωνίτη, δημοσιεύει αντί αυτού ένα σχόλιο του περιοδικού:

«Η Συνέχεια είχε προγραμματίσει στη θέση αυτή ένα σημείωμα του Δ. Ν. Μαρωνίτη. Το σημείωμα αυτό δε γράφηκε. Ο Δ. Ν. Μαρωνίτης συνελήφθη στις 10 Απριλίου. Ένα άλλο μέρος της ύλης του περιοδικού, που βρισκόταν στα χαρτιά του, κατασχέθη. [...] Η Συνέχεια ζητάει συγνώμη από τους αναγνώστες της γι' αυτή την ανωμαλία κι εύχεται να ξαναπάρει σύντομα ο Δ. Ν. Μαρωνίτης την υπεύθυνη θέση του στη σύνταξη».²²⁵

Η τακτική αυτή, η δημοσίευση, δηλαδή, ενός τυπογραφικού σχολίου αντί της συνηθισμένης ύλης του περιοδικού, εφαρμόζεται και στους *Προσανατολισμούς*. Ειδικότερα, στο δωδέκατο τεύχος του περιοδικού η συντακτική ομάδα δημοσιεύει το εξής σχόλιο: «Όπως θα διαπιστώσετε λείπουν 4 σελίδες, οι 7, 8, 9 και 10. Δεν πρόκειται για τεχνικό σφάλμα. Θ' αναφέρονταν σ' ορισμένα γεγονότα του μήνα που πέρασε. Όμως – πολλές φορές υπάρχει ένα “όμως” – αποφασίσαμε να μη δημοσιεύσουμε τίποτα. Και να σας κυττάξουμε απ' ευθείας στα μάτια κι όσο μπορούμε με ψηλότερα το μέτωπο, για να ετοιμάσουμε το επόμενο τεύχος μας».²²⁶

πρόεδρος του Κεντρικού Συμβουλίου της ΕΦΕΕ το 1965-1966 είχε προφυλακιστεί στις φυλακές Αβέρωφ με τις κατηγορίες για αντίσταση κατά της αρχής, απείθεια, πρόκληση του κοινού σε διχόνοια και οργάνωση παράνομης συγκέντρωσης της ΕΦΕΕ την 1^η Φεβρουαρίου 1966. Η ενασχόληση με την πολιτική συνεχίζεται μέχρι και τα πρώτα χρόνια της μεταπολίτευσης. Το 1976 έθεσε υποψηφιότητα με το κόμμα ΕΚ – ΝΔ, ενώ υπήρξε ιδρυτικό μέλος της Σοσιαλιστικής Πρωτοβουλίας. Αναλυτικότερα βλ. <http://www.emian.gr/2012/05/periklispagalos/> (τελευταία ανάκτηση 24/4/2018), καθώς και την προσωπική μαρτυρία του Γιάννη Τζανετάκου, «Σκόρπιες σκέψεις για τον Περικλή Πάγκαλο» στο Χάρης Μακρυγιώργος, *Το χαμένο τμήμα. Ιχνηλάτηση Ελληνικής Σοσιαλδημοκρατίας 1972-1990*, Εκδόσεις «Δωδώνη», Αθήνα, 2005. Παρατίθεται στον διαδικτυακό τόπο: <http://toxamenotmhma.blogspot.gr/2012/08/27.html> (τελευταία ανάκτηση 24/4/2018).

²²³ *Προσανατολισμοί*, τχ. 14, Απρίλιος 1973, σ. 5.

²²⁴ *Προσανατολισμοί*, τχ. 15, Μάης 1973, σ. 5.

²²⁵ «Πέτρες και Στίγματα», *Η Συνέχεια*, τχ. 2, Απρίλιος 1973, σ. 50.

²²⁶ *Προσανατολισμοί*, τχ. 12, Μάρτιος 1973, σ. 6.

Με αυτόν τον τρόπο δεν επιλέγεται η ρητή έκφραση της αντίδρασης, αλλά η σιωπή, η οποία, ωστόσο, παράγει ισχυρό λόγο. Στο ίδιο τεύχος η στήλη «Από μήνα... Σε μήνα», η οποία συνήθως αναφέρεται σε γεγονότα της επικαιρότητας, παραμένει κενή, με το σχόλιο «Η “μαύρη” μας σελίδα αυτό το μήνα “εκτάκτως” μένει μαύρη».²²⁷

Στην εκδοτική πρακτική του περιοδικού ενσωματώνεται μια τεχνική του λογοκριτικού μηχανισμού, η οποία υιοθετείται ως ένας τρόπος αντίδρασης απέναντι σε αυτό το μηχανισμό. Οι μαύρες σελίδες και τα τυπωμένα σχόλια παραπέμπουν στις διαγραφές και στα σχόλια των λογοκριτών που βρίσκονται στο αρχείο της Γενικής Γραμματείας Τύπου και Πληροφοριών. Η οπτική αναπαράσταση των μεθόδων της λογοκρισίας δημιουργεί ένα σιωπηρό παιχνίδι με το βλέμμα ανάμεσα στο λογοκριτή και το «θύμα» του, και άμεσο αποδέκτη το αναγνωστικό κοινό.

Μια ακόμη κίνηση του περιοδικού, η οποία εντάσσεται σε αυτό το κλίμα αντίστασης που λαμβάνει χώρα στο επίπεδο του συμβολικού είναι η δημοσίευση τριών ποιημάτων. Πιο συγκεκριμένα, τον Οκτώβριο του 1972, λίγους μήνες μετά το θάνατο του Σεφέρη, το περιοδικό δημοσιεύει το ποίημα «Επί Ασπαλάθων».²²⁸ Πρόκειται για το τελευταίο ποίημα που έγραψε ο ποιητής, και το οποίο δημοσιεύεται σε όλες τις εφημερίδες, που καλύπτουν την είδηση του θανάτου και της κηδείας. Αναδημοσιεύεται, επίσης, στην έκδοση των *Νέων Κειμένων 2*, το Φθινόπωρο του 1971, καθώς και στο αφιέρωμα για τον Σεφέρη από τους πολιτικούς κρατούμενους στο «Τετράδιο '72», το Σεπτέμβριο του 1972. Το ποίημα στα ιστορικά συμφραζόμενα της δικτατορίας αποκτά χαρακτήρα καταγγελίας του καθεστώτος.

Τον επόμενο χρόνο δημοσιεύονται διαδοχικά σε δυο τεύχη το ποίημα του Paul Éluard «Athena»²²⁹ και του Κ. Π. Καβάφη «'Εν Μεγάλη Ἑλληνική Αποικία, 200 π. Χ.».²³⁰ Όπως και στην περίπτωση του ποιήματος «Οι γάτες τ' Ἄη Νικόλα» του Γιώργου Σεφέρη, ο χρόνος γραφής των δύο αυτών ποιημάτων δεν ανήκει, βέβαια, σε αυτή τη συγχρονία. Ειδικότερα, το ποίημα του Éluard, με ημερομηνία γραφής 9 Δεκέμβρη 1944, αναφέρεται στην περίοδο του ελληνικού Εμφυλίου, όταν ο Γάλλος αριστερός ποιητής είχε βρεθεί στο Γράμμο προς συμπαράσταση του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας (ΔΕΣ). Σχετικά με το ποίημα του Καβάφη, γραμμένο το 1928, ο Γιάννης Δάλλας, αναδεικνύοντας τη χρήση της ιστορίας ως ιδιαίτερου στοιχείου της

²²⁷ Η στήλη αυτή μέχρι και το όγδοο τεύχος δημοσιευόταν στην αρχή του κάθε τεύχους και παρέμενε λευκή. Από το ένατο τεύχος, ωστόσο, δημοσιεύεται στο τέλος και ξεχωρίζει καθώς τυπώνεται σε μαύρο χρώμα.

²²⁸ «Από μήνα... Σε μήνα», *Προσανατολισμοί*, τχ. 7, Οκτώβριος 1972, σ. 8.

²²⁹ «Από μήνα... Σε μήνα», *Προσανατολισμοί*, τχ. 13, Απρίλιος 1973, σ. 43.

²³⁰ «Από μήνα... Σε μήνα», *Προσανατολισμοί*, τχ. 14, Μάιος 1973, σ. 41.

ποιητικής του Καβάφη, τονίζει πως πρόκειται για μια απάντηση/παρωδία «στη μεσοπολεμική τάση του εκσυγχρονισμού των αποικιών»,²³¹ φαινόμενο που παρατηρείται ακόμα στις αρχές του εικοστού αιώνα. Το πολιτικό περιεχόμενο των ποιημάτων και το γεγονός ότι συνιστούν ένα σχόλιο για τον τρόπο άσκησης της (καταπιεστικής) εξουσίας, επιτρέπει την αλληγορική χρήση τους μεταδίδοντας ένα κωδικοποιημένο μήνυμα για τη στάση του περιοδικού απέναντι στην αυταρχική διακυβέρνηση των συνταγματαρχών. Μέσα στα ιστορικά και πολιτικά συμφραζόμενα της δικτατορίας τα ποιήματα αποκτούν μια νέα σημασιодότηση. Δίνεται η δυνατότητα μιας διαφορετικής ανάγνωσης, αλλά και χρήσης των λογοτεχνικών κειμένων, τα οποία λειτουργούν ως μέσο παρέμβασης στο δημόσιο λόγο.

Η στήλη «Από μήνα... Σε μήνα» αποκτά μια ξεχωριστή θέση μέσα στην ύλη του περιοδικού και λειτουργεί ως βήμα της συντακτικής ομάδας για έναν πιο άμεσο τρόπο παρέμβασης, ενώ συχνά δηλώνονται οι προβληματισμοί σχετικά με τη στάση που υιοθετείται σε κάθε περίπτωση, που φτάνουν ακόμη και σε ένα είδος αυτοκριτικής. Έτσι, σχετικά με τη «μαύρη» σελίδα και τη δημοσίευση των δύο ποιημάτων, που αναφέραμε, η συντακτική ομάδα γράφει:

«Όσο κι αν προσπάθησε τούτη δώ η στήλη – που ένα μήνα σιώπησε κι άλλους δυο στράφηκε στην αλλοδαπή κι εγχώρια ποίηση – δεν κατάφερε να βρει κείνα τα μπουφονικά στοιχεία, κείνο το κλίμα της ανέμελης BELLE EPOQUE, ώστε να καταλάβει ότι ζούμε σε οπερέττα. Το αντίθετο μάλιστα. Αντιλήφθηκε ότι το διάλειμμα κρατάει πολύ [...] Εύλογα λοιπόν η στήλη βρίσκεται σε αμηχανία».²³²

Από το σχόλιο αυτό γίνεται εμφανής η απουσία ενός οργανωμένου σχεδίου αντίδρασης απέναντι στο καθεστώς. Όπως και στην περίπτωση των διανοουμένων που οργάνωσαν τη στάση της «Σιωπής», και προχώρησαν στη συνέχεια στην υπέρβασή της, έτσι και σε αυτήν την περίπτωση, διαπιστώνεται ότι οι ομάδες που συγκροτούνται για την επίτευξη του κοινού στόχου διαμορφώνουν τις αντιδράσεις τους ανάλογα με τις εκάστοτε συνθήκες. Το περιοδικό υιοθετεί πολλαπλές πρακτικές αντίστασης· άλλοτε επιλέγει τη σιωπή και άλλοτε τα τυπογραφικά σχόλια. Σε κάθε περίπτωση, ωστόσο, δοκιμάζονται τα ίδια τα όρια του λόγου, καθώς εφευρίσκονται νέοι τρόποι έκφρασης της διαμαρτυρίας. Η μεταβαλλόμενη γραμμή που ακολουθεί το περιοδικό στα τρία χρόνια της κυκλοφορίας του καταλήγει προς το τέλος της

²³¹ Γιάννης Δάλλας, *Καβάφης και Ιστορία. Αισθητικές λειτουργίες*, Ερμής, Αθήνα, 1974, σ. 151.

²³² «Από μήνα... Σε μήνα», *Προσανατολισμοί*, τχ. 15, Ιούνιος 1973, σ. 45.

διαδρομής του στην εξής διατύπωση: «Ξέρουμε το Πυθαγόρειο “Χρή σιγᾶν ἢ κρείσσονα σιγῆς λέγειν” (Πρέπει να σιωπᾶς ἢ να λες λόγια ανώτερα απ’ τη σιωπή). Γνωρίζουμε την αξία της σιωπῆς, αλλά θα διακινδυνεύσουμε το δεύτερο σκέλος του ρητού».²³³ Το ρίσκο αυτό, ωστόσο, έχει ως αποτέλεσμα τη διακοπή της κυκλοφορίας του περιοδικού από τη δικτατορία Ιωαννίδη.

Η εφαρμογή της λογοκρισίας, λοιπόν, στο χώρο του εντύπου επιφέρει τα αναμενόμενα για το καθεστώς αποτελέσματα. Σε αυτή την περίπτωση, όμως, η δράση της περιορίζεται στο «παρασκήνιο». Η παρέμβαση στην υλική διάσταση της έντυπης παραγωγής μέσα από τη διαμόρφωση συγκεκριμένων οικονομικών όρων στον εκδοτικό χώρο, συνδέεται άμεσα με την εικόνα που επιχειρεί να προβάλλει το καθεστώς σχετικά με τα διευρυμένα όρια της διακυβέρνησης. Με αυτόν τον τρόπο οι απαγορεύσεις που επιβάλλει ο λογοκριτικός μηχανισμός δεν παρουσιάζονται ως πρακτικές ενός αυθαίρετου αυταρχισμού, αλλά ως νομικά καθορισμένες υποχρεώσεις. Όπως διαπιστώθηκε, βέβαια, οι όροι που επιβάλλονται είναι ακόμα πιο αυστηροί. Παράλληλα, όμως, η λογοκρισία παράγει έναν ορισμένο τύπο «αντιστροφής» του λογοκριτικό ίχνους. Η «οπτικοποίηση» των μεθόδων της λογοκρισίας στην ύλη του περιοδικού, συνιστά μίμηση και ταυτόχρονα παρωδία του αυταρχισμού, με σκοπό την έκφραση της διαμαρτυρίας.

²³³ «σχολιάζοντας...», *Προσανατολισμοί*, τχ. 21, Ιανουάριος 1974, σ. 4.

3.3 Η δίκη του Τραμ: η λογοκρισία ως ηθικο – δικαστικός έλεγχος

Η συνεχής παρέμβαση του καθεστώτος στο χώρο των γραμμάτων και των τεχνών με κύριο στόχο την καταστολή της ελεύθερης πνευματικής δημιουργίας και την παραγωγή ελεγχόμενων καλλιτεχνικών προϊόντων, διαμορφώνει εκ νέου το λογοτεχνικό πεδίο και επαναπροσδιορίζει τον ίδιο τον ρόλο της λογοτεχνικής δημιουργίας και του δημιουργού. Όπως αναδείχθηκε στο δεύτερο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας, «η πρωτότυπη λογοτεχνική εργασία» των διανοουμένων που συνεργάστηκαν στην έκδοση των *Δεκαοχτώ Κειμένων* «δεν είχε απολύτως καμιά ποιοτική ή αξιολογική πρόθεση για την περιοχή της λογοτεχνίας».²³⁴ Η λογοτεχνική παραγωγή, εν γένει, αποκτά μια ιδεολογικά προσανατολισμένη κατεύθυνση, παραμερίζοντας σε μεγάλο βαθμό τις αισθητικές αναζητήσεις και διαφωνίες του παρελθόντος. Το κέντρο βάρους μετατίθεται στην έκφραση των αντιδικτατορικών αισθημάτων με όχημα τη λογοτεχνική παραγωγή, στοιχείο που διατηρείται σε όλη τη διάρκεια της επταετίας. Χαρακτηριστική είναι η έκδοση των τόμων *Κατάθεση '73* και *Κατάθεση '74*, οι οποίοι δημοσιεύονται στα δύο τελευταία χρόνια της δικτατορίας, τον Μάρτιο του 1973 και τον Μάιο του 1974, αντίστοιχα, με υπεύθυνους έκδοσης τον Στεφ. Μπεκατώρο και τον Κώστα Παπαγεωργίου, δίνοντας βήμα σε συγγραφείς της γενιάς του '70.

Στο χώρο των λογοτεχνικών περιοδικών η διακοπή της κυκλοφορίας της *Επιθεώρησης Τέχνης* και των *Εποχών*,²³⁵ δυο περιοδικών που είχαν αποκτήσει μεγάλη αίγλη και συνέβαλαν ουσιαστικά στην καλλιτεχνική κίνηση κατά την προδικτατορική περίοδο, δημιουργεί ένα μεγάλο κενό στο χώρο αυτό. Μολονότι ορισμένα περιοδικά, όπως η *Νέα Εστία*, η *Ευθύνη*, η *Νέα Πορεία* και η *Διαγώνιος*, συνεχίζουν την έκδοσή τους, η προσκόλλησή τους στην παράδοση δεν ακολουθεί το κλίμα που αρχίζει να διαμορφώνεται στις αρχές της δεκαετίας του 1970. Πρόκειται για ένα κλίμα αμφισβήτησης και ανησυχίας, το οποίο αποδίδει με ενάργεια η μαρτυρία του Χρίστου Ζαφείρη: «Εβλεπα [...] νέους φοιτητές, να διαβάζουν με μανία τα νέα βιβλία, να συζητούν ελεύθερα για τις νέες ιδέες που πρότειναν, τα βιβλιοπωλεία να γεμίζουν με

²³⁴ Αργυρίου, «Εισαγωγή», ό. π., σ. 318.

²³⁵ Σχετικά με το περιοδικό βλ. Ευαγγελία Σκούρα, *Το περιοδικό Εποχές (1963-1967): ιδεολογικές αναζητήσεις και πολιτισμός*, Μεταπτυχιακή εργασία, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 2006.

νέες εκδόσεις, οι θαμώνες να αγνοούν τους ασφαλίτες που τους παρακολουθούσαν και να επισκέπτονται τα προοδευτικά βιβλία όπου κουβέντιαζαν χωρίς φόβο και καχυποψία».²³⁶ Η εκδοτική έκρηξη,²³⁷ οι διάφορες πολιτιστικές εκδηλώσεις²³⁸ αλλά και οι μαζικές αντιδικτατορικές διαδηλώσεις με αφορμή την κηδεία του Γιώργου Σεφέρη (22 Σεπτεμβρίου 1971) και νωρίτερα του Γεωργίου Παπανδρέου (3 Νοεμβρίου 1968), οδηγούν στη δημιουργία ομάδων που συγκροτούνται κυρίως από νέους φοιτητές, οι οποίοι διεκδικούν ένα μερίδιο συμμετοχής στην «πολιτιστική αντίσταση» κατά της χούντας, ενώ ταυτόχρονα επιδιώκουν την έκφραση της καλλιτεχνικής τους δημιουργίας. Από μια τέτοια αφετηρία εκκινεί η δημιουργία του περιοδικού *Τραμ, ένα όχημα*. Πρόκειται για ένα περιοδικό που συγκροτείται από μια ομάδα νεαρών φοιτητών της Θεσσαλονίκης, αποδεικνύοντας -μεταξύ άλλων- πως η συμπρωτεύουσα «ήταν, παρά την απόσταση, ισότιμος ακροατής και θεατής των πολιτιστικών δρωμένων της πρωτεύουσας».²³⁹ Βασικοί πυρήνες της ομάδας αυτής, ήταν ο Δημήτρης Καλοκύρης, ο Πάνος Θεοδωρίδης και ο Μίμης Σουλιώτης, οι οποίοι αποτελούν και τη βασική συντακτική ομάδα του περιοδικού τον πρώτο καιρό,²⁴⁰ με εκδότρια τη Μαρώ Καρδάκου.²⁴¹

Το *Τραμ*, λοιπόν, «προήλθε από τη συμπαιγνία μερικών φοιτητών του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης στα τέλη της δεκαετίας του '60. Στη Φιλοσοφική οι περισσότεροι, των θετικών οι άλλοι, λίγο πολύ όλοι έγραφαν· κάποιιο είχαν κιόλας

²³⁶ Ζαφείρης, ό. π., σ. 100.

²³⁷ Για την εκδοτική δραστηριότητα στα χρόνια της δικτατορίας βλ. εδώ, σ. 18.

²³⁸ Χαρακτηριστικές είναι οι δημόσιες εκδηλώσεις της ΕΜΕΠ με πρώτο θέμα «Το γλωσσικό μας πρόβλημα» την 1.11.1971. Δεύτερη εκδήλωση ήταν «η βραδιά Σεφέρη» στις 22.11.1971. Βλ. σχετικά Αργυρίου, ό. π., σσ. 323-324. Σημαντική ήταν, επίσης, η συμβολή του Γερμανικού Ινστιτούτου Γκαίτε που τον Ιανουάριο του 1972 εγκαινιάζει μια σειρά εκδηλώσεων με τίτλο «Από το λογοτεχνικό εργαστήριο» με συμμετοχή συγγραφέων όπως ο Θανάσης Βαλτινός και ο Στρατής Τσίρκας. Βλ. «Ημερολόγιο», *Χρονικό '72. Καλλιτεχνική Πνευματική Ζωή, Σεπτέμβρης '71- Αύγουστος '72*, διεύθυνση – γενική επιμ. Ασάντουρ Μπαχαριάν, Καλλιτεχνικό Πνευματικό Κέντρο Ωρα, Αθήνα, σ. 14.

²³⁹ Ζαφείρης, ό. π., σ. 101. Βασικές εστίες συγκέντρωσης των νέων της Θεσσαλονίκης υπήρξαν ορισμένα βιβλιοπωλεία μεταξύ των οποίων και η «Βιβλιοθήκη», όπου δεσπόζουσα ήταν η παρουσία του Μανόλη Αναγνωστάκη. Αναλυτικότερα βλ. ό. π., σ. 107. Ωστόσο, ο Κωστής Κορνέτης επισημαίνει τη διαφορετική συγκρότηση του φοιτητικού αντιδικτατορικού κινήματος σε Αθήνα και Θεσσαλονίκη, η οποία οφείλεται στα διακριτά γνωρίσματα της κάθε πόλης. Βλ. Κορνέτης, ό. π., σσ. 235-239.

²⁴⁰ Ο Θεοδωρίδης αποχωρεί από τη σύνταξη του περιοδικού στο δεύτερο τεύχος. Ο ίδιος αναφέρει σχετικά: «διάβασα την ύλη του πρώτου και του δεύτερου τεύχους, κι όχι όλη την ύλη απ' ό, τι θυμάμαι [...], αντίρρηση έφερα στο διήγημα του Λιβεριάδη μόνο κι όντως μήπε στο περιοδικό πολύ αργότερα· δεν μ' άρεσαν κι άλλα πράγματα αλλά έβγαλα το σκασμό». Βλ. Πάνος Θεοδωρίδης, «Δήλωση», *Τραμ/ένα όχημα*, Β' διαδρομή, τχ. 10, Σεπτέμβρης 1978, σ. 335.

²⁴¹ Ο Καλοκύρης, ο Σουλιώτης και η Καρδάκου ήταν φοιτητές της Φιλοσοφικής, ενώ ο Θεοδωρίδης της Αρχιτεκτονικής.

δημοσιεύσει».²⁴² Η πρόθεση της σύμπραξης της ομάδας έχει ως βάση της την προβολή της δικής τους πρωτότυπης δημιουργίας, ένα αίτημα που αρχικά εκφράζεται από την παλαιότερη γενιά διανοουμένων ως αντίδραση στο καθεστώς, και το οποίο παρουσιάζεται πια από τους νέους ως ανάγκη έκφρασης των καλλιτεχνικών τους ανησυχιών. Μετά τα πρώτα χρόνια επιβολής της δικτατορίας επέρχεται η συνειδητοποίηση πως η χούντα συνιστά μια πολιτική κατάσταση μέσα στην οποία οι δημιουργοί θα πρέπει να βρουν τον τρόπο να ζουν και να εκφράζονται.

Όπως φαίνεται από τη μεταγενέστερη μαρτυρία του Πάνου Θεοδορίδη οι συζητήσεις είχαν ξεκινήσει από πολύ νωρίς, αποδεικνύοντας πως για μερίδα διανοουμένων η αυταρχική πολιτιστική πολιτική των συνταγματαρχών, δεν λειτούργησε κατασταλτικά για την πνευματική δημιουργία. Αναφέρει σχετικά:

«Με τον Καλοκύρη σκεφτήκαμε αρχές του χειμώνα του '68 να βγει ένα βιβλίο συλλογικό, της παρέας· από ένα διήγημα ο καθένας, αφού ως τότε ήταν ο μόνος με τυπωμένη δουλειά. Είπαμε για δέκα περίπου διηγήματα κι επειδή ήμασταν λιγότεροι προσπαθούσαμε να βρούμε κι άλλους νεαρούς που έγραφαν. Τότε γνωρίσαμε και την Αλέκα [...] Τέλος καλοκαιριού του '71 ο Καλοκύρης, η Αλέκα κι εγώ συναντηθήκαμε στο «Κορφού», στην παραλία κι εκεί μας μίλησε για ένα περιοδικό· ήταν ακριβώς το *Τραμ*· είχε σκεφτεί ακόμα και το σχήμα. Συμφωνήσαμε να ελέγχουμε μαζί την ύλη· την έκδοση έπρεπε να αναλάβει γυναίκα γιατί μάθαμε πως έπρεπε να 'χαμε πάει στο στρατό για να 'χουμε τέτοιο δικαίωμα· ήταν η Μαρώ. Τότε γνώρισα και τον Σουλιώτη στη Δαγκλή».²⁴³

Μέσα από αυτό το «ομαδικό κλίμα» ξεκινάει η έκδοση του *Τραμ* τον τέταρτο χρόνο της δικτατορίας. Η στάση αυτή είναι δηλωτική της διαφοροποίησης που συντελείται στη διάρκεια της χούντας – και ισχύει ως ένα βαθμό και στα χρόνια της μεταπολίτευσης- στο χώρο του λογοτεχνικού περιοδικού σε σχέση με την προδικτατορική περίοδο. «Τα σημερινά λογοτεχνικά περιοδικά είναι περισσότερο προσωπικά, ανοιχτά στις συνεργασίες και πιο ευαίσθητα στα νέα ρεύματα»,²⁴⁴ διακόπτοντας τους δεσμούς (οικονομικούς, ιδεολογικούς) με κομματικά όργανα. Αναδύεται, έτσι, ένα νέο είδος πολιτικοποίησης και επέμβασης στο δημόσιο λόγο, στο οποίο οι διανοούμενοι διεκδικούν μια μεγαλύτερη ελευθερία έκφρασης και

²⁴² Δημήτρης Καλοκύρης, *Νεοελληνικά λογοτεχνικά περιοδικά. (Από την παλιγγενεσία στον παλιμπαιδισμό)*, ύψιλον/βιβλία, Αθήνα, 1995, σ. 51.

²⁴³ Θεοδορίδης, ό. π.

²⁴⁴ Ζεβελάκης, ό. π., σ. 141.

αυτονομίας, δυο στοιχεία που απορρέουν ως ένα βαθμό και από τις διεκδικήσεις του φοιτητικού κινήματος που αναπτύσσεται σε αυτή την περίοδο. Η επίδρασή του στην πνευματική κίνηση μπορεί να θεωρηθεί είτε έμμεση, με την έννοια της δυναμικής παρέμβασης στη δημόσια σφαίρα, είτε άμεση, καθώς πολλοί νέοι διανοούμενοι είχαν λάβει ενεργό συμμετοχή σε αυτό, όπως για παράδειγμα τα μέλη της συντακτικής ομάδας του περιοδικού *Προσανατολισμοί*, που αναφέρθηκε παραπάνω.

Το πρώτο τεύχος του *Τραμ* δημοσιεύεται τον Οκτώβριο του 1971 με έργα νέων λογοτεχνών, ενώ παράλληλα η συντακτική ομάδα αποφασίζει «να μην περιοριστεί στις συνεργασίες της παρέας αλλά να συμπεριληφθούν και γνωστοί συγγραφείς».²⁴⁵ Στην ύλη του περιοδικού περιλαμβάνονται έργα του Οδυσσέα Ελύτη, του Νίκου Γκάτσου, του Ανδρέα Εμπειρικού, του Μίλτου Σαχτούρη και του Κώστα Ταχτσή, αποτυπώνοντας με αυτόν τον τρόπο την πρόθεσή τους να μην αποσχιστούν από την ελληνικό λογοτεχνικό παρελθόν, παρουσιάζοντας τα πιο πρωτοποριακά δείγματά του.

Ενδεικτικό, επίσης, είναι το γεγονός ότι στο πρώτο τεύχος δημοσιεύεται ένα ανέκδοτο ποίημα του Γιώργου Σεφέρη με τίτλο «Έξι ρίμες για δώδεκα μαχαίρια» και συνοδευτικό σχόλιο του Γ. Π. Σαββίδη, ο οποίος μάλιστα είχε παραχωρήσει το ποίημα στο περιοδικό. Η σχέση του Σαββίδη με την ομάδα του *Τραμ* δεν περιορίζεται σε αυτό το γεγονός. Οι περισσότεροι ήταν φοιτητές του στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, ενώ το Μάιο του 1972 δημοσιεύει στο *Βήμα* την επιφυλλίδα «“Τραμ” έναντι στρουθοκαμήλων», με μια θετική κριτική για το περιοδικό. Αναφέρει σχετικά: «Όχημα λογοτεχνικό, λοιπόν, που συμβολίζει [...] την ασυνήθιστη στον τόπο μας αλληλεγγύη της νεώτατης πρωτοπορίας απέναντι στους άξιους πατέρες της. Βασική κινητήρια δύναμή του, ο ενθουσιασμός και προσωπικές θυσίες τριών τελειοφίτων της Φιλοσοφικής Σχολής του Αριστοτελείου».²⁴⁶ Η κυκλοφορία του περιοδικού, αφενός λόγω της ύλης και αφετέρου λόγω της υποστήριξής του από ήδη καταξιωμένες προσωπικότητες των γραμμάτων, συνιστά ένα σημαντικό γεγονός για την πνευματική κίνηση της Θεσσαλονίκης.

Μολονότι το *Τραμ* ήταν ένα αμιγώς λογοτεχνικό περιοδικό, η δημοσίευση ενός ποιήματος του Γιώργου Σεφέρη στο πρώτο τεύχος, δεν μπορεί να θεωρηθεί άνευ πολιτικής σημασίας, δεδομένης της συμβολικής διάστασης που είχε λάβει ο ποιητής στη δημόσια συνείδηση με την αντιδικτατορική του δράση. Την άποψη αυτή ενισχύει το γεγονός ότι για τη δημοσίευση του ποιήματος του Σεφέρη, το ποίημα του

²⁴⁵ Καλοκύρης, ό. π., σ. 53.

²⁴⁶ Γ. Π. Σαββίδη, «“Τραμ” έναντι στρουθοκαμήλων», *Το Βήμα*, 20.5.1972.

Οδυσσέα Ελύτη «Θάνατος και Ανάστασις του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου» μετατίθεται στο δεύτερο τεύχος.²⁴⁷ Η αντίσταση απέναντι στη δικτατορία λαμβάνει και πάλι μια νέα παράμετρο. Για να χρησιμοποιήσουμε τα λόγια του Σαββίδη: «Σωστή πολιτική [...] όταν δεν είσαι πολιτικός [...] είναι, πιστεύω, να προσπαθείς να κάνεις, προπαντός, τίμια τη δουλειά σου. [...] Όσο μπορείς –και σε πείσμα κάθε πίεσης και καταδρομής από όσους επιδιώκουν να σε αναγκάσουν να υπηρετήσεις παρά φύση τους “δικούς μας σκοπούς”, εκείνους δηλαδή που οι ίδιοι δεν είναι φυσικά σε θέση να τους εκπληρώσουν αυτοδύναμα».²⁴⁸

Μια τέτοια προσπάθεια επιβολής και ελέγχου του περιοδικού επιχειρείται με αφορμή το διπλό τεύχος 3/4, το οποίο δημοσιεύεται το Φεβρουάριο του 1972. Μολονότι το καθεστώς βρίσκεται στο στάδιο της «φιλελευθεροποίησης» και η προληπτική λογοκρισία έχει αρθεί, οι επιτροπές λογοκρισίας συνεχίζουν τη δράση τους και τον έλεγχο του Τύπου και της λογοτεχνικής παραγωγής. Στο «ψαλίδι» του λογοκριτή εμπίπτει το διήγημα του Θάνου Λιβεριάδη «Το όνειρο» και το ποίημα του Ηλία Πετρόπουλου «Σώμα», για το άσεμνο περιεχόμενό τους. Ως αποτέλεσμα: «ο Προϊστάμενος της Εισαγγελίας Πρωτοδικών ήσκησε ποινική δίωξη κατά της κ. Μ. Καρδάκου, εκδότριας του λογοτεχνικού περιοδικού *Τραμ*, του διευθυντού συντάξεως του ίδιου περιοδικού κ. Δημ. Καλοκύρη καθώς και δύο συγγραφέων για παράβαση του νέου νόμου “περί Τύπου”».²⁴⁹

Η λογοτεχνία βρίσκεται για ακόμη μια φορά στο εδώλιο. Όπως είδαμε, στα πρώτα χρόνια της δικτατορίας σε δίκη για παράβαση του νόμου περί ασέμων είχε οδηγηθεί ο Μένης Κουμανταρέας για *Το Αρμένισμα*, αλλά και ο Ηλίας Πετρόπουλος - τότε για το βιβλίο του *Ρεμπέτικα Τραγούδια*. Οι δίκες περί ασέμων αποτελούν τον τρόπο αντιμετώπισης του καθεστώτος απέναντι σε ό, τι προσκρούει στην «ελληνοχριστιανική ηθική», η οποία ανάγεται σε κεντρικό σημείο της ρητορικής του και προβάλλεται με κάθε αφορμή. Διαβάζουμε, για παράδειγμα, στα *Αστυνομικά Χρονικά*, τη μηνιαία επιθεώρηση του αστυνομικού σώματος:

«Εις το έγκλημα φθάνομεν εκ της διαφθοράς και η διαφθορά εκδηλούται πολλάκις δια του περιεχομένου θεατρικών, κινηματογραφικών και φιλολογικών έργων, [...] έργα ου μόνον στερούνται ευεργετικής επιδράσεως επί του κοινού, αλλά τουναντίον και επιδρούν επιβλαβώς, ιδιαιτέρως επί του χαρακτήρος των ανηλίκων. [...] Τον κίνδυνον εκ των

²⁴⁷ Καλοκύρης, ό. π.

²⁴⁸ Σαββίδη, ό. π.

²⁴⁹ Εφ. *Θεσσαλονίκη*, 6.5.1972. Παρατίθεται στο Καλοκύρης, ό. π., σ. 61.

ασέμων θεαμάτων και δημοσιευμάτων διέγνωσεν εγκαίρως η Πολιτεία και εθέσπισε προληπτικές και άλλας διατάξεις [...] επίσης δε [ασκεί] και έλεγchon των κυκλοφορούντων εντύπων έργων και μυθιστορημάτων». ²⁵⁰

Στην περίπτωση του *Τραμ*, ωστόσο, το τεύχος 3/4 ανάγεται σε «επίμαχο» τεύχος, αν και, όπως αναφέρει μεταγενέστερα ο Δημήτρης Καλοκύρης: «Η αλήθεια είναι πως δεν περιμέναμε να γίνει μήνυση για το 3-4. Το τεύχος 5 είχε αιχμηρότερα κείμενα, όπως το *Ξεσκάτωμα* του Γ. Ιωάννου· αυτό ήταν οπωσδήποτε πιο αθυρόστομο από το *Σώμα*. Ακόμη συμπεριλαμβανόταν ένα κείμενο της Κωστούλας Μητροπούλου, που ήταν εμφανώς αντιστασιακού περιεχομένου». ²⁵¹ Η μαρτυρία αυτή αποδεικνύει, παράλληλα, πως το περιοδικό παρά τη λογοτεχνική του στόχευση και το γεγονός ότι «αρνείται, σιωπηρά, να κάνει λαθρεμπόριο “ιδεών”», ²⁵² υιοθετεί μια κριτική στάση απέναντι στο καθεστώς. Ο Γιώργος Ζεβελάκης, μάλιστα, κατατάσσει το *Τραμ* στην κατηγορία των περιοδικών «που δε συμπορεύτηκαν αλλά και δεν ήρθαν ευθέως αντιμέτωπα με τη δικτατορία. Βέβαια στις σελίδες ορισμένων εξ αυτών φαίνεται να παίζεται συχνά ένας κλεφτοπόλεμος υπονόμησης των ανελεύθερων στερεοτύπων». ²⁵³ Μπορεί, λοιπόν, τα μέλη του περιοδικού να μην ανήκαν σε κάποια πολιτική αντιστασιακή οργάνωση και η ύλη του να μην περιλαμβάνει κείμενα άμεσης κριτικής στο καθεστώς, η δημοσίευση, ωστόσο, συγκεκριμένων κειμένων, μεταφράσεων και εν γένει η αισθητική που προβάλλει το περιοδικό, έρχονται σε αντίθεση με την «πολιτική» των συνταγματαρχών.

Υπό αυτό το πρίσμα θα πρέπει να αναλυθεί και η δίκη του *Τραμ*. ²⁵⁴ Όπως σημειώνει και ο Δημήτρης Καλοκύρης: «Για να αποφευχθεί η πολιτική φόρτιση, επιστρατεύθηκε η πρόθυμη εκκλησιαστική – και παρεκκλησιαστική- πρωτοβουλία και, με πρόσχημα την κλυδωνιζόμενη ηθική των ελληνοπαίδων και την αιδώ των χριστεπώνυμων Αργείων, οδήγησε την υπόθεση [...] κατευθείαν στα ποινικά δικαστήρια». ²⁵⁵ Η «εκκλησιαστική πρωτοβουλία», στην οποία αναφέρεται ο Καλοκύρης, παρουσιάζεται «μάχιμη» στη δίκη που διεξάγεται στις 15 Ιουνίου 1972

²⁵⁰ «Θέατρον – Κινηματογράφος – Άσεμνα θεάματα και δημοσιεύματα γενικώς – Τυχηρά παίγνια και η επίδραση των επί της εγκληματικότητας», *Αστυνομικά Χρονικά*, έτος ΚΑ', τχ. 444, Μάιος 1973, σ. 197.

²⁵¹ «Η δίκη του τραμ. (Αποσπάσματα από συζήτηση του Δημήτρη Καλοκύρη με τον Κ. Μαυρουδή», *Το Δέντρο*, τχ. 17-18, Δεκέμβριος 1985- Ιανουάριος 1986, σ. 49.

²⁵² Σαββίδης, ό. π.

²⁵³ Ζεβελάκης, ό. π., σ. 139.

²⁵⁴ Οι πληροφορίες σχετικά με τη δίκη αντλούνται από την εφ. *Μακεδονία*, από τα φύλλα με ημερομηνία 16.6.1972 και 10.11. 1972.

²⁵⁵ Καλοκύρης, *Νεοελληνικά...*, ό. π., σ. 55.

από το τριμελές πλημμελειοδικείο Θεσσαλονίκης,²⁵⁶ και κατόπιν στις 9 Νοεμβρίου από το εφετείο, ύστερα από την έφεση που άσκησαν τα μέλη του περιοδικού.²⁵⁷ Και οι τέσσερις μάρτυρες κατηγορίας είχαν ισχυρούς δεσμούς με το εκκλησιαστικό περιβάλλον. Πιο συγκεκριμένα, το κατηγορητήριο αποτελείται από τον ιερέα και γραμματέα της μητρόπολης Κ. Παπαγιάννη, τον αρχιμανδρίτη Γρ. Μιχαηλίδη, τον Ναπ. Παπασταύρου, γραμματέα της «Χριστιανικής οργανώσεως γονέων Θεσσαλονίκης» και διευθυντή δημοτικού σχολείου της Μακεδονικής Εκπαιδευτικής Εταιρείας, η οποία ανήκε στην αρμοδιότητα του μητροπολίτη, και τέλος τον Αλκιβιάδη Τζούφη, πρόεδρο της «Ενώσεως γονέων η Χριστιανική Αγωγή» και συνταξιούχο συμβολαιογράφο. Ήδη η σύσταση του κατηγορητηρίου δηλώνει το «ηθικοπλαστικό επίχρισμα»²⁵⁸ το οποίο επρόκειτο να έχει η δίκη. Όπως παρατηρεί σχετικά ο Michel Foucault, ανάμεσα στους τρόπους, με τους οποίους οι ομάδες που σχετίζονται άμεσα ή έμμεσα με ένα θρησκευτικό περιβάλλον, επιχειρούν τον κοινωνικό έλεγχο και τη διατήρηση της ηθικής τάξης, εντάσσεται και η «προσφυγή στα δικαστήρια, υποβολή καταγγελιών, άσκηση μηνύσεων και διώξεων».²⁵⁹ Σε αυτή την περίπτωση, η επιχειρούμενη «σύζευξη ηθικότητας και νομιμότητας»,²⁶⁰ προσδίδει στο «θεσμό» της λογοκρισίας νέα χαρακτηριστικά. Πιο συγκεκριμένα, η λογοκρισία καθίσταται ένα μέσο επιβολής της εξουσίας, το οποίο, όμως, δεν υιοθετείται πια μόνο από τον κρατικό μηχανισμό, αλλά και από άλλες κοινωνικές ομάδες που διεκδικούν έναν παρεμβατικό ρόλο στα ζητήματα της δημόσιας σφαίρας.

Οι καταθέσεις και των τεσσάρων μαρτύρων κατηγορίας είναι δηλωτικές της ηθικοπλαστικής στόχευσης που αποδίδουν στην τέχνη. Μολονότι η αναρμοδιότητα²⁶¹ γύρω από ζητήματα τέχνης δηλώνεται και από τους ίδιους, σύμφωνα με τον Κ. Παπαγιάννη σκοπός της τέχνης είναι «η περιγραφή και ανάδειξη του καλού και του ωραίου και η πνευματική και ψυχική εξύψωση του ανθρώπου», προσθέτοντας ότι κάθε καλλιτέχνημα «πρέπει να εξυπηρετεί ηθικούς σκοπούς». Στην ίδια κατεύθυνση,

²⁵⁶ Η απόφαση επιβάλλει πεντάμηνη φυλάκιση και χρηματική ποινή 4.000 δρχ. στη Μαρώ Καρδάκου και τον Δημήτρη Καλοκύρη, και επτάμηνη φυλάκιση και χρηματική ποινή 5.000 δρχ. στον Θάνο Λιβεριάδη και τον Ηλία Πετρόπουλο.

²⁵⁷ Από το εφετείο αθρώνεται ο Θάνος Λιβεριάδης, ενώ για τον Ηλία Πετρόπουλο ισχύει η πρωτόδικη απόφαση, λόγω απουσίας από τη διαδικασία. Για τους Καρδάκου και Καλοκύρη η ποινή μειώνεται σε δύο μήνες φυλάκιση και χρηματική ποινή 3.000 δρχ. έκαστος.

²⁵⁸ Καλοκύρης, ό. π.

²⁵⁹ Foucault, ό. π., σ. 97.

²⁶⁰ Ό. π.

²⁶¹ Το γεγονός της μη συνάφειας με ζητήματα τέχνης επισημαίνεται και από το δικηγόρο της υπεράσπισης, ο οποίος αναφέρει σχετικά: «Δεν είναι δυνατόν να κρίνει ο μάρτυς περί του αν τα δημοσιεύματα είναι άσεμνα ή όχι, εφ' όσον δεν δύναται να καθορίσει εάν αυτά είναι έργα τέχνης ή μη».

ο Ναπ. Παπασταύρου επισημαίνει πως «η τέχνη πρέπει να προάγει το σωστό και το ωραίο», ενώ «οι μεγάλοι μύσται της τέχνης αποβλέπουν εις την ηθικήν καλλιέργειαν του ανθρώπου». Στους μεγάλους μύστες, όμως, φαίνεται πως δεν συμπεριλαμβάνεται ο Αριστοφάνης, ο οποίος σύμφωνα με τον Κ. Παπαγιάννη θα έπρεπε να απαγορευτεί.

Σχετικά με τα δύο κείμενα του *Τραμ* υποστήριξαν πως δεν πρόκειται για έργα τέχνης, αλλά αντίθετα ότι προσβάλλουν τη «δημοσία αιδώ» και μέσα από αυτά, όπως αναφέρει ο Τζούφης, «γίνεται προσπάθεια να διεγερθή η γενετήσια ορμή των νέων», εντάσσοντάς τα με αυτόν τον τρόπο στην κατηγορία των πορνογραφημάτων. Επισημαίνουν, ακόμη, πως η ανάγνωσή τους τούς προκάλεσε «αηδία», «αποτροπιασμό», ακόμη και «φρικίασιν». Αναδύεται, επίσης, ο φόβος για τις επιβλαβείς συνέπειες που μπορεί να έχουν κυρίως στη νεολαία, καθώς σύμφωνα με τον Ναπ. Παπασταύρου, το περιοδικό εν γένει «παρασύρει τη νεότητα προς την αμαρτία και προξενεί ντροπή, σε όποιον το ανοίξει». Τα συναισθήματα αυτά είναι δηλωτικά της συνθήκης του «ηθικού πανικού», στην οποία περιέρχεται μια κοινωνία σε περιόδους κρίσης και πολιτικών -ή άλλων- μετασχηματισμών, και κατά την οποία η συμπεριφορά ορισμένων μελών της, συνιστά απειλή για την ίδια τη «σύσταση και τη δομή του κοινωνικού σώματος».²⁶² Μέσα στο αυστηρό πλαίσιο που διαμορφώνει το καθεστώς της λογοκρισίας κατά τη διάρκεια της Χούντας, η λογοτεχνία και ιδίως οι αναπαραστάσεις του σώματος και της σεξουαλικότητας πυροδοτούν τον ηθικό πανικό. Όπως παρατηρεί ο Stanley Cohen, στη σχετική μελέτη του, γεγονότα μικρότερης σημασίας λαμβάνουν τα χαρακτηριστικά διογκωμένης και αναντίστοιχης -με την πραγματική τους αξία- απειλής.²⁶³ Η άποψη αυτή επιβεβαιώνεται πλήρως στην περίπτωση της δίωξης του *Τραμ*, αν λάβει κανείς υπόψη το κλίμα ελευθεριότητας που επικρατεί σε όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του '60. Όπως επισημαίνει σχετικά και ο Δημήτρης Καλοκύρης, «το περιοδικό διώχθηκε ως φορέας περίπου της ανηθικότητας, σε μια εποχή βέβαια που άνθιζε ο “πορνογραφικός” κινηματογράφος στις συνοικιακές αίθουσες και τα περίπτερα έβριθαν από εισαγόμενα ηδονοβλεπτικά έντυπα».²⁶⁴

Ανάμεσα στους τρόπους αντιμετώπισης της «ηθικής χαλαρότητας» στην οποία θεωρείται ότι έχει περιέλθει ένα μέρος του κοινωνικού συνόλου, είναι η

²⁶² Erich Goode and Nachman Ben – Yehunda, *Moral panics. The Social Construction of Deviance*, Blackwell, Oxford UK & Cambridge USA, 1994, p. 31.

²⁶³ Stanley Cohen, *Folk Devils and Moral Panics. Creation of the Mods and Rockers*, Routledge, London and New York, ³2002, p. vii.

²⁶⁴ Καλοκύρης, ό. π., σ. 56.

καταγγελία, αλλά και η αναβίωση παραδοσιακών αξιών.²⁶⁵ Ακριβώς επειδή ο κοινωνικός έλεγχος ασκείται μέσα από τη δικαστική αρχή, ο «ηθικός πανικός», ως ένα κοινωνικό φαινόμενο, επικυρώνεται ακόμα περισσότερο απ' ότι αν γινόταν μια «απλή επανάληψη»²⁶⁶ των διατυπώσεων περί ηθικής κρίσης από άλλους φορείς. Από την άλλη πλευρά, παρατηρείται ότι κεντρική στόχευση των μαρτύρων κατηγορίας αποτελεί η υπενθύμιση των αξιών που διέπουν το «ελληνοχριστιανικό έθνος». Όπως τονίζει ο Αλκιβιάδης Τζούφης, «ζούμε σ' ένα χριστιανικό κράτος και πρέπει να προβάλλουμε τα ιδανικά της πατρίδος και της πίστεως και η μόνη ηθική είναι η χριστιανική». Μέσα από το λόγο της θρησκείας επιχειρείται, επομένως, η διαφύλαξη και ο επαναπροσδιορισμός της παράδοσης,²⁶⁷ ενώ παράλληλα δηλώνεται η αντίθεση με τις πολιτισμικές αλλαγές που επιφέρει η δεκαετία του '60. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι ο Τζούφης στην κατάθεσή του δηλώνει υπέρ της κατάργησης του φεστιβάλ τραγουδιού και κινηματογράφου της Θεσσαλονίκης, ενώ αντιτίθεται και στα μεικτά μπάνια.

Πέρα από την επιχειρούμενη συντηρητικοποίηση της κοινωνίας, διαπιστώνει κανείς, μέσα από τη σύζευξη της ηθικολογίας και της ποινικής καταστολής, η οποία αναφέρθηκε παραπάνω, πως η λογοκρισία δεν αποτελεί μόνο ένα μέσο επιβολής του κρατικού αυταρχισμού, αλλά γίνεται «βασικός φορέας ηθικότητας»,²⁶⁸ με βάση τις συμβολικές αξίες του καθεστώτος. Εξετάζοντας τη συγκρότηση του κατηγορητηρίου, παρατηρείται ότι η λογοκρισία, σε ένα νέο αναβαθμό, μεταβάλλεται σε «μια επιτήρηση που επιχειρεί να ηθικοποιήσει την ποινή και να την περιβάλλει με μια ηθική ατμόσφαιρα».²⁶⁹ Όπως φαίνεται από την κατάθεση του αρχιμανδρίτη Μιχαηλίδη, η ποινική δίωξη των μελών του *Τραμ* αποβάλλει ως ένα βαθμό την τιμωρητική διάσταση της ποινής. Αναφέρει σχετικά: «Θα λυπηθώ, όμως, αν δω στη φυλακή αυτά τα παιδιά και ακούσω το παράπονό τους, ότι οι παπάδες τα έβαλαν στη φυλακή». Η λογοκρισία συνδέεται και πάλι με το σωφρονισμό και την αναμόρφωση, καθώς μέσω της δίωξης του περιοδικού, επιχειρείται να διαχυθεί σε όλες τις δομές και εκφάνσεις της καθημερινής ζωής, με σκοπό την καταπολέμηση των προϋποθέσεων που οδηγούν σε τέτοιες εκδοτικές κινήσεις. Αναφέρει και πάλι ο

²⁶⁵ Goode, Ben – Yehunda, ό. π.

²⁶⁶ Cohen, ό. π., p. xx.

²⁶⁷ Σχετικά με τις διαφορετικές σημασιοδοτήσεις που λαμβάνει ο όρος στη νεώτερη εποχή βλ. Eric Hobsbawm – Terence Ranger (επιμ.), *Η επινόηση της παράδοσης*, μτφ. Θανάσης Αθανασίου, Θεμέλιο, Αθήνα, 2004.

²⁶⁸ Foucault, ό. π., σ. 105.

²⁶⁹ Ό. π., σ. 102.

αρχιμανδρίτης: «Όταν με κάλεσαν [...] σαν μάρτυρα ήρθα μετά χαράς γιατί σκέφθηκα ότι θα ακουστή η φωνή μας. Νόμιζα ότι κατηγογέλοντο όλα τα εκμαυλιστικά και ηθικώς επιζήμια περιοδικά που κυκλοφορούν. Όταν όμως είδα να δικάζεται μόνο το “Τραμ” είπα πιάσαμε την ουρά και αφήσαμε το κεφάλι και το σώμα».

Από την άλλη πλευρά, για την υπεράσπιση του περιοδικού και των μελών του επιστρατεύθηκαν πολλοί πανεπιστημιακοί και λογοτέχνες.²⁷⁰ Χαρακτηριστικό είναι το σχόλιο του εισαγγελέα μετά το τέλος της πρώτης δίκης, ο οποίος ανέφερε ότι «για πρώτη φορά στην καριέρα του ως εισαγγελικού λειτουργού πέρασαν τόσο καθηγηταί πανεπιστημίου» και πρόσθεσε ότι «θα ήθελε να παρελούν οι πνευματικοί άνθρωποι και από άλλες δίκες». Η δίκη λαμβάνει ιδιαίτερη σημασία για το χώρο των διανοουμένων και μπορεί να υποστηριχθεί πως η υπεράσπισή τους δεν περιορίζεται μονάχα στο μεμονωμένο περιστατικό της δίκης των μελών του περιοδικού, αλλά συνιστά μια δημόσια υπεράσπιση του δικαιώματος της ελεύθερης έκφρασης και δημιουργίας. Εξάλλου, το κλίμα υποστήριξης ξεφεύγει από την αίθουσα του δικαστηρίου και αποκτά μεγαλύτερο εύρος. Ενδεικτικά αναφέρεται το τηλεγράφημα του Ανδρέα Εμπειρικού προς τον Δημήτρη Καλοκύρη, όπου γράφει: «ΠΑΡΑΚΟΛΟΥΘΩ ΜΕ ΜΕΓΑΛΗΝ ΣΥΜΠΑΘΕΙΑΝ ΔΙΚΗΝ ΤΡΑΜ ΕΥΧΟΜΕΝΟΣ ΘΕΡΜΩΣ ΠΛΗΡΗ ΑΘΩΩΣΙΝ – ΜΕ ΑΓΑΠΗ ΑΝΔΡΕΑΣ ΕΜΠΕΡΙΚΟΣ».²⁷¹

Στο σύνολό τους οι μάρτυρες υπεράσπισης τονίζουν πως τα επίμαχα κείμενα αποτελούν λογοτεχνήματα, τα οποία δεν προσβάλλουν τη «δημοσία αιδώ», μεταξύ άλλων, διότι, όπως αναφέρει ο Ι. Ξηροτύρης: «οι περί ηθικής αντιλήψεις έχουν αλλάξει στη σημερινή εποχή, κάτω από την επίδραση του τεχνικού πολιτισμού. Σήμερα [...] ζούμε σε κοινωνίες ανοχής». Επομένως τέτοια κείμενα μπορούν να σκανδαλίζουν εντεταλμένους και στρατευμένους ανθρώπους, καταθέτει ο Κ. Μουτσόπουλος. Επιχειρείται με αυτόν τον τρόπο να καταδειχθεί ότι οι κατηγορίες στοιχειοθετούνται στη βάση ενός συντηρητισμού, ο οποίος αφενός δε συνάδει με τη συγχρονία της εποχής, και αφετέρου δεν έχει σαφή κριτήρια εφαρμογής, δεδομένου ότι, όπως αναφέρει ο Ν. Πλάτων: «στα μουσεία και σε παληές βυζαντινές εκκλησίες

²⁷⁰ Πρόκειται για τους Ιωάννη Ξηροτύρη της Βιομηχανικής σχολής, Γ. Π. Σαββίδη, Κάρολο Μητσάκη, Νικόλαο Πλάτων της Φιλοσοφικής, Νίκο Μουτσόπουλο και Χαράλαμπο Μπούρα της Πολυτεχνικής, καθώς και για τους λογοτέχνες Γιώργο Θέμελη και Τάκη Βαρβιτσιώτη.

²⁷¹ Παρατίθεται στο διαδικτυακό τόπο <http://www.dimitriskalokyris.com/periodiko-tram> (τελευταία ανάκτηση 29/4/2018).

παριστώνται πλήρεις σεξουαλικές σκηνές χωρίς να σοκάρουν κανένα», ενώ σύμφωνα με τον Χαρ. Μπούρα: «μερικά έργα του Παπαδιαμάντη είναι τολμηρότερα από τα δημοσιευθέντα στο “τραμ”». Η επιλεκτική αυτή εφαρμογή της ηθικής εγείρει και πάλι ορισμένους προβληματισμούς σχετικά με την «πολιτική» στόχευση της δίκης.

Η διαφορά ανάμεσα στο έργο τέχνης, «που εκφράζει τα βιώματα του δημιουργού του και περιέχει ένα μήνυμα, από το πορνογράφημα που αποσκοπεί στην πρόκληση σεξουαλικού ερεθισμού», επισημαίνεται από τον Γ. Θέμελη, ο οποίος σαφώς κατατάσσει τα δύο κείμενα στην πρώτη κατηγορία.²⁷² Συμπληρώνοντας την κατάθεσή του, έπειτα από ερώτηση του εισαγγελέα, για το τι λόγο είχαν να δημοσιευθούν, απαντά: «Κατ’ αρχήν, ο συγγραφέας γράφει για να λυτρωθή από τα βιώματα και τα πλέγματά του. Το δημοσιεύει για να λυτρωθούν και αυτοί που θα το διαβάσουν», τονίζοντας πως ειδικά στο «Όνειρο» του Λιβεριάδη υπάρχει ηθικό δίδαγμα, «για όσους αντιληφθούν το διήγημα». Στην ερώτηση για το αν έχουν βλαπτική επίδραση σε όσους δεν μπορούν να τα αντιληφθούν, θέτει το ρητορικό ερώτημα: «Εν ονόματι των ανθρώπων αυτών, πρέπει να σταματήσουμε τη λογοτεχνία;». Ο κίνδυνος της οπισθοδρόμησης που ελλοχεύει από τέτοιες πρακτικές δίωξης της πνευματικής δημιουργίας, επισημαίνεται και από τον Γ. Π. Σαββίδη: «αν φθάσωμεν στο ερώτημα πώς θα διαβάσουν τα κείμενα τα παιδιά μας, θα υποχρεώσωμεν τους λογοτέχνες μας να γράφουν μόνο παιδικά βιβλία». Στο σημείο αυτό παρατηρείται ότι η συγκεκριμένη καταδίκη αποτελεί αφορμή προκειμένου να τεθεί ευρύτερα το ζήτημα του ελέγχου της πνευματικής δημιουργίας, γεγονός που συνιστά μια έμμεση αναφορά στο καταπιεστικό πλαίσιο που είχε διαμορφωθεί κατά τη διάρκεια της επταετίας και υπαγόρευε την παραγωγή πολιτιστικών προϊόντων με βάση το δόγμα της «ελληνοχριστιανικής ηθικής».

Ειδικότερα αναφορικά με το *Τραμ* ο Σαββίδης, ο οποίος και πριν από την δίκη είχε δηλώσει την υποστήριξή του στο εγχείρημα της ομάδας των νέων φοιτητών από τη Θεσσαλονίκη, αναφέρει πως «δεν είναι ένα σύνηθες λογοτεχνικό περιοδικό. Είναι

²⁷² Λογοτεχνικά κείμενα και έργα τέχνης τα οποία κατατάσσονται στην κατηγορία των πορνογραφημάτων, γίνονται συχνά αντικείμενο λογοκρισίας. Για τη συζήτηση περί πορνογραφίας και λογοκρισίας με παράδειγμα τη γαλλική λογοτεχνία στη διάρκεια του εικοστού αιώνα βλ. John Phillips, *Forbidden Fictions. Pornography and Censorship in Twentieth – Century French Literature*, Pluto Press, London – Sterling, Virginia, 1999. Στην ελληνική πραγματικότητα στα πρώτα χρόνια της μεταπολίτευσης (1975), μεγάλο θόρυβο είχε προκαλέσει η προβολή της ταινίας *Εμμανουέλα*, βασισμένη στο ομώνυμο γαλλικό μυθιστόρημα της Εμμανουέλ Αρσάν. Οι διανομείς της ταινίας και οι υπεύθυνοι των κινηματογράφων στους οποίους προβαλλόταν η ταινία, οδηγούνται σε δίκη και τελικά η ταινία χαρακτηρίζεται ως «άσεμνη». Βλ. αναλυτικότερα, Κώστας Κατσάπης, «“Θα κλάψουν γυναίκες εξαιτίας της”»: Η περίπτωση της ταινίας Εμμανουέλα στη συγκυρία της Μεταπολίτευσης», *Η λογοκρισία στην Ελλάδα*, ό. π., σσ. 433-51.

πειραματικό περιοδικό. [...] Μέσα απ’ αυτό οι άνθρωποι που το έγραφαν πειραματίζονταν στη μορφή και το περιεχόμενο της τέχνης». Ακριβώς λόγω αυτού του πειραματικού χαρακτήρα και του ειδικού κοινού στο οποίο απευθυνόταν το περιοδικό, η έκταση που έλαβε η υπόθεση με αποκορύφωμα τη διεξαγωγή μιας δίκης παρουσιάζει μια αναντιστοιχία σε σχέση με τις αντιδράσεις που προκλήθηκαν. Όπως αναφέρει στην κατάθεσή του ο Ι. Ξηροτύρης: «το περιοδικό “Τραμ”, το αγοράζουν μόνο οι έχοντες λογοτεχνικά ενδιαφέροντα και δεν είναι δυνατόν να κυκλοφορήσει στο πλατύ κοινό και για άλλους λόγους, αλλά και γιατί τυπωνόταν σε 200 αντίτυπα». Η διαφορετικότητα της καλλιτεχνικής δημιουργίας δε συμβαδίζει με το κοινό αίσθημα περί τέχνης, αλλά αυτό συνιστά στοιχείο προόδου μιας κοινωνίας και δεν μπορεί να είναι ποινικά δικάσιμο.

Μεταξύ των επιχειρημάτων της υπεράσπισης γίνεται αναφορά και στην ταυτότητα των μελών του περιοδικού, με τον Ν. Μουτσόπουλο να δηλώνει πως: «Τα παιδιά που κάθονται στο εδώλιο είναι αντιπροσωπευτικά της αστικής κοινωνίας και δεν θα κερδίσουμε τίποτα με τέτοια μεταχείριση». Το γεγονός ότι πρόκειται για μια ομάδα νέων χωρίς κάποια κομματική στράτευση που διώκονται για τις απόψεις τους εγείρει το δημόσιο αίσθημα, με αποτέλεσμα η δίκη να μεταβάλλεται σε ένα δημόσιο θέαμα με αντιδικτατορικό χαρακτήρα.²⁷³ Όπως επισημαίνει ο Δημήτρης Καλοκύρης στη συνέντευξή του στον Κώστα Μαυρουδή: «Κατά τη διάρκεια της δίκης δημιουργήθηκε ένα μοναδικό κλίμα συμπαραστάσεως και συμπαθείας στον κόσμο γιατί ήμασταν φοιτητές, που ασχολούμαστε με τη λογοτεχνία και καταδιωκόμασταν χωρίς συγκεκριμένο λόγο [...] Ήταν πολύ εντυπωσιακή η ατμόσφαιρα. Δεν περιμέναμε τόσον κόσμο. Είχαν έρθει ανταποκριτές εφημερίδων από την Αθήνα ακόμη και ξένοι ανταποκριτές».²⁷⁴ Πράγματι, οι διαστάσεις που λαμβάνει η δίκη οφείλονται σε μεγάλο βαθμό στην κάλυψή της από τον Τύπο της εποχής, όχι μόνο τον τοπικό, αλλά και τον αθηναϊκό με καθημερινά δημοσιεύματα και πρωτοσέλιδα για την «υπόθεση του “Τραμ”».

²⁷³ Η δίωξη των τριών φοιτητών οδήγησε, όπως ήταν αναμενόμενο, στη συσπείρωση του φοιτητικού κόσμου. Αναφέρεται σχετικά στο δημοσίευμα της εφημερίδας *Μακεδονία* ότι «η αίθουσα του τριμελούς πλημμελειοδικείου είχε υπερπληρωθεί από φοιτητές διαφόρων πόλεων». Ωστόσο, θα πρέπει να σημειωθεί πως το καθεστώς είχε καταφέρει ως ένα βαθμό να εισχωρήσει σε ένα μέρος του φοιτητικού κόσμου. Στην περίπτωση του *Τραμ* αυτό γίνεται φανερό, καθώς στη δίωξη του περιοδικού συμμετέχει και η χουντική φοιτητική οργάνωση ΦΕΑΠΘ. Σχετικά με τους συνεργάτες της χούντας στο φοιτητικό χώρο βλ. Ζαφείρης, ό. π., σσ. 136-159.

²⁷⁴ «Η δίκη του τραμ...», ό. π., σ. 50.

Η δίκη του *Τραμ*, βέβαια, γίνεται σε μια περίοδο που οι διώξεις συγγραφέων για άσεμνα έργα αποτελούσαν μια διαδεδομένη συνθήκη. Ενδεικτικό είναι το περιεχόμενο μιας επιστολής, με ημερομηνία 10 Ιουνίου 1972, του ζωγράφου Αλέξη Ακριθάκη, ο οποίος είχε συνεργαστεί με το περιοδικό. Γράφει στον Δημήτρη Καλοκύρη: «Σε οποιαδήποτε δυσκολία να χρησιμοποιήσετε την απαλλακτική απόφαση του Αρείου Πάγου για το βιβλίο το *Αρμένισμα* του Μένη Κουμανταρέα... Δεν σου κάνω υπόδειξη - προς Θεού- αλλά μόλις διάβασα το γράμμα σου τηλεφώνησα στον Μένη [...] κι αυτός μου είπε να σας το γράψω διότι ήδη έχει ξαναχρησιμοποιηθεί».²⁷⁵ Μεταξύ των διανοουμένων αναπτύσσεται ένα δίκτυο υποστήριξης, απέναντι στις διώξεις του καθεστώτος. Παρόλο που το δικαστικό προηγούμενο χρησιμοποιείται ως μέσο αυτονόμησης της δικαιοσύνης, στην περίπτωση του *Τραμ*, η απόφαση ήταν καταδικαστική. Ο τρόπος με τον οποίο διεξάγεται η δίκη, και κυρίως, η σύσταση του κατηγορητηρίου, αποδεικνύει πως η συνολική έκδοση του περιοδικού έρχεται σε αντίθεση με την «πολιτική» του καθεστώτος σε ζητήματα τέχνης. Την άποψη αυτή επιβεβαιώνει και το γεγονός πως το ποίημα του Πετρόπουλου είχε ήδη δημοσιευθεί (1969), ενώ παράλληλα με τη δημοσίευση στο περιοδικό κυκλοφορούσε και σε ανάτυπο, το οποίο όμως δεν κατασχέθηκε από την επιτροπή λογοκρισίας.²⁷⁶ Στόχος επομένως ήταν το ίδιο το περιοδικό, το οποίο με απόφαση των εκδοτών του διακόπτει τη λειτουργία του: «Σκεφτήκαμε [...] πως, αν σε κάθε τεύχος έχουμε αυτά τα προβλήματα, τότε δεν είχε νόημα να εκδίδουμε ένα έντυπο. Φανταστείτε τι μπορεί να συνέβαινε με κρισιμότερα κείμενα».²⁷⁷ Παρόλο που, όπως δηλώνει μεταγενέστερα ο Καλοκύρης σε συνέντευξή του στο Βασίλη Καλαμαρά, είχαν συνείδηση πως η δίκη «σαφώς είχε αντιδικτατορικό χαρακτήρα», εκφράζοντας κυρίως την «αγανάκτηση για την ύπαρξη και μόνο της δικτατορικής κτηνωδίας»,²⁷⁸ η εμπειρία της δίκης και κατόπιν της φυλάκισης, λειτούργησαν ανασταλτικά για τη συνέχιση της έκδοσης του περιοδικού. Το *Τραμ*, ωστόσο, ξεκινάει τη «Δεύτερη διαδρομή» του τον Ιούλιο του 1976. Την ίδια χρονιά δημοσιεύεται ένας τόμος με την ανατύπωση των πρώτων πέντε τευχών, στον οποίο οι σελίδες που φιλοξενούσαν το «Σώμα» του Ηλία Πετρόπουλου παραμένουν λευκές. Έτσι, «τα σημάδια» της λογοκρισίας επιβιώνουν και μετά το πέρας της επταετίας.

²⁷⁵ Απόσπασμα της επιστολής παρατίθεται στο Καλοκύρης, *Νεοελληνικά...*, ό. π. σ. 72.

²⁷⁶ «Η δίκη του τραμ...», ό. π.

²⁷⁷ Ό. π., σ. 52.

²⁷⁸ Ελευθεροτυπία, 6.11.2014.

Μέσα από την περίπτωση της δίκης του *Τραμ*, φαίνεται ότι η λογοκρισία αποκτά το χαρακτήρα ενός «ηθικο – δικαστικού ελέγχου»,²⁷⁹ ο οποίος αφορά στη λογοτεχνική αναπαράσταση της σεξουαλικότητας. Η έννοια του «ηθικού πανικού» και η διάχυσή της μέσα από τις πρακτικές που παρακολούθησαμε παραπάνω, καθιστά το φαινόμενο της λογοκρισίας, ένα μέτρο που χρησιμοποιείται για τον έλεγχο και την επιτήρηση μέρους του κοινωνικού σώματος, και όχι μόνο έναν γραφειοκρατικό μηχανισμό που χρησιμοποιείται ως μέσο επιβολής μιας αυταρχικής εξουσίας

²⁷⁹ Foucault, ό. π., σ. 105.

Επίλογος

Στην εργασία αυτή μελετήσαμε τη σχέση ανάμεσα στη λογοκρισία και το λογοτεχνικό φαινόμενο κατά τη διάρκεια της δικτατορίας των Συνταγματαρχών (1967-1974). Μέσα από το θεωρητικό και ερμηνευτικό σχήμα που υιοθετήθηκε, έγινε αναφορά στους νέους τρόπους παραγωγής, πρόσληψης και λειτουργίας της λογοτεχνίας σε συνάρτηση με τη δημόσια σφαίρα. Επιπλέον, εξετάζοντας την αλληλεπίδραση θεσμικών φορέων, συμβολικών πρακτικών ανάγνωσης και της πνευματικής διανοήσης, η οποία επινοεί συνεχώς νέους και ποικίλους ρόλους, διαπιστώθηκε η αναδιάταξη του λογοτεχνικού πεδίου στη διάρκεια της επταετίας.

Όπως επισημαίνει ο Tony Bennett, στο βιβλίο του *Outside Literature*, η επιστροφή σε μια εξέταση του ιστορικού και πολιτικού ρόλου της λογοτεχνίας καθώς και οι θεσμικά (ενίοτε και κατασταλτικά) οργανωμένες διαδικασίες της γραφής και της ανάγνωσης,²⁸⁰ είναι ένας διαφορετικός τρόπος για την επαναφορά της Ιστορίας της Λογοτεχνίας, όχι ως απλή παράθεση κειμένων και συγγραφέων μιας «εποχής», αλλά για να κατανοήσουμε την ιστορικότητα του λογοτεχνικού παρελθόντος. Ενσωματώνοντας μια τέτοια άποψη στον τρόπο μελέτης του φαινομένου της λογοκρισίας στη συγχρονία της επταετούς δικτατορίας, αναδείχθηκε ότι μέσα στα «δίσεχτα χρόνια» η λογοτεχνία υπήρξε ένα προνομιακό όχημα κυκλοφορίας των ιδεών και συνετέλεσε αποφασιστικά στη διαμόρφωση κοινωνικών πρακτικών, ιδεολογιών, αλλά και μεθόδων πολιτισμικής αντίστασης απέναντι στην αυταρχική διακυβέρνηση του καθεστώτος.

Ειδικότερα, μέσα από την υιοθέτηση της βασικής θεωρητικής άποψης του Foucault, ότι, δηλαδή, η λογοκρισία δεν αποτελεί μόνο έναν κατασταλτικό μηχανισμό, αλλά συνιστά ένα νέο παραγωγικό λογοθετικό πεδίο, περιγράφηκαν τρεις εκδοχές της σχέσης της λογοκρισίας με τη λογοτεχνία και την πολιτισμική αντίσταση στα χρόνια της χούντας. Αρχικά, η λογοκρισία ως κατασταλτική «σιγή» του λόγου διαμορφώνει μια νέα στάση διαμαρτυρίας, τη «Σιωπή». Παρατηρείται, έτσι, μια διαδικασία πολιτισμικής οικειοποίησης μεθόδων του λογοκριτικού μηχανισμού, η οποία ανάγεται σε ένα είδος συμβολικής αντίστασης των διανοουμένων απέναντι στην απαγόρευση του λόγου. Η κίνηση αυτή παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, αν

²⁸⁰ Tony Bennett, *Outside Literature*, Routledge, London and New York, 2005, p. 271.

αναλογιστεί κανείς ότι ο λόγος είναι στοιχείο σύμφυτο με την έννοια της πνευματικής δημιουργίας. Διαπιστώθηκε, ωστόσο, ότι η «Σιωπή» αποτέλεσε μια «δυναμική» αντίδραση, καθώς πυροδότησε την παραγωγή ενός δημόσιου λόγου γύρω από τη λογοκρισία, όπως αποτυπώνεται στα δημοσιεύματα τόσο του εγχώριου όσο και του ξένου Τύπου.

Στο δεύτερο στάδιο, η άρση της προληπτικής λογοκρισίας «παράγει» και πάλι έναν διαφορετικό τρόπο αντίδρασης· πρόκειται για την ενεργοποίηση του λόγου και της γραφής, η οποία δημιουργεί ένα είδος «αντιστασιακής λογοτεχνίας». Κεντρικό ρόλο σε αυτό διαδραματίζει η έκδοση των *Δεκαοχτώ Κειμένων*, η οποία λόγω του αντιστασιακού περιεχομένου της, λαμβάνει το χαρακτήρα μιας πολιτικής αλληγορίας με συμβολικές διαστάσεις. Από την άλλη πλευρά, η «φωνή» του ποιητή Γιώργου Σεφέρη, γίνεται το σύμβολο του αντιδικτατορικού αγώνα και ανάγει τον ποιητή σε μια μορφή «δημοκρατικού διανοουμένου». Γύρω από τον άξονα, λοιπόν, της δημόσιας παρέμβασης των διανοουμένων οργανώνεται ένα σύνθετο δίκτυο αλληλεπιδράσεων, το οποίο περιλαμβάνει «αντιδικτατορικές εκδόσεις», επιτελεστικές πρακτικές και δημόσιες τελετουργίες. Ταυτόχρονα, παρατηρείται ένας νέος αναβαθμός όσον αφορά στην πρόσληψη της λογοτεχνίας. Διαμορφώνονται νέες αναγνωστικές ομάδες, οι οποίες αποτελούν ταυτόχρονα «κοινότητες πολιτικής διαμαρτυρίας». Το στοιχείο αυτό γίνεται εμφανές στην κηδεία του Σεφέρη, η οποία με τη συμμετοχή, κυρίως, νέων και φοιτητών, μεταβάλλεται σε μια μαζική αντιδικτατορική εκδήλωση.

Τέλος, στο πλαίσιο της λεγόμενης «φιλελευθεροποίησης» του καθεστώτος παρατηρείται η διασπορά των λογοκριτικών μηχανισμών. Η λογοκρισία δεν αποτελεί πλέον μόνο ένα φαινόμενο που απασχολεί και επηρεάζει μια πνευματική ελίτ, αντιθέτως διαχέεται στις κοινωνικές δομές και συνδέεται με την έννοια του σωφρονισμού. Εγκαταλείποντας τα «αντι – κομμουνιστικά» της εργαλεία, η λογοκρισία αποκτά το χαρακτήρα ενός ηθικο – δικαστικού ελέγχου. Για την ανάδειξη αυτής της πτυχής του λογοκριτικού φαινομένου, στην εργασία χρησιμοποιήθηκε η έννοια του «ηθικού πανικού», ως κεντρικό μοντέλο ανάλυσης.²⁸¹ Με ειδικό θέμα μελέτης τη δίκη του περιοδικού *Τραμ*, διαπιστώθηκε ότι για την καλλιέργεια του «ηθικού πανικού» επιστρατεύτηκαν συντηρητικές κοινωνικές ομάδες (δάσκαλοι, ιερείς, μέλη θρησκευτικών οργανώσεων) με σκοπό το συνολικό κοινωνικό έλεγχο,

²⁸¹ Για τον ηθικό πανικό ως ένα σχήμα ανάλυσης και ερμηνείας βλ. Έφη Γαζή, «“Ηθικός πανικός” μια χρήσιμη κατηγορία ανάλυσης», στο *Ηθικοί Πανικοί, Εξουσία και Δικαιώματα...*, ό. π., σσ. 145-148.

με αποτέλεσμα η λογοκρισία να αποβάλλει την προηγούμενη σύνδεσή της από την έννοια της κρατικής παρέμβασης.

Παράλληλα, με τις αλληλεπιδράσεις που εντοπίστηκαν ανάμεσα στη λογοτεχνία και τη λογοκρισία, παρακολουθήσαμε, επίσης, τους μετασχηματισμούς και τις διαφορετικές τροπικότητες της στάσης των Ελλήνων διανοουμένων. Ως κεντρική συνισταμένη, ωστόσο, αναδείχθηκε η συγκρότηση ενός «δημοκρατικού μετώπου», με τη συμμετοχή διανοουμένων που προέρχονται από διαφορετικές γενιές, εκκινούν από ετερόκλητα κοινωνικοπολιτικά και ιδεολογικά περιβάλλοντα και υιοθετούν ποικίλες αισθητικές απόψεις ως προς τη λογοτεχνία. Επιτυγχάνεται, ωστόσο, η υπέρβαση όλων των προηγούμενων διαφορών και η δράση τους συνδέεται με τις κοινωνικές και πολιτικές απαιτήσεις που διαμορφώνει η οριακή εμπειρία της δικτατορίας. Όπως διαπιστώθηκε μέσα από τη μελέτη των περιοδικών, *Προσανατολισμοί* και *Τραμ*, οι νέες ομάδες διανοουμένων που εμφανίζονται προς το τέλος της δικτατορίας οικειοποιούνται παλαιότερα ποιητικά σύμβολα, με κεντρική και πάλι τη μορφή του Γιώργου Σεφέρη. Επιπλέον, με ενδεικτικό παράδειγμα τη δίκη του *Τραμ*, παρατηρείται, η διαμόρφωση ενός νέου και πολυσυλλεκτικού τύπου πολιτισμικής παρέμβασης στον οποίο διασταυρώνονται η ελευθεριακή κουλτούρα του φοιτητικού και νεολαιίστικου κινήματος με τη γενιά του '30, τη μεταπολεμική γενιά καθώς και με διανοούμενους του ακαδημαϊκού χώρου. Πρόκειται, επομένως, για ένα είδος «συσσώρευσης» πολιτισμικού κεφαλαίου, το οποίο αναπροσαρμόζει το λογοτεχνικό πεδίο και προετοιμάζει το έδαφος της Μεταπολίτευσης. Όπως έχει δείξει η Karen Van Dyck τα «απόνερα» της λογοκρισίας σφράγισαν τη λογοτεχνική γραφή της λεγόμενης «γενιάς του '70». Προκύπτει, δηλαδή, μια νέα διαπραγμάτευση του θέματος, η οποία δεν αφορά πια μόνο το στενό πλαίσιο του αντιδικτατορικού αγώνα αλλά επεκτείνεται και σε άλλα πεδία, σχετικά με τη σεξουαλικότητα, τους έμφυλους ρόλους και τις ταυτότητες. Μέσα στα χρόνια της δικτατορίας διαμορφώνεται ο νέος τύπος διανοουμένου της Μεταπολίτευσης.

Μέσα από την παρούσα εργασία προκύπτει ότι η χρήση διανοητικών και μεθοδολογικών εργαλείων από το χώρο της Πολιτισμικής και Κοινωνικής Ιστορίας μπορεί να εμπλουτίσει τη μελέτη του λογοτεχνικού πεδίου με κοινωνικούς και πολιτικούς και κοινωνικούς παράγοντες που έως τώρα δεν βρίσκονταν στο προσκήνιο της Ιστορίας της Λογοτεχνίας και των Λογοτεχνικών Σπουδών. Υπό αυτή την έννοια η εξέταση του ζητήματος της σχέσης ανάμεσα στη λογοτεχνία και τη λογοκρισία δεν

εξαντλείται, βεβαίως, στο πλαίσιο αυτής της μελέτης, αλλά συνιστά ένα πρόσφορο πεδίο έρευνας για μια συνολικότερη θέαση του φαινομένου.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Κατάλογος λογοκριμένων βιβλίων Γενικού Επιτελείου Στρατού

ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΤΟ ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΕΘΝΙΚΗΣ ΑΜΥΝΗΣ

Ε Π Ε Ι Γ Ο Ν

ΓΕΝ. ΕΠΙΤΕΛ. ΣΤΡΑΤΟΥ

Δ)νσις Στρατ. Δ)σύνης

Τηλ. 667247

Άριθ. Φ. 180)229)287919

ΒΣΤ 902, 24)7)68

ΠΡΟΣ : Άποδέκτας Πίνακος Α΄
—Α1.

ΚΟΙΝ. : Διαρκή και Έκτακτα
Στρατοδικεία (5 άντ.),
Άναθεωρητικόν Δικαστή-
ριον (άντ. 5). Δ)νσιν
Στρατ. Δ)σύνης) ΓΕΣ
(άντ. 20).

ΘΕΜΑ : Κατάργησις Έκτάκτων Τοπικών Στρατοδικείων.

ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ Ν—Δ—Α

΄Υπ΄ αριθ. 55

Κοινοποιείται κατωτέρω, ως έχει, τὸ ὑπ΄ αριθ. 465 τῆς 8 Ἰουλίου 1968 Βατ. Διά-
ταγμα «περὶ καταργήσεως Ἐκτάκτων Τοπικῶν Στρατοδικείων», δημοσιευθὲν εἰς τὸ
ὑπ΄ αριθ. 154)12.7.68 ΦΕΚ (Τ. Α΄), πρὸς γνῶσιν.

Άκριβὲς ἀντίγραφον

Ι. Πρωτοπαπᾶς

Ταγ)ρχης Στρ. Δ)σύνης

Φ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ

Άντισ)χος—Β΄.Υ)ΓΕΣ

ΓΕΝΙΚΟΝ ΕΠΙΤΕΛΕΙΟΝ ΣΤΡΑΤΟΥ
Δ/ΝΣΙΣ ΣΤΡΑΤ. ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ

Π Ρ Ο Κ Η Ρ Ύ Ξ Ι Σ υπ' αριθ. 23

Έχοντες υπ' όψει τὰς διατάξεις τοῦ Νόμου ΔΕΘ)1912 «Περὶ καταστάσεως πολιορκίας» τεθέντος εἰς ἐφαρμογὴν διὰ τοῦ υπ' αριθ. 280 τῆς 21 Ἀπριλίου 1967 Β.Δ.

ΑΠΕΦΑΣΙΣΑΜΕΝ ΚΑΙ ΔΙΑΤΑΣΣΟΜΕΝ

1. Α Ι Ρ Ο Μ Ε Ν

Τὴν ἀπαγόρευσιν τῆς ἐμπορίας (λιανικῆς ἢ χονδρικῆς) ὡς καὶ τὴν καθ' οἰονδήποτε τρόπον κυκλοφορίαν ἢ διάθεσιν, τὴν ἐπιβληθεῖσαν διὰ τῆς υπ' αριθ. 20)24.6.67 ἡμετέρας προκηρύξεως, τῶν κάτωθι βιβλίων ὑπὸ τοὺς τίτλους:

«ΜΥΘΙΚΟΙ ΘΡΥΛΟΙ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΑΔΟΣ» Ν.Ο. ΚΟΥΝ
«ΜΙΑ ΗΜΕΡΑ ΤΟΥ ΙΒΑΝ ΝΤΕΝΙΣΟΒΙΤΣ» Α. ΣΟΛΖΕΝΙΤΣΙΝ
«ΠΕΡΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΟΧΘΗ» ΓΕΡ. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ

2. Α Π Α Γ Ο Ρ Ε Ύ Ο Μ Ε Ν

Καθ' ἅπασαν τὴν Ἐπικράτειαν:

α. Τὴν ἐμπορίαν (λιανικὴν ἢ χονδρικὴν) ὡς καὶ τὴν καθ' οἰονδήποτε τρόπον κυκλοφορίαν ἢ διάθεσιν τῶν ἐν τῇ συνημμένῃ καταστάσει ἀναφερομένων κομμουνιστικῶν, φιλοκομμουνιστικῶν καὶ ἐπικινδύνων διὰ τὸ ἦθος τῆς νεότητος βιβλίων, συγγραμμάτων καὶ ἐντύπων διατριβῶν.

β. Ἐκδόται, βιβλιοπῶλαι καὶ πάντες οἱ μετ' αὐτῶν συναλλασσόμενοι κατέχοντες ἀντίτυπα τῆς ἀνωτέρω κατηγορίας ἐπὶ σκοπῷ πωλήσεως ἢ κατ' ἄλλον τρόπον διαθέσεως, ὑποχρεοῦνται, ἐντὸς πέντε ἡμερῶν, ὅπως δηλώσωσι εἰς τὰς ἀρμοδίας Ἀστυνομικὰς Ἀρχὰς κατὰ κατηγορίαν τὸν ἀριθμὸν τῶν κατεχομένων ἀντιτύπων, ἀποσύρουν δὲ τῆς κυκλοφορίας ταῦτα ἐναποθέτοντες εἰς τὰς ἀποθήκας τῶν.

3. Οἱ παραβάται θὰ παραπέμπωνται εἰς τὰ Ἐκτακτὰ Στρατοδικεῖα καὶ θὰ τιμωροῦνται συμφώνως πρὸς τὰς διατάξεις τοῦ «περὶ καταστάσεως πολιορκίας» Νόμου.

Ἐν Ἀθήναις τῇ 21 Αὐγούστου 1967

Ἀκριβὲς Ἀντίγραφον

Φ. Παπαφιλίππου

Ἀνθ)γὸς Στρ. Δικ.

ΟΔ. ΑΓΓΕΛΗΣ

Ἀντ)γὸς—Α)ΓΕΣ

ΚΟΙΝΟΠΟΙΗΣΙΣ

Ἰπουργ. Ἐσωτερικῶν — Ἰπουργ. Δημ. Τάξεως — Ἰπουργ. Δημ. Τάξεως (ΓΔΕΑ)—Γραφ. ΥΕΘΑ—Γραφ. ΥΦΕΘΑ — Ἀρχηγεῖον Βατ. Χωρ)κῆς — Ἀρχηγεῖον Ἀστυν. Πόλεων — Ἀστυνομικὰς Δ)νσεις Ἀθηνῶν— Πειραιῶς— Ἴον. 2ον ΕΓ)ΓΕΣ, ΕΓΑ)ΓΕΣ, ΑΥ)ΓΕΣ—Ι Στρατ.— Α', Β', Γ', Σ.Σ.—ΛΣΔΕΝ —ΣΚΕ—Δ)τὰς Μεραρχ.—Στρ. Δ)τὰς ΣΔΙ—Εισαγγ. Ἐφετῶν—Προϊστάμενον Εἰσαγγ. Πρωτ)κῶν Ἀθηνῶν—Προϊστάμενον Πρωτ)κείου Ἀθηνῶν

Κ Α Τ Α Σ Τ Α Σ Ι Σ

Ἐμφαίνουσα τὰ κομμουνιστικὰ καὶ φιλοκομμουνιστικὰ βιβλία, περιοδικὰ ἐκδιδόμενα ἢ κυκλοφοροῦντα ἐν Ἑλλάδι, μετὰ τὸ ἔτος 1950

Συγγραφεὺς ἢ ἐκδότης	Τίτλος Βιβλίου
Α. ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ :	Δημοκρατία καὶ Ἐθνικὴ Ἀναγέννησις (Ἔκδοσις ΦΕΞΗ).
ΘΑΝΑΣΗ Π. ΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΥ: ΝΙΚΟΥ ἈΝΤΩΝΑΤΟΥ:	Συνοπτικὴ Ἱστορία τῶν Λαῶν. Τ' ἀστέρια δὲν φάνηκαν.
ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ ἸΩΑΝΝΟΥ Ν. ΖΑΧΑΡΟΠΟΥΛΟΥ: ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΗΣ Ν.:	Ὁ Παγκόσμιος πόλεμος 1939—1945 τεῦχος α'.
ΚΟΡΔΑΤΟΣ Ι.:	Τὰ Ἀρχαῖα Ἑλληνικὰ Γράμματα καὶ ἡ ἀξία τους.
ΚΟΡΔΑΤΟΣ Ι.:	Ρήγας Φερραῖος καὶ ἡ Βαλκανικὴ Ὀμοσπονδία.
ΚΟΡΔΑΤΟΣ Ι.:	Ἡ Σαπφὼ καὶ οἱ Κοινωνικοὶ ἀγῶνες στὴ Λέσβο.
ΛΕΚΑΤΣΑΣ Π.:	Σπάρτακος ὁ πόλεμος τῶν μονομάχων.
ΛΕΚΑΤΣΑΣ Π.:	Ἰφιγένεια ὀρχουμένη.
ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ — ΑΦΟΙ Π. ΣΑΚΚΟΥΛΑ: ΗΛΙΟΥ Η.:	Δημόσιον καὶ ἰδιωτικὸν δίκαιον ἐκ τοῦ EISEMMANN.
ΗΛΙΟΥ Η.:	Ἡ ἀλήθεια διὰ τὴν κοινὴ ἀγορά.
ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΕΤΑΙΡΙΑ «ΙΚΑΡΟΣ» Ε. Π. ΠΑΠΑΝΟΥΤΣΟΣ :	Ἀγῶνες καὶ ἀγωνία γιὰ τὴν παιδεία. Φιλοσοφία καὶ Παιδεία.
ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ «ΔΙΦΡΟΣ» — ΑΛΕΞΙΟΥ ΕΛ. :	Σπονδὴ.
ΜΑΡΚΑΚΗΣ ΠΕΤΡ. :	Καὶ ἐπὶ γῆς εἰρήνη.
ΜΠΡΕΔΗΜΑΣ ΠΙΝΔ. :	Παιδιὰ τοῦ αἰῶνα.
ΓΙΑΝΝΟΚΩΝΑΣ ΒΑΣ. :	Ἀκροναυπλία (Ἀναμνήσεις).
Τὸ Πρόγραμμα τῆς Ἐνώσεως τῶν Γιουγოსλάβων Κομμουνιστῶν	
ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥΝΗΣ ΝΑΘΑΝΑΗΛ :	Σύγχρονη ποιητικὴ Ἀνθολογία.
ΠΟΛΙΤΗΣ ΚΟΣΜΑΣ :	Κωνσταντῖνος ὁ Μέγας.
ΝΙΚΟΣ ΤΣΙΛΙΜΙΔΗΣ :	Ἐφήμερες στροφές γιὰ ὄλους τοὺς νοητές.
ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ «ΜΕΛΙΣΣΑ» — ΔΟΥΝΤΕΜΗΣ Μ. :	Μπάτ—τάϊ.

ΛΟΥΝΤΕΜΗΣ Μ. :	Ἄρχιτέκτονες τοῦ τρόμου.
ΑΛΕΞΙΟΥ ΕΛ. :	Γιὰ νὰ γίνη μέγας.
ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΗΣ :	Ἐμφύλιος πόλεμος τόμ. 4.
ΦΩΤΙΑΔΗΣ Δ. :	Θέατρον.
Ν. ΒΕΗΣ (Ἐπιμελεία αὐτοῦ) :	Ἱστορία Ἑλληνικοῦ Ἔθνους.
	ἔργον Παπαρηγοπούλου ἐκδ.
	Ἐργάτες καὶ ἄστοι.
ΣΚΑΡΟΣ ΖΗΣΗΣ :	Μακρονήσι.
ΓΕΛΑΔΟΠΟΥΛΟΣ Φ. :	Μακρόνησος.
ΦΑΡΣΑΚΙΔΗΣ :	Τότε πὺ σκάβαμε στὸ σκοτάδι (Μακρό-
ΓΑΖΗΣ Κ. :	νησος).
	Ποιητικὴ ἀνθολογία (1950—1964).
	Ἄπαντα Τόμ. 4.
ΠΟΡΦΥΡΗΣ Κ. :	»
ΜΑΟ ΤΣΕ ΤΟΥΤΚ :	»
ΛΕΝΙΝ Β.Ι. :	Διαλεκτικὸς ὕλισμός.
ΑΚΑΔ. ΕΠΙΤΣ. ΕΣΣΔ :	Ὁ Λένιν (Βιογραφία).
ΑΚΑΔ. ΕΠΙΤΣ. ΕΣΣΔ :	Ψυχολογία.
ΑΚΑΔ. ΕΠΙΤΣ. ΕΣΣΔ :	Ἱατρικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία τόμ. 2.
ΑΚΑΔ. ΕΠΙΤΣ. ΕΣΣΔ :	Ὁ Νέος Προμηθεύς (Κάρλ Μάρξ)
ΣΕΡΕΜΠΡΙΑΚΟΒΑ :	Ἄντι—Μτύριγκ.
ΕΝΓΚΕΛΣ ΦΡ. :	Καταγωγὴ τοῦ Χριστιανισμοῦ.
ΚΛΟΥΤΣΚΥ Κ. :	Μαρξιστικὴ Ἠθικὴ.
ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΕΣΣΔ :	Διαλεκτικὴ τῆς ζωντανῆς φύσης.
ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΕΣΣΔ :	Δαρβίνος.
ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΕΣΣΔ :	Πολιτικὴ Οἰκονομία.
ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΕΣΣΔ :	Αἰσθητικὴ.
ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΕΣΣΔ :	Τὶ Πιστεύω.
ΡΑΣΣΕΛ ΜΠ. :	Προβλήματα φιλοσοφίας.
ΡΑΣΣΕΛ ΜΠ. :	Γάμος καὶ Ἠθικὴ.
ΡΑΣΣΕΛ ΜΠ. :	Στ' ἄρματα στ' ἄρματα τόμ. 4.
ΣΥΛΛΟΓΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ :	Σελίδες τοῦ ἀγῶνα.
ΚΩΣΤΑΣ ΜΠΙΡΚΑΣ :	Στὴν καρδιὰ τῆς κόλασης.
ΚΩΣΤΑΣ ΜΠΙΡΚΑΣ :	Β'. Παγκόσμιος Πόλεμος.
ΑΚΑΔ. ΕΠΙΣΤ. ΕΣΣΔ :	
ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ Π. ΡΑΝΟΥ :	
ΑΛΕΞΙΟΥ :	Ἀνθολογία Ἑλλην. Ἀντιστασιακῆς λο-
	γοτεχνίας 1941—1944.
ΑΝΘΙΑ ΤΕΥΚΡΟΥ :	Ἄπαντα ποιήματα.
ΒΑΛΕΤΑΣ Γ. :	Ἀνθολογία Δημ. Πεζογραφίας.
ΚΟΡΝΑΡΟΣ :	Ὁδὸς Προμηθεύς.
ΜΠΕΝΕΚΟΣ :	ΚΩΛΕΤΤΗΣ.
Ε.Σ.Σ.Δ. :	Οἱ βάσεις τῆς Μαρξιστικῆς φιλοσοφίας
ΠΡΕΝΑΝ	Βιολογία καὶ Μαρξισμός
ΑΥΤΕΡΟΠΟΥΛΟΣ	Στ' ἄρματα στ' ἄρματα.
ΚΟΡΔΑΤΟΣ	Ἱστορία Ἑλληνικῶν χρόνων.
ΚΟΡΔΑΤΟΣ	Ἱστορία Ρωμαιοκρατίας στὴν Ἑλλάδα.

ΚΟΡΔΑΤΟΣ	'Ιστορία Βυζαντίου Τόμ. Α'.
ΚΟΡΔΑΤΟΣ	'Ιστορία τῆς Νεοελλ. Λογοτεχνίας Τόμ 2.
ΠΕΡΑΚΗΣ ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ	'Ηθική Δημοκρατία.
ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΜΕΛΙΣΣΑ	
ΜΑΚΡΥΤΙΑΝΝΗ	'Η δίκη του.
ΜΠΙΑΖΟΝ	Στρατιά σ' ἀγαπῶ.
ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΣ ΠΟΙΗΤΙΚΗ ΑΝΘΟΛΟΓΙΑ	
ΣΟΚΟΛΟΦΚΥ	'Η στρατηγική τοῦ Πολέμου.
ΚΥΡΙΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Κ.	"Ένας λεβέντης ὁ Μακρυγιάννης.
ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΔΙΦΡΟΣ	
ΤΣΙΡΙΜΩΚΟΣ ΗΛ.	'Αλ. Σβώλος (ή δική μας ἀλήθεια).
ΝΕΡΟΥΝΤΑ ΠΑΜΠΛΟ	Μάτσου—Πίτσου—Ποιήματα.
ΜΠΡΕΔΗΜΑΣ ΠΙΝΔΑΡΟΣ	α) Μαρτίνος Λούθηρος
	β) Πελοποννησιακός Πόλεμος.
Συμπόσιον γιά τήν 'Εκπαιδευτικήν μεταρρύθμισιν	
ΚΟΜΝΗΝΟΣ ΚΩΝ.	Γεώργιος Παπανδρέου Βιογραφία.
ΡΑΝΟΣ Π.	'Επίτομη 'Ανθολογία.
ΛΑΜΠΕΡ Π.	'Η διδασκαλία τοῦ συνεργατισμοῦ Μεταφ. Σ. Σωμερίτη.
ΡΟΔΑΚΗΣ Π. :	Δημοσιογραφία καί Νεοελληνική πεζογραφία.
ΡΙΤΣΟΥ ΓΙΑΝΝΗ :	'Ανθολογία Τσέχων καί Σλοβάκων ποιητῶν 'Εκδοσις «Θεμέλιον».
ΝΟΒΙΚΩΦ Α. :	'Η καταγωγή τοῦ ἀνδρώπου έκδ. «Δίφρος».
ΝΕΡΟΥΝΤΑ ΠΑΜΠΛΟ :	Ποιήματα Μετάφρ. Ρ. Κακπάτου.
ΡΙΦΦΩ Μ. :	Μέ τοὺς ἀντάρτες τοῦ ΒΙΕΤ—ΝΑΜ Μετάφρ. Τατιάνας Μιλλιέξ.
Κ. ΓΙΑΝΝΙΚΟΣ :	'Επιστήμη καί ἀνδρωπότητα.
ΕΚΔΟΣΕΙΣ «ΜΟΡΦΩΣΗ» :	
ΦΑΣΤ :	Σπάρτακος Χ.
ΕΡΕΜΠΟΥΡΓΚ :	'Η πτώση τοῦ Παρισίου.
ΚΥΨΕΛΗ :	
ΑΝΩΝΥΜΟ :	'Ιστορία τοῦ ἐμφυλίου Πολέμου.
»	'Ο Μωριάς στά δπλα.
»	'Ο 'Αρης Βελοουχιώτης.
ΑΤΛΑΣ :	
ΣΥΜΒΟΥΛΟΣ ΤΩΝ ΝΕΩΝ 5 τόμ. :	

ΠΑΛΜΟΣ :
ΕΓΚΥΚΛΟΠΑΙΔΙΑ ΤΗΣ ΓΥΝΑΙΚΑΣ
5 τόμ. :

Λεξικά — Έγκυκλοπαιδείαι :

ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ Ε.Σ.Σ.Δ. (ΟΛΥΜΠΙΑ-
ΚΑΙ ΕΚΔΟΣΕΙΣ) ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΝ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΝ :
ΠΥΡΦΟΡΟΣ — ΓΙΑΝΝΙΚΟΣ :

ΠΑΛΜΟΣ :

ΓΙΑΝΝΙΚΟΣ :

ΜΠΕΡΓΑΔΗΣ :

ΔΙΑΦΟΡΑ :

ΑΛΗΘΕΙΑ :

ΚΥΨΕΛΗ :

ΦΥΤΡΑΚΗΣ :

ΜΙΧΑΛΑΚΕΑΣ :

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Χ. ΧΙΟΝΙΔΗΣ :

ΠΑΙΔΙΚΗ ΕΓΚΥΚΛΟΠΑΙΔΕΙΑ
(ΤΙ; ΠΟΤΕ; ΓΙΑΤΙ;).
ΕΓΚΥΚΛΟΠΑΙΔΕΙΑ ΤΗΣ ΓΥΝΑΙ-
ΚΑΣ.
ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΟΤΗ-
ΤΑ.
ΕΛΛΗΝΟΣΟΒΙΕΤΙΚΗ ΕΓΚΥΚΛΟ-
ΠΑΙΔΕΙΑ.

ΦΑΚΕΛΛΟΣ ΑΣΠΙΔΑ.

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΟΙΗΣΗ ΑΝΘΡΩ-
ΛΟΓΗΜΕΝΗ

ΑΡΑΓΚΟΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ Ε.Σ.Σ.Δ.
ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΡΩΣΣΙΚΗΣ ΕΠΑ-
ΨΤΑΣΗΣ.

ΠΟΛΙΤΙΚΑ ΑΡΘΡΑ.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΤΟ ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΕΘΝΙΚΗΣ ΑΜΥΝΗΣ

ΠΡΟΣ : 'Αποδέκτας Πίνακος Α'.
—ΑΙ

ΚΟΙΝ. : Δ)νσιν Στρατ. Δ)σύνης)
ΓΕΣ (20 αντίτυπα), 'Ε-
κτακτα Τοπικά Στρατοδι-
κεία 'Αθηνών — Λαμίας
— Λαρίσης — Κοζάνης
Θεσ)νίκης — Δράμας —
'Αλεξ)πόλεως — 'Ιωαν-
νίνων — Τριπόλεως —
Χανίων

ΓΕΝ. ΕΠΙΤΕΛ. ΣΤΡΑΤΟΥ

Δ)νσις Στρατ. Δικαιοσύνης)Τμ. ΙΙ

(Τηλέφ. 665-490)

'Αριθ. Φ. 454)95)694091

Β.Σ.Τ. 902. 2 Σεπτεμβρίου 1967

ΕΜΑ : Προκηρύξεις Α)ΓΕΣ

ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ Ν-Δ-Α

ΥΠ' ΑΡΙΘ. 46

Κοινοποιούνται κατωτέρω αί ύπ' αριθ. 22, 23, 24, 25 και 26 του 1967 Προκηρύξεις
ΓΕΣ, πρὸς γνώσιν.

'Ακριβὲς 'Αντίγραφο

'Ιω. Πρωτοπαπᾶς

ρχης Στρατ. Δ)σύνης)ΓΕΣ

ΑΝΑΣΤ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ

Ταξίαρχος—ΒΒΑ)Γ.Ε.Σ.

Π Ρ Ο Κ Η Ρ Υ Ξ Ι Σ Υ Π Α Ρ Ι Θ. 25

Ἐχόντες ὑπ' ὄψιν τὰς διατάξεις τοῦ Νόμου ΔΕΘ)1912 «Περὶ καταστάσεως πολιτορκίας» τεθέντος εἰς ἐφαρμογὴν διὰ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 280 τῆς 21-4-1967 Βασιλικοῦ Διατάγματος, καὶ λαθόντες ὑπ' ὄψιν ἀναφοράς τῶν ἀρμοδίων Στρατιωτικῶν καὶ Ἀστυνομικῶν Ἀρχῶν, ἐξ' ὧν προκύπτει ὅτι ἄτομα τινά, ἐκμεταλλεούμενα τὴν εὐπιστίαν ἢ τὰ πρὸς τὴν ἐπανάστασιν καὶ τὴν Ἑθνικὴν Κυβέρνησιν αἰσθήματα τῶν πολιτῶν, περιέρχονται οἰκίας, καταστήματα, κλπ καὶ πωλοῦν, κατὰ τρόπον ἐκβιαστικόν, περιδικά, φυλλάδια ἢ ἄλλα ἔντυπα περιέχοντα τοὺς σκοποὺς τῆς ἐπαναστάσεως, τὴν δραστηριότητα καὶ ἀποστολὴν τῶν ἐνόπλων δυνάμεων καὶ τῶν Σωμάτων Ἀσφαλείας, βιογραφίας μελῶν τοῦ Ὑπουργικοῦ Συμβουλίου ἢ ἄλλων πολιτειακῶν ὀργάνων καθὼς καὶ φωτογραφίας, ἢ μεταλλικὰ σήματα τῶν Ὑπουργῶν τῆς Ἑθνικῆς Κυβερνήσεως.

Α Π Ε Φ Α Σ Ι Σ Α Μ Ε Ν Κ Α Ι Δ Ι Α Τ Α Σ Σ Ο Μ Ε Ν

Α Π Α Γ Ο Ρ Ε Υ Ο Μ Ε Ν

Καθ' ἄπασαν τὴν ἐπικράτειαν.

1. Τὴν πώλησιν τῶν ἀνωτέρω ἐντύπων ἢ ἀντικειμένων κατὰ τρόπον ἐκβιαστικόν ἢ τοιοῦτον παρέχοντα τὴν ἐντύπωσιν ὅτι αὕτη γίνεται κατ' ἐπιθυμίαν, σύστασιν ἢ ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς Ἑθνικῆς Κυβερνήσεως ἢ ἄλλης Ἀρχῆς.
2. Οἱ παραβάται τῆς παρούσης θὰ παραπέμπωνται εἰς τὰ Ἑκτακτα Στρατοδικεῖα καὶ θὰ τιμωροῦνται συμφώνως πρὸς τὰς διατάξεις τοῦ «Περὶ καταστάσεως πολιτορκίας» Νόμου.

Ἀκριβές Ἀντίγραφον

Φ. Παπαφιλίππου

Ἀνθ)γός Στρ. Δικ.

ΟΔ. ΑΓΓΕΛΗΣ

Ἀντ)γός—Α)ΓΕΣ

ΚΟΙΝΟΠΟΙΗΣΙΣ

Ὑπουργ. Ἐσωτερικῶν — Ὑπουργ. Δημ. Τάξεως — Ὑπουργ. Δημ. Τάξεως (ΓΔΕΑ)—Γραφ. ΥΕΘΑ—Γραφ. ΥΦΕΘΑ — Ἀρχηγεῖον Βασ. Χωρ)κῆς — Ἀρχηγεῖον Ἀστυν. Πόλεων — Ἀστυνομικὰς Δ)νσεις Ἀθηνῶν— Πειραιῶς— 1ον, ΕΓ)ΓΕΣ, ΕΓΑ)ΓΕΣ, ΑΥ)ΓΕΣ—Ι Στρ.κτ.— Α', Β', Γ', Σ.Σ.—ΑΣΔΕΝ — Σ—Δ)τὰς Μεραρχ.—Στρ. Δ)τὰς ΣΔΙ—Εἰσαγγ. Ἐφετῶν—Προϊστάμενον Εἰσ. Πρωτ)κῶν Ἀθηνῶν—Προϊστάμενον Πρωτ)κείου Ἀθηνῶν

Γ'. ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ

α) 'Αθηνῶν

1. ΑΥΓΗ (Πρωινή)
2. ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΗ ΑΛΛΑΓΗ ('Απογευματινή)
3. 'Η Γενιά μας Δεκαπενθήμερη έφημ. όργ. Δ.Ν. Λαμπράκη
4. Πανσπουδαστική Δεκαπενθήμερη Φοιτητική έφημερίς
5. 'Ελεύθερα Συνδικάτα Δεκαπενθήμερη 'Οργάνωσης Δ.Σ.Κ. (Κυκλοφορεί εις Δυτ. Γερμανίαν) 'Αθανασέσκου
6. Πατρίδα
7. Ρούμελη
8. ΛΑΪΚΟΣ ΔΡΟΜΟΣ 'Εβδομαδιαία έφημ. Κινεζόφιλος
9. ΜΑΘΗΤΙΚΗ 15νθήμερος έφημερίς τών εργαζομένων μαθητῶν

β) Προαστείων 'Αθηνῶν

1. 'Αλήθεια 'Ηλιουπόλεως
2. ΒΗΜΑ ΤΗΣ ΠΕΤΡΟΥΠΟΛΕΩΣ 15νθήμερος
3. ΙΩΝΙΑ
4. ΕΦΗΜΕΡΙΔΟΥΛΑ (Μηνιαία (Η.Ε.Γ.) Καματερό)

γ) Πειραιῶς

1. Λαϊκὸ Βῆμα Νικαίας
2. Αίγινιτικά Νέα
3. Πειραιμαϊκὰ Νέα (προσκειμένη πρὸς τὴν Ε.Δ.Α.)
4. Ναυτεργατική "Ένωση 15νθήμερος Ναυτεργατική (προσκειμένη πρὸς τὴν Ε.Δ.Α.)
5. Πειραιμαϊκὸν Μέλλων

δ) 'Επαρχιακὸς Τύπος

1. «'Αλλαγὴ» Καβάλας έβδομαδιαία
2. «'Ηπειρωτική» 'Ιωαννίνων, έβδομαδιαία
3. «Φωνὴ τοῦ Λαοῦ» Ἄρτας 15νθήμερος
4. «Νέα Πρέβεζα» Πρεβέζης
5. «Δημοκρατική 'Αναγέννηση» Λευκάδος 15νθήμερος
6. «Λαϊκὴ Φωνὴ» Κερκύρας Μηνιαία

11. "Ἐκδ. τῆς Δημ. Κιμ. Νέων	Τετράδια τῆς Δημοκρατίας
12. Γρηγόρης Λαμπράκης	Δ.Ν. Λαμπράκη
13. Δελτίον τοῦ Γερμανικοῦ Πρακτορείου τῆς Ἀνατολικῆς Γερμανίας	
14. Σοβιετικὰ Νέα	Δελτίον Πληροφοριῶν τοῦ Τμήματος Τύπου τῆς Σοβιετικῆς Ἐνώσεως

γ) Κ.Κ.Ε.

1. ΝΕΟΣ ΚΟΣΜΟΣ

δ) Ἀ ν τ ι η γ ε τ ι κ ἄ

1. "Ὀργανον Ὁμάδος Α. Ἀποστόλου	Α.Ο.Δ.Α.	
2.	Διανοούμενος	Τροτσιατικὸν
3.	Διεθνιστῆς	Περιοδικὸν Τροτσ.
4. "Ὀργανο τοῦ Διεθνοῦς Κομμουνιστικοῦ Κόμματος Ἑλλάδος	Ἐργατικὴ Δημοκρατία	
5. Μηνιαῖον Περιοδικὸ Ζωῆς καὶ Τέχνης Β. ΡΩΤΑ	Λαϊκὸς Λόγος	
6. Ἐναντίον ὄλων ἐν Ἑλλάδι κομ. τάσεων	ΟΥΜΑΝΙΣΤΗΣ	
7. Ὁ λόγος μας	Ἐκδότης ΒΕΡΟΥΧΗΣ	Ἰωάννης Τροτσιαστ.

ε) Φ ι λ ο κ ι ν ε ζ ι κ ἄ

1. Περιοδικὸν τῶν φίλων τῶν Νέων Χωρῶν	Ἀντιμπεριαλιστῆς
2.	Ἀναγέννηση
3. Τριμηνιαία ἐπιθεώρηση Ἐκδόσεις τῶν Φίλων ἤς Νέας Κίνας	Ἑλληνοκινεζικὰ Χρονικά
4. Φίλοι Νέων Χωρῶν	
5. Δελτίον Φίλων Νέων Χωρῶν	
6. Κινεζόφιλον Φοιτητικὸν Περιοδικὸν Θεσσαλονίκης	Σπουδαστικὸς Κόσμος

α)α Συγγραφεύς ή εκδότης

7. Μηνιαϊόν Περιοδικόν έκδι- Σπουδαστικός Λόγος
 δόμενον εις Θεσσαλονίκην
 (Κινεζικόν)

8. Μηνιαϊόν Δελτίον Ένώσεως
 Φίλων Νέας Κίνας

στ) Διεθνοῦς Κομ-
 μουνισμοῦ

1. Έκδοσις Κύπρου

Διεθνῆς Πολιτική
 Έπιθεώρησις Κύπρου

Όργανον Διεθνοῦς Κομ.
 Περιόδ. εις Έλλην.

2. Έλληνική έκδοσις τῆς νέας
 Διεθνοῦς Έπιθεωρήσεως
 (Προβλήματα Ειρήνης και
 Σοσιαλισμοῦ)

Διεθνῆς Έπιθεώρηση

3. Έλληνική έκδοσις τῆς Δ'
 Κομ)κῆς Πολιτ. Έπιθεωρή-
 σεως (Α' Π Α Π Α Κ Ω-
 Σ Τ Α)

Σύγχρονα Παγκόσμια
 Προβλήματα

4.

ΠΥΡΣΟΣ

(Λαϊκή Δημ. Γερμαν.)

ζ) Τσεχοσλαβικά

1.

Τσεχοσλοβακία

η) Φιλοκομμουνισ-
 τικά

1.

Φωνή τῆς Ειρήνης

θ) Έκδιδόμενα εις
 Κύπρον

1.

Νέα Έποχή

2.

Νέος Δημοκράτης

α) α Συγγραφεὺς ἢ ἐκδότης

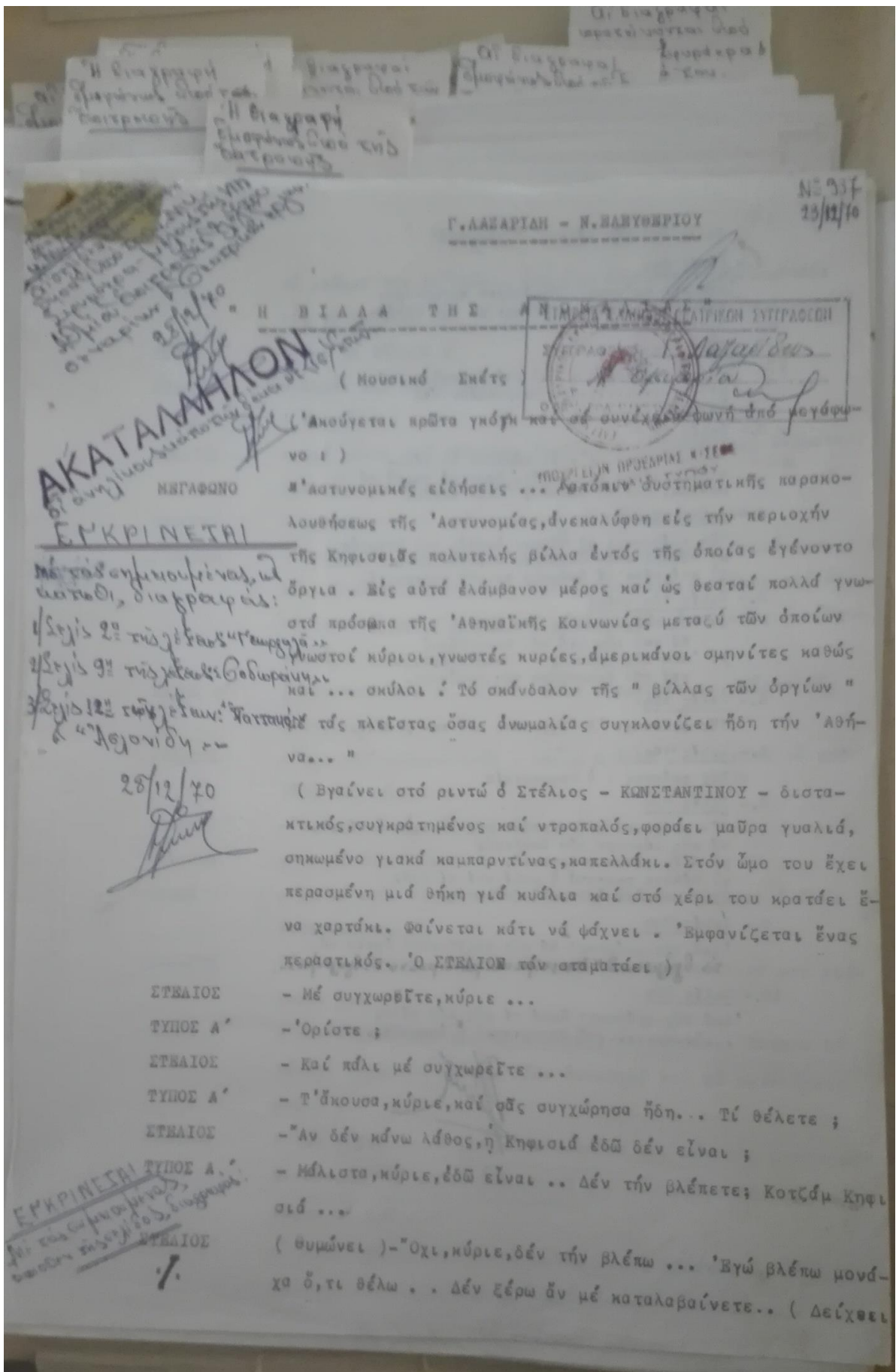
7. «Ἀλλαγὴ τῆς Βοιωτίας»	Θηβῶν	Μηνιαία
8. «Ἀττικὴ Ἥχῳ»		15-θήμερος
9. «Δημοκρατικὴ Εὐβοία»	Χαλκίδος	Ἑβδομαδιαία
10. «Ρούμελη»		Μηνιαία
11. «Δημοκρατικὴ Πορεία»	Πατρῶν	Ἑβδομαδιαία
12. «Φωνὴ τῆς Ἠλείας»	Πύργου	Μηνιαία
13. «Χαραυγὴ Κεφαλληνίας — Ἰθάκης»		15-θήμερος
14. «Σκοπὸς»	Ζακύνθου	»
15. «Δημοκρατικὴ»	Μυτιλήνη Λέσβου	Ἑβδομαδιαία
16. «Κυκλαδικὸς Τύπος»		Μηνιαία
17. «Δημοκρατικὴ Σάμου—Ἰκαρίας	Καρλοβάσιου»	15-θήμερος
18. «Ἀλήθεια»	Χανίων	Δισεβδομαδιαία
19. «Δημοκρατία»	Ἡρακλείου	Ἑβδομαδιαία
20. «Δημοκρατικὴ Φωνὴ»	Λαρίσης	»
21. «Φωνὴ τῆς Λακωνίας»		15-θήμερος
22. «Μακεδονικὴ Ὠρα»	Θεσσαλονίκης	Ἑβδομαδιαία
23. «Φωνὴ τοῦ Λαοῦ»	Τρικάλων	»
24. «Φωνὴ τῆς Καρδίτσας»		»
25. «Μαγνησία»	Βόλου	»
26. «Ἀλλαγὴ»	Φλωρίνης	»
27. «Κρητικὴ Φωνὴ»	Λασηθίου	»
28. «Φωνὴ τῆς Κορινθίας»		15-θήμερος
29. «Νέα Εὐρυτανία»		
30. «Σπίθα»	(Ὅργανον τῆς Νομαρ. Ἐπιτροπῆς τῆς Δ.Ν.Α. Κιλκίς)	

ε) Εκδιδόμεναι εἰς τὸ ἐξωτερικὸν καὶ κυκλοφοροῦσαι ἐν Ἑλλάδι

1. ΝΕΟΣ ΚΟΣΜΟΣ	(Μελβούρνη)
2. ΒΗΜΑ	(Λονδίνον)
3. ΧΑΡΑΥΓΗ	(Λευκωσία Κύπρου)
4. ΝΕΟΛΑΙΑ	(Ἑβδομαδιαία Κύπρου)
5. ΕΡΓΑΤΙΚΟ ΒΗΜΑ	(Κύπρος)
6. ΕΛΛΗΝΟΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΟ ΒΗΜΑ	(Ἀμερικὴ)
7. ΕΒΔΟΜΑΔΙΑΙΑ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΙΣ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΙΔΗΣΕΩΝ	(Λονδίνον)
8. ΑΥΤΟΜΟΡΦΩΣΗ	(Στουτγάρδη — Γερμανίας — Φιλιππῆσιον. Ὑπεύθυνος Παπαδόπουλος Γεώργιος)

Λογοκριμένα θεατρικά έργα

Εικ. 1: «Η βίλλα της ανωμαλίας»

ΠΡΟΣΩΠΑ ΤΟΥ ΒΕΤΟΥ

ΕΛΛΗ ΠΑΤΜΕΤΗ = ΛΙΣΑ

ΚΟΣΤΑΣ ΚΑΡΡΑΣ = ΓΚΥΓΙΛΗ ΣΑΡΜΙΟΝΙΣ

ΔΕΣΠ. ΝΙΚΟΛΑΪΔΗ = ΜΑΡΙΟΝ, γραμματέας της Λίτσας

ΓΙΩΡΓΟΣ ΜΟΥΤΣΙΟΣ = ΕΡΒΕ, τέως σύζυγος της Λίτσας

ΓΙΩΡΓΟΣ ΜΟΣΧΙΔΗΣ = ΑΝΤΥ ΜΙΣΗΑΡΑΚΙ, επιχειρηματίας

ΤΖΟΛΥ ΓΑΡΜΑΤΣΗ = ΜΟΝΙΣ, μητέρα της Λίτσας

ΒΕΡΑ ΚΡΟΥΣΚΑ = ΑΝΝΙΚ, κόρη της Λίτσας

~~Κα. ΜΑΡΙΟΝΙ, μητέρα του Γκυγιλί~~

~~Κος ΜΑΡΙΟΝΙΣ, πατέρας του Γκυγιλί~~

~~ΜΑΡΙΟΝ, φίλος του Γκυγιλί (και της μητέρας του)~~

Εχει γίνει
Μι. Συγγρο...
α) Δελτίο...
β) Δελτίο...
28.9.68
[Handwritten signatures and notes]

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΠΡΟΕΔΡΙΣ Κ/ΣΕΩΣ
ΓΕΝ. Δ/ΝΣΙΣ ΤΥΠΟΥ

Παρεμύθιον
Δυσίφραστον Θεατρικόν Έργον
Δ. Παρηγορίων
Α. Παναγιώτου

3/10/68.

ΧΧΝ. ΠΑΝΟΣ Δ. 688214/64

σου νερό:

ΕΤΙ ΗΡΕΤΑ ΕΛΛΗΝΩΝ ΘΕΑΤΡΩΝΟΥ ΣΥΝΕΓΧΕΙΡΩΝ
ΣΥΓΓΡΑΦΕΥΣ:
ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΗΣ
Ο ΠΡΟΕΔΡΟΣ:

ΠΡΑΞΕΙΣ ΠΡΩΤΗΣ ΠΟΥΡΓΕΙΩΝ ΠΡΟΕΔΡΙΑΣ Κ/ΣΕΩΣ
ΓΕΝ. Δ/ΝΣΙΣ ΤΥΠΟΥ

Συμπίπτει

από τον αδελφό:
Σ: Α' 69.12 - Εισαγωγική
Σ: Β' 69.16 - η πρώτη
αναγνώστη να κινείται
έξω με το 600 Σ
2/10/68

(Τό μύθ τοῦ Καίσαρα. Αὐγουστος. Ἔξω ἡλιος ἐκτυφλω-
τικός. Ἀριστερὰ στό σ' ἄλλο κἀθόνται ὁ κ. ΜΗΡΕΝ ἢ ὁ ΠΑΝΙΣ,
σέ καρτέλες ἢ ὁ ΕΚΑΡΤΕΦΩΓΚ στόν κέτοιο κοναπέ. Ὁ κ. ΜΗΡΕΝ
κίνει καφέ μέ γάλα. Ὁ ΠΑΝΙΣ ἢ ὁ ΕΚΑΡΤΕΦΩΓΚ κίνου ἄσ-
προ κροσέ ὅπου τό χύνου στό κοτήρια μέσο ὁδὸν χωνί γεμῶ-
το κέγο. Στόν μύθνο, μεταμορφωμένος σέ σερβιτόρο, κλένει
κοτήρια ὁ ΘΕΡΝΑΣΤΗΣ τοῦ Ἐκαρτεφίγη. Ὁ ΚΑΙΣΑΡΑΣ, ὄρθιος,
κατσουφισμένος, μέ τὰ μαλλιά του κίό ἄσπρα ἀπό ἄλλες,
κηγαινοέρχεται, κηγαινοβγαίνει. Κρατῆει στό χέρι του μίό
σηνέττο ἀπό μετάλλιο κλέγμα κίό ἀπό κηρό σέ κηρό τή
χτυκῆει στό μύθνο ἢ στό τραπέζιο γιά νά σκοτώση κημῆ
μύθο).

Σ Κ Η Ν Η 1η.

ΠΟΥΡΓΕΙΩΝ ΠΡΟΕΔΡΙΑΣ Κ/ΣΕΩΣ
ΓΕΝ. Δ/ΝΣΙΣ ΤΥΠΟΥ
ΚΑΙΣΑΡΑΣ

ΠΑΝΙΣ

ΚΑΙΣΑΡΑΣ, κύριος ΜΗΡΕΝ, ΠΑΝΙΣ, ΕΚΑΡΤΕΦΩΓΚ κί ὁ ΘΕΡΝΑΣΤΗΣ
- Πού λές, λοιπόν, κύριε Μηρέν, ἂν ἦμανε ἐγώ Ναπολέοντας - ὄχι
βέβαια ἕνος ὀκιοσθήποτε Ναπολέοντας τρεχαγυρευδούλου -
ὁ Ναπολέοντας ὁ τρίτος νά κοῦμε, μέ τό κοῦσι, μέ ὁ ὄληθινός
Ναπολέοντας, ὁ μεγάλος, ἂν ἦμανε, λοιπόν, Ναπολέοντας ...
(τόν κόρει ἀκότομα) - κέθανε :
(κημένα) - Κοί, τό ξέρω, λέω μονόχα : ἂν ἦμανε Ναπολέοντας
(Δυνατό) - κέθανε : κίκο : κέθανε : Ζωή σέ λίγου σου :
κίσει, κέθανε :
(Ὀυγενική, στόν Καίσαρα) - Γνωρίζομε βέβαια ὅτι κέθανε.
(Στόν Πανίς) - σέ κέλατε, γκοδέτω, νά διατυπώσητε τήν φράση

Φαρμακοποιός
Ουγγαρίστος
Φαρμακοποιός
Κουρτογιάννης
2/10/68
Σ. ΚΟΥΡΤΟΓΙΑΝΝΗΣ

Εικ. 5: «Κουαρτέτο της ερημιάς και του θανάτου»

ΚΟΥΑΡΤΕΤΤΟ

ΤΗΣ ΕΡΗΜΙΑΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΘΑΝΑΤΟΥ

(ΠΙΡΑΝΤΕΛΛΟ - ΤΣΕΧΟΦ - ΑΛΜΠΗ)

Παρεμήθησαν
δύο τρία αντίγραφα των μελογραμάτων
και τριών έργων.

Ο Τσεχοφ
[Signature]

ΘΕΩΡ. ΤΣΟΚΟΥΝΟΠΟΥΛΟΥ

Α. 872.199/62

7/11/68

ΕΥΧΑΙΩΝ

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΠΡΟΕΔΡΙΑΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΩΣ
ΓΕΝΙΚΗ ΔΙΕΥΘΥΝΣΙΣ ΤΥΠΟΥ
ΔΙΕΥΘΥΝΣΙΣ ΡΑΔΙΟΦΩΝΙΑΣ ΘΗΑΘΡΑΕΩΣ
ΟΠΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΑΚΟΥΣΤΙΚΩΝ ΜΕΣΩΝ
ΤΜΗΜΑ Β'

Αθήναι τῆ 30 / 9 / 1968

Αριθ. Γεν. Πρωτ. 41515/10573
Αριθ. Ειδ. Πρωτ. 462

ΔΙΕΞΕΠΕΡΑΙΩΜ
ΤΗ 1. 10. 68
ΑΡ. ΔΕ 25338-39

Α Π Ο Φ Α Σ Ι Σ

Ο ΥΠΟΥΡΓΟΣ ΠΡΟΕΔΡΙΑΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΩΣ

Έχοντες υπόψη :

1. Τῶς διατάξεις τοῦ Ν.Δ. 1108/42 ὡς αὐταὶ ἐτροποποιήθηκαν ἐπὶ τοῦ Ν.485/43
2. Τῶς διατάξεις τοῦ Α.Ν. 394/68
3. Τὴν ἀπὸ 2/9/68 νομοτέκως ὑποβληθεῖσαν ἀιτησὶν τοῦ Βύστρατιον Παχῆ καὶ
4. Τὴν ἀπὸ 14-9-68 γνωμάτευσιν τῆς VIII Ἐπιτροπῆς Ἐλέγχου Σεναρίων καὶ Θεατρικῶν Ἔργων

Α Π Ο Φ Α Σ Ι Ζ Ο Μ Ε Ν

Ἀπαγορεύομεν εἰς τὸν ΒΥΣΤΡ. ΠΑΧΗΝ
 τὴν ἀπὸ σιηνῆς θεάτρου ΠΕΡΙΟΔΕΙΑ ΕἰΣ ΕΠΑΡΧΙΑΝ ἀναβιβασὶν
 τοῦ θεατρικοῦ ἔργου "ΠΡΟΣΑ" ἐπὶ τὸν πύθρον
 "ΛΟΛΙΤΑ"
 τοῦ συγγραφέως ΒΑΛΑΝΤΙΝΗΡ ΚΑΛΗΝΟΚΟΒ (κατὰ φρασίν (ΒΥΣΤΡΑΤ. ΠΑΧΗ))

Ἐντολῆ Ὑπουργοῦ
Ὁ Ἀνακλ. Γενικὸς Διευθυντής

Κοινοποιήσεις

- 1) Ὑπουργεῖον Δημ. Τάξεως
 - α) Γεν. Δ/σιν Χωροφυλακίης
 - β) Γεν. Δ/σιν Ἀστυν. Πόλεων
- 2) κ. Βύστρατιον Παχῆν
Π. Τσαλδάρη 11
Καλαμάκι - Π. Θαλήρου

11 ΟΚΤ 1968

ΑΒΙΣΤ. ΒΟΥΛΓΑΡΗΣ

21.9	23/9	24/9
------	------	------

ΣΧΕΔΙΟΝ

ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΩΣ
ΓΕΝΙΚΗ ΔΙΕΥΘΥΝΣΙΣ ΤΥΠΟΥ
ΔΙΕΥΘΥΝΣΙΣ ΠΑΔ. ΤΗΛ. ΟΗΤ. ΑΚΟΥΣΤ. ΜΕΣΩΝ

Εν Αθήναις τῆ 30 Νοεμβρίου 1970

ΤΜΗΜΑ
Πληροφορία: κ. Γ. Παπανικολάου, Τηλ. 630-911
Αριθ. πρωτ. 36570/12782
Αριθ. Είδ. Πρωτ. 897

1521 ΕΞ ΕΠΕΡΑΙΩΣΗ
ΤΗ 30-11-70
ΑΡ. ΔΕΣ 22139-40
ΦΑΚΕΛΛΟΥ

Α Π Ο Φ Α Σ Ι Σ

Ο ΥΠΟΥΡΓΟΣ ΠΡΟΕΔΡΙΑΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΩΣ

Έχοντας υπόψη :

- 1.- Τῆς διατάξεως τοῦ Ν.Δ. 1108/42 ὡς αὐταὶ ἐτροποποιήθησαν ὑπὸ τοῦ Ν. 485/43
- 2.- Τῆς διατάξεως τοῦ Α.Ν. 394/68
- 3.- Τὴν ἀπὸ 23/10/70 νομοτύπως ὑποβληθεῖσαν αἴτησιν τοῦ Ἀλεξ. Σολομοῦ " ΠΡΟΣΚΗΝΙΟ " (Πανεπιστημίου 7)

Α Π Ο Φ Α Σ Ι Ζ Ο Μ Ε Ν

Κορηγοῦμεν εἰς τὸν ΑΛΕΞ. ΣΟΛΟΜΟΝ " ΠΡΟΣΚΗΝΙΟ " ἔδειαν ἀναβιβάσεως ἀπὸ τῆς σημερινῆς τοῦ θεάτρου " ΒΡΕΤΑΝΝΙΑ " τοῦ θεατρικοῦ ἔργου ΠΡΟΣΑ ὑπὸ τὸν τίτλον " Ο ΚΟΡΙΟΣ " (ΚΟΡΙΟΣ) τοῦ συγγραφέως Β. ΜΑΓΙΑΚΟΒΕΚΙ (Μετάφρασις : Α. ΡΟΣΣΟΛΥΜΟΥ)

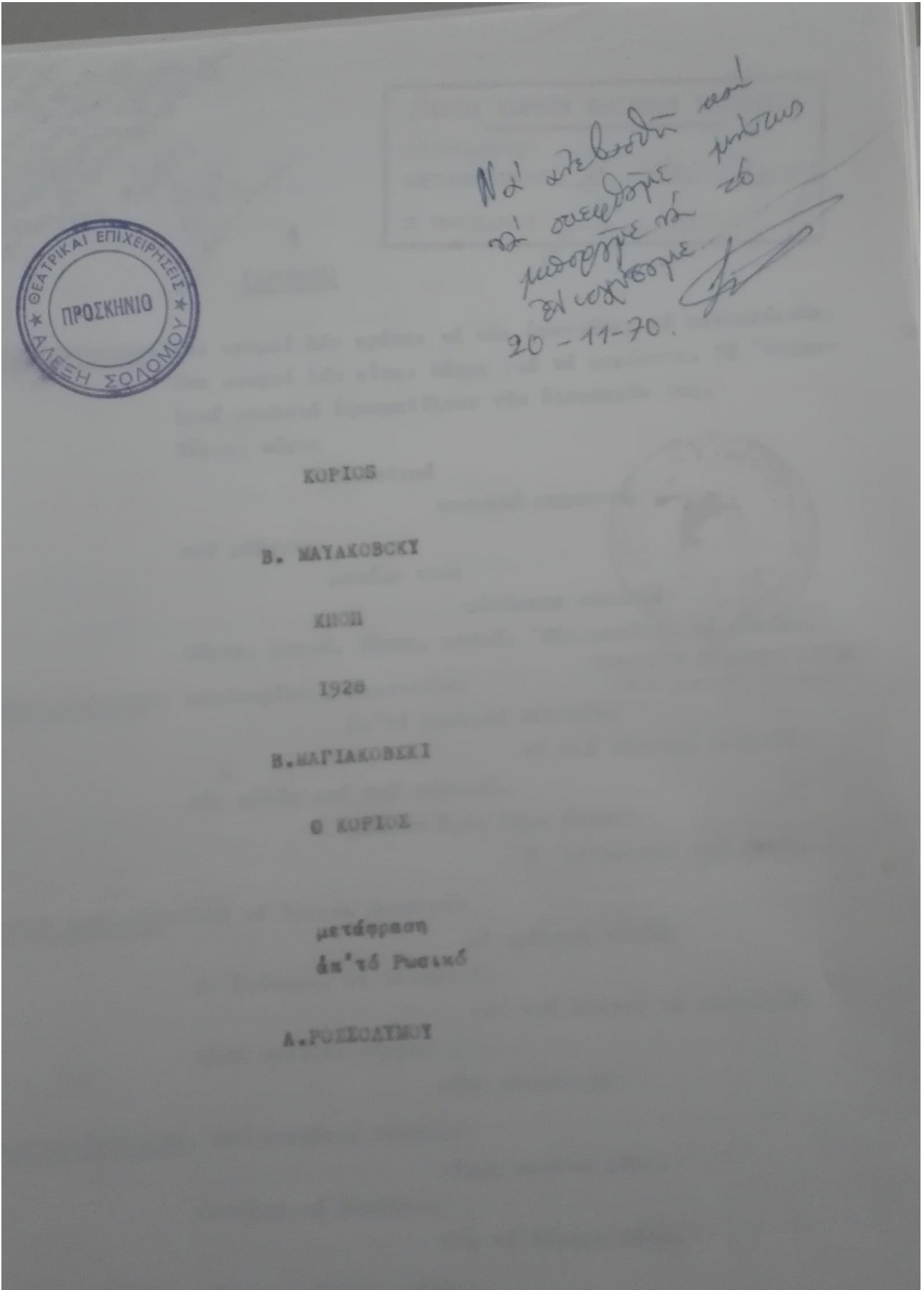
Ἐντολῇ Ὑπουργοῦ
Ὁ Ἀνακλ. Γενικός Διευθυντής

ΑΡΙΣΤ. ΒΟΥΓΑΡΗΣ

- Κοινοποιήσις:
- 1) Γραφεῖον Ὑπουργοῦ
 - 2) Γραφεῖον Δημ. Ἰσχύος
 - α) Ἀρχηγεῖον Χωροφυλακῆς
 - β) Ἀρχηγεῖον Ἀστυν. Πόλεων
 - 3) κ. Ἀλεξ. Σολομόν " ΠΡΟΣΚΗΝΙΟ " Πανεπιστημίου 7
- Ἐνταῦθα

ΕΠΙΣΤ.	ΤΗΜΗ	ΠΡ.Ε.Σ.
22/11	22/11	22/11

28 NOV 1970

Βιβλιογραφία

- “Books Banned in Greece”, *Index on Censorship*, Volume 1, Issue 2, June 1972, pp. 135-138
- “Index”, *Index on Censorship*, Volume 1, Issue 1, March 1972, pp. 81-92
- «Από μήνα... Σε μήνα», *Προσανατολισμοί*, τχ. 13, Απρίλιος 1973, σ. 43
- «Από μήνα... Σε μήνα», *Προσανατολισμοί*, τχ. 14, Μάιος 1973, σ. 41
- «Από μήνα... Σε μήνα», *Προσανατολισμοί*, τχ. 15, Ιούνιος 1973, σ. 45
- «Από μήνα... Σε μήνα», *Προσανατολισμοί*, τχ. 7, Οκτώβριος 1972, σ. 8
- «Ελπιδοφόρο μήνυμα», *Η Αυγή*, αριθ. φυλλ. 7, Γενάρης 1968, *Αρχείο Παράνομου Αντιστασιακού Τύπου 1967-1974*, έκδοση ΚΚΕ εσωτερικού, Αθήνα, χ. χ., σ. 233
- «Ένας χρόνος παρουσίας», *Προσανατολισμοί*, τχ. 13, Απρίλιος 1973, σ. 5
- «Ένας χρόνος φασισμού και δημοκρατικής αντίστασης», *Η Αυγή*, Έκτακτη Έκδοση, 17. 4. 1968., *Αρχείο Παράνομου Αντιστασιακού Τύπου 1967-1974*, έκδοση ΚΚΕ εσωτερικού, Αθήνα, χ. χ., σ. 227
- «Η δίκη του τραμ. (Αποσπάσματα από συζήτηση του Δημήτρη Καλοκύρη με τον Κ. Μαυρουδή)», *Το Δέντρο*, τχ. 17-18, Δεκέμβριος 1985- Ιανουάριος 1986, σσ. 49-52
- «Η συμφωνία των κομμάτων ΕΚ-ΕΡΕ», *Η Αυγή*, αριθ. φυλλ. 19, Αύγουστος 1969, *Αρχείο Παράνομου Αντιστασιακού Τύπου 1967-1974*, έκδοση ΚΚΕ εσωτερικού, Αθήνα, χ. χ., σ. 249
- «Ημερολόγιο», *Χρονικό '72. Καλλιτεχνική Πνευματική Ζωή*, Σεπτέμβρης '71- Αύγουστος '72, διεύθυνση – γενική επιμ. Ασσαντούρ Μπαχαριάν, Καλλιτεχνικό Πνευματικό Κέντρο Ωρα, Αθήνα, σ. 14
- «Θέατρον – Κινηματογράφος – Άσεμνα θεάματα και δημοσιεύματα γενικώς – Τυχηρά παίγνια και η επίδρασης των επί της εγκληματικότητας», *Αστυνομικά Χρονικά*, έτος ΚΑ', τχ. 444, Μάιος 1973, σσ. 197-198
- «Κάτω το ψευτοσύνταγμα», *Η Αυγή*, αριθ. φυλλ. 2, Γενάρης 1968, *Αρχείο Παράνομου Αντιστασιακού Τύπου 1967-1974*, έκδοση ΚΚΕ εσωτερικού, Αθήνα, χ. χ., σ. 223
- «Κρίσεις και σχόλια», *Ελεύθερος Κόσμος*, 21.2.1971

«Ο Μ. Θεοδωράκης για τα 18 Κείμενα», *Ριζοσπάστης Μαχητής*, αριθμ. φυλλ. 23 (28), Σεπτέμβριος 1970, *Αρχείο Παράνομου Αντιστασιακού Τύπου 1967-1974*, έκδοση ΚΚΕ εσωτερικού, Αθήνα, χ. χ., σ. 109

«Οι πολιτικοί κρατούμενοι για τον Σεφέρη», *Αντί*, περίοδος Β΄, τχ. 64, 5 Φλεβάρη 1977, σσ. 37-40

«Πέτρες και Στίγματα», *Η Συνέχεια*, τχ. 2, Απρίλιος 1973, σ. 50

«σχολιάζοντας...», *Προσανατολισμοί*, τχ. 21, Ιανουάριος 1974, σ. 4

«Χουντικά ήθη», *Ριζοσπάστης - Μαχητής*, αριθμ. φυλλ. 33 (38), Ιούλιος 1971, *Αρχείο Παράνομου Αντιστασιακού Τύπου 1967-1974*, έκδοση ΚΚΕ εσωτερικού, Αθήνα, χ. χ., σ. 149

Abrams M. H., *Λεξικό Λογοτεχνικών όρων. Θεωρία, Ιστορία, Κριτική Λογοτεχνίας*, μτφ. Γιάννα Δεληβοριά – Σοφία Χατζηϊωαννίδου, Πατάκη, Αθήνα, 2009

Ali Salah Salim, “Ideology, Censorship, and Literature: Iraq as a Case Study”, *Primerjalna književnost* (Ljubljana) 31, Special Issue (2008), pp. 213-220

Barry Peter, *Γνωριμία με τη θεωρία. Μια εισαγωγή στην πολιτισμική και λογοτεχνική ιστορία*, μτφ. Αναστασία Νάτσινα, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2013

Bennett Tony, *Outside Literature*, Routledge, London and New York, 2005

Bourdieu Pierre, *Γλώσσα και Συμβολική Εξουσία*, μτφ. Κική Καψαμπέλη, εισαγωγή Νίκος Παναγιωτόπουλος, Ινστιτούτο του βιβλίου – Α. Καρδαμίτσα. Αθήνα, 1999

Bourdieu Pierre, *Οι κανόνες της τέχνης. Γένεση και δομή του λογοτεχνικού πεδίου*, μτφ. Έφη Γιαννοπούλου, πρόλογος Νίκος Παναγιωτόπουλος, Πατάκη, Αθήνα, 2006

Burt Richard (ed.), *The Administration of Aesthetics. Censorship, Political Criticism, and the Public Sphere*, University of Minnesota Press, Minneapolis – London, 1994

Cohen Stanley, *Folk Devils and Moral Panics. Creation of the Mods and Rockers*, Routledge, London and New York, ³2002

Darnton Robert, *Censors at Work. How States Shaped Literature*, The British Library, London, 2014

Foucault Michel, *The Archaeology of Knowledge*, Routledge, London, 2002

Foucault Michel, *Επιτήρηση και τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής*, μτφ. Καίτη Χατζηδήμου – Ιουλιέττα Ράλλη, θεώρηση Άλκης Σταύρου, Εκδόσεις Ράππα, Αθήνα, 1989

Foucault Michel, *Η τιμωρητική κοινωνία. Παραδόσεις στο Κολλέγιο της Γαλλίας (1972-73)*, μτφ. Πάνος Αγγελόπουλος, Πλέθρον, Αθήνα, 2016

Foucault Michel, *Ιστορία της σεξουαλικότητας. Η βούληση για γνώση*, τόμ. Α΄, μτφ. Τάσος Μπέτζελος, Πλέθρον, Αθήνα, 2011

Gallagher Catherine and Greenblatt Steven, *Practicing New Historicism*, The University of Chicago Press, Chicago and London, 2000

Gartman David, *Culture, Class, and Critical Theory. Between Bourdieu and the Frankfurt School*, Routledge, New York and London, 2013

Geertz Clifford, *Η Ερμηνεία των Πολιτισμών*, μτφ – επιστημονική θεώρηση Θεόδωρος Παραδέλλης, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2003

Goode Erich and Ben – Yehuda Nachman, *Moral panics. The Social Construction of Deviance*, Blackwell, Oxford UK & Cambridge USA, 1994

Hobsbawm Eric– Ranger Terence (επιμ.), *Η επινόηση της παράδοσης*, μτφ. Θανάσης Αθανασίου, Θεμέλιο, Αθήνα, 2004

Holquist Michael, “Corrupt Originals: The Paradox of Censorship”, *PMLA*, Vol. 109, No 1, January 1994, p. 14-25

<http://www.dimitriskalokyris.com/periodiko-tram> (τελευταία ανάκτηση 29/4/2018)

<http://www.emian.gr/2012/05/periklispagalos/> (τελευταία ανάκτηση 24/4/2018)

<https://www.theguardian.com/world/2012/dec/07/mo-yan-censorship-nobel> (τελευταία ανάκτηση 20/4/2018)

Keeley Edmund, *Συζήτηση με τον Γιώργο Σεφέρη*, μτφ. Λίνα Κάσδαγλη, Άγρα, Αθήνα, 1982

Krikos Davis Katerina, “Cats, Snakes and Poetry: A Study of Seferis ‘The Cats of Saint Nicholas’ ”, *Journal of Modern Greek Studies*, Volume 2, Number 2, October 1984. pp. 225-240

McAdam Doug, “Culture and Social Movements”, στο Enrique Larana, Hank Johnston, and Joseph R. Gusfield (ed.), *New Social Movements. From Ideology to Identity*, Temple University Press, Philadelphia, 1994

McDonald Peter D., *The Literature Police. Apartheid Censorship and its Cultural Consequences*, Oxford University Press, New York, 2009

- McKinnon Catharine A., *Only Words*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1996
- Muller Beate (ed.) *Censorship and Cultural Regulation in the Modern Age*, Rodopi, Amsterdam, 2004
- Nordby Eric Alexander, *Literature and Self – Censorship in a Post – Rushdie World*, A Thesis Presented to the Department of Literature, Area Studies, and European Languages Faculty of Humanities, University of Oslo, May 2015
- Phillips John, *Forbidden Fictions. Pornography and Censorship in Twentieth – Century French Literature*, Pluto Press, London – Sterling, Virginia, 1999
- Post Robert C., *Censorship and Silencing: Practices of Cultural Regulation*, Issues and Debates, Los Angeles, 1998
- Robin Corey, *Φόβος. Η ιστορία μιας πολιτικής ιδέας*, μτφ. Ιουλία Πεντάζου, επιμ. Παναγιώτης Φραντζής, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2010
- Van Dyck Karen, *Η Κασσάνδρα και οι λογοκριτές στην ελληνική ποίηση 1967-1990*, μτφ. Παλμύρα Ισχυρίδου, Εκδόσεις Άγρα, 2002
- Wagner Roi, “Silence as Resistance before the Subject, or Could the Subaltern Remain Silent?”, *Theory, Culture & Society*, November 5, 2012, pp. 1-26
- Young Jock, «Ηθικός πανικός: Οι Καταβολές του στην Αντίσταση, τη Μνησικακία και η ερμηνεία της Φαντασίας σε Πραγματικότητα», μτφ. Βίκυ Βασιλαντωνοπούλου, στο Καρύδης Βασίλης – Χουλιάρης Αθανάσιος (επιμ.), *Ηθικοί Πανικοί, Εξουσία και Δικαιώματα. Σύγχρονες Προσεγγίσεις*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2015, σ. 21-39
- Αλιβιζάτος Νίκος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922-1974). Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, μτφ. Βενετία Σταυροπούλου, Θεμέλιο, Αθήνα, ³1995
- Αξελός Λουκάς, *Εκδοτική δραστηριότητα και κίνηση των ιδεών στην Ελλάδα. Μια κριτική προσέγγιση της εκδοτικής δραστηριότητας στα χρόνια 1960-1981*, Στοχαστής, Αθήνα, 1984
- Αργυρίου Αλέξανδρος, «Εισαγωγή», *Η Μεταπολεμική Πεζογραφία. Από τον πόλεμο του '40 ως τη δικτατορία του '67*, τόμ. Α', Σοκόλης, Αθήνα, 1988, σσ. 17-449
- Αργυρίου Αλέξανδρος, «Οι εκδόσεις και η απήχησή τους (Εφημερίδα *Το Βήμα*, 6.3.1971), *Αναμνηλαφήσεις σε δύσκολους καιρούς*, Κέδρος, Αθήνα, 1986

Αργυρίου Αλέξανδρος, *Ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας και η πρόσληψή της. Όταν η δημοκρατία δοκιμάζεται, υπονομεύεται και καταλύεται (1967-1974 και μέχρι τις μέρες μας)*, τόμ. Ζ', εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα, 2007

Αρσένη Κίττυ, *Μπουμπουλίνας 18*, Θεμέλιο, Αθήνα, 2^η1983

Αρσενίου Ελισάβετ, *Νοσταλγοί και πλαστοурγοί. Έντυπα, κείμενα και κινήματα στη μεταπολεμική λογοτεχνία*, Τυπωθήτω, Αθήνα, 2003

Βλάχου Ελένη, «Οι συνταγματάρχες και ο τύπος», στο Γιαννόπουλος Ν. Γιώργος – Clogg Richard, *Η Ελλάδα κάτω από το στρατιωτικό ζυγό*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 1976, σσ. 113-135

Γαζή Έφη, «“Ηθικός πανικός” μια χρήσιμη κατηγορία ανάλυσης», στο Καρύδης Βασίλης–Χουλιάρας Αθανάσιος (επιμ.), *Ηθικοί Πανικοί, Εξουσία και Δικαιώματα. Σύγχρονες Προσεγγίσεις*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2015, σσ. 145-148

Γαζή Έφη, *«Πατρίς, Θρησκεία, Οικογένεια». Ιστορία ενός συνθήματος (1880-1930)*, Πόλις, Αθήνα, 2011

Γκλαβίνας Γιάννης, «Το φάντασμα της ιστορίας. Το προληπτικό “ψαλίδι” του κράτους», <http://www.efsyn.gr/arthro/proliptiko-psalidi-toy-kratoys> (τελευταία ανάκτηση 15/4/2018)

Γκρίτση-Μιλλιέξ Τατιάνα, «Ημερολόγιο οχτώ ημερών», *Η Λέξη*, τχ. 63-64, Απρίλης-Μάης 1987, σ. 324-338

Δάλλας Γιάννης, *Καβάφης και Ιστορία. Αισθητικές λειτουργίες*, Ερμής, Αθήνα, 1974

Δεκαοχτώ κείμενα, Κέδρος, Αθήνα, 1970

Δεληπέτρου Ευδοκία, «Θέατρο, θεσμοί και αυτολογοκρισία: Παραδείγματα από το Εθνικό Θέατρο», στο Πετσίνη Πηνελόπη – Χριστόπουλος Δημήτρης (επιμ.), *Η λογοκρισία στην Ελλάδα*, Ίδρυμα Ρόζα Λούξεμπουργκ, Αθήνα, 2016, σσ. 19-26

Ελεφάντης Άγγελος, «Εθνικοφροσύνη: Η ιδεολογία του τρόμου και της ενοχοποίησης» στο *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*, 4^ο Επιστημονικό Συνέδριο [του Ιδρύματος Σάκη Καράγιωργα], Πάντειον Πανεπιστήμιο, τόμ. 1, 1993, σσ. 645-654

Εφ. *Ακρόπολις*, 18.3.1971

Εφ. *Ελεύθερος Κόσμος*, 1.4.1969

Εφ. *Ελεύθερος Κόσμος*, 21.3.1971
Εφ. *Ελεύθερος Κόσμος*, 27.2.1971
Εφ. *Ελευθεροτυπία*, 6.11.2014
Εφ. *Θεσσαλονίκη*, 6.5.1972
Εφ. *Μακεδονία* 10.11.1972
Εφ. *Μακεδονία*, 16.6.1972
Εφ. *Τα Νέα*, 13.1.1973
Εφ. *Τα Νέα*, 2.2.1976
Εφ. *Τα Νέα*, 23.9.1971
Εφ. *Τα Νέα*, 4.2.1976
Εφ. *Το Βήμα της Κυριακής*, 16.11.1969
Εφ. *Το Βήμα της Κυριακής*, 2.10.1973
Εφ. *Το Βήμα της Κυριακής*, 31.12.1972
Εφ. *Το Βήμα*, 2.6.1972
Εφ. *Το Βήμα*, 23.9.1971
Εφ. *Το Βήμα*, 4.10.1969

Ζάννας Παύλος Α., *Ημερολόγιο φυλακής*, προλόγισμα Δ. Ν. Μαρωνίτης, επιμ. Αλ. Π. Ζάννας, μτφ. Οντέτ Βαρών Βασάρ – Άρης Μαραγκόπουλος, Ερμής, Αθήνα, 2000

Ζαφείρης Χρίστος, “αντεθνικώς δρώντες...” 1971-1974. *Η Θεσσαλονίκη στα χρόνια της Χούντας και η εξέγερση του Πολυτεχνείου της*, πρόλογος Δημήτρης Α. Φατούρος, εκδόσεις επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, 2011

Ζεβελάκης Γιώργος, «Ο κλεφτοπόλεμος με τη νομιμότητα: Περιοδικά που αντιστάθηκαν στη δικτατορία», στο Κότσιφος Γιάννης (επιμ.), *Δικτατορία 1967-1974: Η έντυπη αντίσταση. Η έκθεση των ντοκουμέντων – Τα πρακτικά της ημερίδας*, Ε.Σ.Η.Ε.Μ.Θ., Θεσσαλονίκη, 2010, σ. 138-141

Ζιώγας Γιάννης, Καραμπίνης Λεωνίδα, Σταυρακάκης Γιάννης, Χριστόπουλος Δημήτρης (επιμ.), *Όψεις λογοκρισίας στην Ελλάδα*, Εκδόσεις Νεφέλης, Αθήνα, 2008

Ζουμπουλάκης Σταύρος, «Ο πολιτισμός στα χρόνια της δικτατορίας, τομές και συνέχεια», *Ο Πολίτης*, τχ. 97, Φεβρουάριος 2002, σ. 12-15

Η Αυγή, αριθ. φυλλ. 15, Απρίλης 1969, *Αρχείο Παράνομου Αντιστασιακού Τύπου 1967-1974*, έκδοση ΚΚΕ εσωτερικού, Αθήνα, χ. χ., σ. 243

Η Αυγή, αριθ. φυλλ. 7, Γενάρης 1968, *Αρχείο Παράνομου Αντιστασιακού Τύπου 1967-1974*, έκδοση ΚΚΕ εσωτερικού, Αθήνα, χ. χ., σ. 242

Ηχητικό ντοκουμέντο από την κηδεία του Γιώργου Σεφέρη: <https://www.youtube.com/watch?v=ANtbnw7TkA> (τελευταία ανάκτηση 19/4/2018)

Θεοδωρίδης Πάνος, «Δήλωση», *Τραμ/ένα όχημα*, Β΄ διαδρομή, τχ. 10, Σεπτέμβρης 1978, σ. 335

Θούριος, αριθ. φυλλ. 11, Μάης 1969, στο *1967-1974. Ο παράνομος αντιδικτατορικός τύπος: Εφημερίδες – αφίσες – προκηρύξεις*, Ε Ιστορικά – Ελευθεροτυπία, Αθήνα, 2002, σ. 67

Καγιαλής Τάκης, *Η επιθυμία για το Μοντέρνο. Δεσμεύσεις και αξιώσεις της λογοτεχνικής διανόησης στην Ελλάδα του 1930*, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2007

Καλαφάτης Θανάσης, «“Τετράδια” : Το περιοδικό της φυλακής 1969-1973. Συντελεστές και θεματική», στο Καρδάσης Βασίλης, Ψαρομηλίγκος Αρτέμης (επιμ.), *Δεσμώτες της χούντας: 7.840 ονόματα*, Ε Ιστορικά- Ελευθεροτυπία, Αθήνα, 2009, σσ. 23-36

Καλοκύρης Δημήτρης, *Νεοελληνικά λογοτεχνικά περιοδικά. (Από την παλιγγενεσία στον παλιμπαιδισμό)*, ύψιλον/βιβλία, Αθήνα, 1995

Καραβίδας Κώστας, *Το περιοδικό Αντί και η συμβολή του στην ανάδειξη της νέας ελληνικής λογοτεχνίας. Η σημασία της ζωντανής μαρτυρίας*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Τμήμα Εκπαίδευσης και Αγωγής στην Προσχολική Ηλικία, Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθήνας, Αθήνα, 2014

Καραμανωλάκης Βαγγέλης, « “Ιστορίες της νύχτας 1967-1974”. Καταγραφές και αποτιμήσεις του αντιδικτατορικού αγώνα», στο Κότσιφος Γιάννης (επιμ.), *Δικτατορία 1967-1974: Η έντυπη αντίσταση. Η έκθεση των ντοκουμέντων – Τα πρακτικά της ημερίδας*, Ε.Σ.Η.Ε.Μ.Θ., Θεσσαλονίκη, 2010, σσ. 94-104

Καραμανωλάκης Βαγγέλης, «Πρώτα ερωτήματα και στοιχεία για τον παράνομο αντιδικτατορικό Τύπο», *Αρχειοτάξιο*, τχ. 5, Μάιος 2003, σσ. 163-176

Κατσάπης Κώστας, « “Θα κλάψουν γυναίκες εξαιτίας της”: Η περίπτωση της ταινίας Εμμανουέλα στη συγκυρία της Μεταπολίτευσης», στο Πετσίνη Πηνελόπη – Χριστόπουλος Δημήτρης (επιμ.), *Η λογοκρισία στην Ελλάδα*, Ίδρυμα Ρόζα Λούξεμπουργκ, Αθήνα, 2016, σσ. 43-51

Κιάος Νίκος, «Ενημέρωση στη φυλακή και Τύπος της φυλακής», στο Κότσιφος Γιάννης (επιμ.), *Δικτατορία 1967-1974: Η έντυπη αντίσταση. Η έκθεση των ντοκουμέντων – Τα πρακτικά της ημερίδας*, Ε.Σ.Η.Ε.Μ.Θ., Θεσσαλονίκη, 2010, σσ. 150-157

Κορνέτης Κωστής, *Τα παιδιά της δικτατορίας. Φοιτητική Αντίσταση, Πολιτισμικές Πολιτικές και η μακρά δεκαετία του εξήντα στην Ελλάδα*, μτφ. Πελαγία Μαρκέτου, Πόλις, Αθήνα, 2015

Κουλουφάκος Κώστας, «Λογοτέχνες και δικτατορία», *Η Λέξη*, τχ. 63-64, Απρίλης- Μάης 1987, σσ. 413-415

Κουμανταρέας Μένης, «Και ορθή σαν Κέδρος», *Αντί*, περίοδος Β΄, τχ. 367, 26 Φεβρουαρίου 1988, σσ. 37-40

Κωστόπουλος Τάσος, Ψαρρά Άντα, Ψαρράς Δημήτρης, «Ο ιός. Το “Ημερολόγιο” ενός μικρού ανδρός», <https://www.efsyn.gr/arthro/imerologio-enos-mikroy-andros> (τελευταία ανάκτηση 27/4/2018)

Λεντάκης Αντρέας, «Οι διανοούμενοι και οι δικτατορία», *Η Λέξη*, τχ. 63-64, Απρίλης- Μάης 1987, σ. 402-412

Λιάκος Αντώνης, «Η δικτατορία 1967-1974. Τι θέλουμε να μάθουμε;», στο Κότσιφος Γιάννης (επιμ.), *Δικτατορία 1967-1974: Η έντυπη αντίσταση. Η έκθεση των ντοκουμέντων – Τα πρακτικά της ημερίδας*, Ε.Σ.Η.Ε.Μ.Θ., Θεσσαλονίκη, 2010, σσ. 89-92

Μαρία Κομνηνού, «Τηλεόραση και κινηματογράφος: η διαμάχη για την ηγεμονία στην περίοδο της δικτατορίας 1967-1974», στο Αθανασάτου Γιάννα, Ρήγος Άλκης, Σεφεριάδης Σεραφείμ (εισ. – επιμ.) *Η Δικτατορία 1967-1974. Πολιτικές πρακτικές – Ιδεολογικός λόγος – Αντίσταση*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα, 1999, σσ. 174-183

Μαρωνίτης Δ. Ν., «η Συνέχεια», *Πλην και συν. 159 πολιτιστικά μονότονα*, Διάπτων, Αθήνα, 1993

Μαρωνίτης Δ. Ν., *Μέτρια και Μικρά*, Κέδρος, Αθήνα, 1987

Μολυβιάτη Νίκου, «Η πρώτη απόφαση λογοκρισίας της χούντας», *Αντί*, περίοδος Β΄, τχ. 464, 19 Απριλίου 1991, σσ. 28-29

Νικολακόπουλος Ηλίας, *Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές 1946-1967*, Πατάκης, Αθήνα, 2001

Εύδης Αλέξανδρος, «Ο πολιτικός Σεφέρης», στο *Κύκλος Σεφέρη*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (Σχολή Μωραΐτη), Αθήνα, 1980, σσ. 105-123

Παπαγεωργιάκης Δημήτρης, *Το περιοδικό Η Συνέχεια (1973). Λογοτεχνία και κριτική*, Μεταπτυχιακή εργασία, Τμήμα Φιλολογίας, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα, 2001

Παπαθεοδώρου Γιάννης, *Ρομαντικά Πεπρωμένα. Ο Αριστοτέλης Βαλαωρίτης ως «εθνικός ποιητής»*, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2009

Παπανικολάου Δημήτρης, «Η τέχνη της χειρονομίας: ξαναδιαβάζοντας τα *Δεκαοχτώ Κείμενα*», *Νέα Εστία*, τχ. 1743, Μάρτιος 2002, σσ. 444-460

Πλασκοβίτης Σπύρος, «Χρόνια μνήμης και αμνημοσύνης», *Η Λέξη*, τχ. 63-64, Απρίλης-Μάης 1987, σσ. 240-249

Πουланτζά Νίκου, *Η κρίση των δικτατοριών. Πορτογαλία – Ελλάδα – Ισπανία*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, ²1977

Προσανατολισμοί, τχ. 14, Απρίλιος 1973, σ. 5

Προσανατολισμοί, τχ. 10, Ιανουάριος 1973, σ. 12

Προσανατολισμοί, τχ. 12, Μάρτιος 1973, σ. 6

Προσανατολισμοί, τχ. 15, Μάιος 1973, σ. 5

Προσανατολισμοί, τχ. 2, Μάιος 1972, σ. 5

Ρήγος Άλκης, «Φοιτητικό κίνημα και δικτατορία», στο Αθανασάτου Γιάννα, Ρήγος Άλκης, Σεφεριάδης Σεραφείμ (εισ. – επιμ.), *Η Δικτατορία 1967-1974. Πολιτικές πρακτικές – Ιδεολογικός λόγος – Αντίσταση*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα, 1999, σσ. 224-251

Ριζοσπάστης-Μαχητής, αριθμ. φυλλ. 20 (25), Ιούνιος 1970, *Αρχείο Παράνομου Αντιστασιακού Τύπου 1967-1974*, έκδοση ΚΚΕ εσωτερικού, Αθήνα, χ. χ., σ. 96

Ριζοσπάστης-Μαχητής, αριθμ. φυλλ. 24 (29), Γενάρης 1971, *Αρχείο Παράνομου Αντιστασιακού Τύπου 1967-1974*, έκδοση ΚΚΕ εσωτερικού, Αθήνα, χ. χ., σ. 123

Ριζοσπάστης-Μαχητής, αριθμ. φυλλ. 35-36 (40-41), Σεπτέμβρης – Οκτώβρης 1971, *Αρχείο Παράνομου Αντιστασιακού Τύπου 1967-1974*, έκδοση ΚΚΕ εσωτερικού, Αθήνα, χ. χ., σ. 158

Ρούφος Ρόδης, «Η κουλτούρα και οι στρατιωτικοί», Γιαννόπουλος Ν. Γιώργος– Clogg Richard, *Η Ελλάδα κάτω από το στρατιωτικό ζυγό*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 1976, σσ. 232-255

Σαββίδη Γ. Π., «“Τραμ” έναντι στρουθοκαμήλων», *Το Βήμα*, 20.5.1972

Σαμίου Δήμητρα, *Η Εταιρεία Μελέτης Ελληνικών Προβλημάτων (ΕΜΕΠ) και η ιδιαίτερη συμβολή της στον αντιδικτατορικό αγώνα (1970-1972)*, Εκδόσεις Ασίνη, Αθήνα, 2017

Σεφέρη Μαρώ, «Αναμνήσεις από τη ζωή μου με τον Γιώργο Σεφέρη (συνομιλία με τον Αντώνη Φωστιέρη και τον Θανάση Νιάρχο)», *Η Λέξη*, τχ. 53, Μάρτης - Απρίλης 1986, σσ. 190-205

Σεφέρης Γιώργος– Φιλίπ Ανν, *Συνομιλία*, μτφ. Νίκος Μπακουνάκης, εισ. Πάνος Παιονίδης, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα, 1991

Σεφέρης Γιώργος, «Η συνομιλία με το Φαβρίκιο», *Εποχές*, τχ. 45, Ιανουάριος 1967, σσ. 3-6

Σεφέρης Γιώργος, *Χειρόγραφο Όκτ. '68*, Εισαγωγή – Σημειώσεις Π. Α. Ζάννας, Διάττων, Αθήνα, 1986

Σιάφκος Χρήστος, «Το κίτς των δικτατόρων», <http://www.enet.gr/?i=news.el.article&id=359066> (τελευταία ανάκτηση 15/3/2018)

Σιχάνη Άννα – Μαρία, «Θρυμματίζοντας το γύψο της Χούντας: Ο λόγος κι η σιωπή στα Δεκαοχτώ Κείμενα (1970), στο *Πρακτικά 6^{ης} Συνάντησης Εργασίας Μεταπτυχιακών Φοιτητών του Τμήματος Φιλολογίας*, τόμ. Β΄, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 13-15 Μαΐου 2011, σσ. 296-303

Σκούρα Ευαγγελία, *Το περιοδικό Εποχές (1963-1967): ιδεολογικές αναζητήσεις και πολιτισμός*, Μεταπτυχιακή εργασία, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 2006

Σωτηρόπουλος Α. Δημήτρης, «“Ο μπουρλοτιέρης κομμουνιστής και ο πένης και νήσις εργάτης”»: η κοινωνική πολιτική της δικτατορίας», στο Αθανασάτου Γιάννα, Ρήγος Άλκης, Σεφεριάδης Σεραφείμ (εισ. – επιμ.), *Η Δικτατορία 1967-1974. Πολιτικές πρακτικές – Ιδεολογικός λόγος – Αντίσταση*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα, 1999, σσ. 115-131

Ταχτσής Κώστας, «Οι δισταγμοί του Σεφέρη», *Αντί*, περίοδος Β΄, τχ. 64, 5 Φλεβάρη 1977, σσ. 22-25

Τζανετάκος Γιάννης, «Σκόρπιες σκέψεις για τον Περικλή Πάγκαλο» στο Μακρυγιώργος Χάρης, *Το χαμένο τμήμα. Ιχνηλάτηση Ελληνικής Σοσιαλδημοκρατίας 1972-1990*, Εκδόσεις «Δωδώνη», Αθήνα, 2005. Παρατίθεται στον διαδικτυακό τόπο: <http://toxamenotmhma.blogspot.gr/2012/08/27.html> (τελευταία ανάκτηση 24/4/2018)

Τζήκας Κωνσταντίνος, «Τα αγαπημένα βιβλία των λογοκριτών. Βιβλία που λογοκρίθηκαν επί Χούντας και δικτατορίας Μεταξά», http://www.athensvoice.gr/culture/book/26020_t-agapimena-vivlia-ton-logokriton-22 (τελευταία ανάκτηση 15/4/2018)

Τσουκαλάς Κωνσταντίνος, «Η ελληνική δεκαετία του '60: “σύντομη ή μακρά”» στο Ρήγος Άλκης, Σεφεριάδης Σεραφείμ Ι., Χατζηβασιλείου Ευάνθης (επιμ.), *Η «σύντομη» δεκαετία του '60. Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, Καστανιώτης, Αθήνα, 2008, σσ. 41-46

Φιλίππου Φίλιππος, «Η αθώωση του Μένη Κουμανταρέα από το Εφετείο Αθηνών για το Αρμένισμα», *Νέα Εστία*, έτος 89^ο, τόμος 177^ο, τχ. 1867, Δεκέμβριος 2015, σσ. 1095-1100

Φραγκόπουλου Θ. Δ., *Διάυλοι. Δοκίμια*, Διογένης, Αθήνα, 1974

Αρχειακό υλικό

Γενικά Αρχεία του Κράτους (ΓΑΚ)

Αρ. 22, Κιβ. 131

Αρ. 7, Κιβ. 116

Αρ. 9, Κιβ. 116

Αρ. 10, Κιβ. 116

«Στρατιωτικόν Δελτίον Ν – Δ – Α, Υπ' αριθμ. 46»

«Στρατιωτικόν Δελτίον Ν – Δ – Α, Υπ' αριθμ. 55»

Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο (Ε.Λ.Ι.Α)

Αρχείο Τατιάνας και Roger Milliex, φακ. 1: Επιστολή με ημερομηνία 2 Μαρτίου 1973

Αρχείο Σπύρου Πλασκοβίτη, φακ. 31.1

Αρχαία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ)

περιοδικό Προσανατολισμοί